

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin

Jurij Kusmenko
Sven Lange (Hrsg.)

Nordiska språk –
insikter och utsikter

Nordiska språk – insikter och utsikter

Föredrag från det 5:e studentkollokviet
i nordisk språkvetenskap
Berlin, 6. – 7. Mai 2000

Herausgegeben von
Jurij Kusmenko und Sven Lange

Berlin 2001

INHALT

Jurij Kusmenko/ Sven Lange	VORWORT	5
Sven Lange (Stockholm)	FRÅN ÄMNESORDLISTA TILL FÄRDIG ARTIKEL	7
Kristina Kotcheva (Berlin)	OM BETYDELSEN AV KONJUNKTIONERNA MEN, INTE...UTAN, OCH INTE	17
Kristina Danielsson (Stockholm)	ORD OCH TEXTPASSAGER SOM STÄLLER TILL PROBLEM VID SVENSKA NYBÖRJARES HÖGLÄSNING AV LÖPANDE TEXT. EN PILOTSTUDIE	32
Ulrika Djärv (Stockholm)	GA-SKAIDNAN JAH GA-SKAIDJAN – EN STUDIE AV GERMANSKA AVLEDDA GRÄNSÖVERSKRIDANDE VERB	44
Michael Rießler (Berlin)	VÅRVINTER – KEVÄTTALVI – GIÐÐADÁLVI OM EN INLÅNAD ÅRSTID I SVENSKA OCH NORSKA	54
Ann-Christine Müller (Stockholm)	ÄR DEN TYSKA BISATSORDFÖLJDEN ETT RETORISKT STILMEDEL I GUSTAV VASAS KANSLI?	69
Charlotta Brylla (Stockholm)	BEGREPPET SLAGORD INOM TYSK SPRÅKVETENMSKAP	79
Irina Enders (Berlin)	VERBETS PLACERING I FORNISLÄNDSKA SAGOR	90
Petra Sjöström	SPJUTEN I <i>BRENNU-NJÁLS SAGA</i>	101
Rune Palm (Stockholm)	<i>RÁÐI DRENGR ÞAR RÝNN SÉ. NÅGRA TANKAR OM ”RUNACY“</i>	110
Jurij Kusmenko	DEN NORDISKA (S)K-FORMENS UPPKOMST	124

VORWORT

Das fünfte studentische Kolloquium zur nordischen Sprachwissenschaft fand im Mai 2000 in Berlin statt. Hiermit wurde die seit Juni 1996 existierende Zusammenarbeit zwischen dem Nordeuropa-Institut der Humboldt-Universität und dem Institut für nordische Sprachen der Universität Stockholm erfolgreich fortgesetzt. Die Themen unserer früheren Kolloquien sind nicht nur vertieft, sondern auch erweitert worden, was an unseren Konferenzberichten ersichtlich ist. Ein Beispiel für vertiefende Forschung ist der Aufsatz von Danielson über Leseerwerb, Kotchevas Artikel über die Semantik einiger Funktionswörter, Müllers Beitrag über die Wortstellung der Nebensätze in den Briefen Gustav Vasas sowie Kusmenkos und Riesslers Artikel über das samische Substrat im Nordischen. Wie die früheren Hefte weist auch dieses eine räumliche sowie zeitliche Breite auf, die sich in den sowohl sprachhistorischen (Djäv, Enders, Palm, Sjöström außer den bereits erwähnten) als auch in den synchronen (Brylla, Danielsson, Lange) Analysen manifestiert.

Jurij Kusmenko, Sven Lange
Berlin, Stockholm

SVEN LANGE (STOCKHOLM)

Från ämnesordlista till färdig artikel

Här ska jag visa hur man relativt snabbt kan tillaga en någorlunda välsmakande ordförrådsanrättning inom ett visst ämnesområde och inom en viss tidsperiod. Jag väljer ämnesområdet FILM och tidsperioden 1800–2000. Till saken hör att man inte behöver vara utbildad kock, d. v. s. fackman på området, utan endast kokkunnig i största allmänhet.

Resultatet blir hur som helst en ganska traditionell, föga originell men relativt nyttig grov husmanskost med smak av Skautrup¹. Så här kan det se ut hos Skautrup:

”16. Statistisk sprog. Statistik (fr.), der oprindelig anvendtes i videre betydning om statsvidenskab, statslære, specielt om beskrivelse af en stats indre forhold med tabellariske oversigter, er først i løbet af 1800tallet blevet afgrænset til det nuværende omfang: konstatering af numeriske fakta og sandsynlighedsberegning af talmæssige iagttagelser. Det statistiske Departement (nu Danmarks Statistik, tidl. Det statistiske Bureau 1850) oprettedes 1913. Faget har søgt at fremme en ensartet nordisk nomenklatur, og på det nordiske statistikermøde i København 1952 blev der med udgangspunkt i engelsk terminologi fremsat forslag fra de nationale foreninger til en sådan. For danskens vedkommende er bevaret et ikke ringe antal hjemlige eller fra fællessproget kendte ord som fx. gennemsnit(lig), hyppighed, klynge, kobling, marginal (fordeling), middelfejl, middelværdi, sandsynlighedstæthed ofl., og i en del tilfælde har man gjort valget frit mellem et fremmedord og et dansk ord, fx. estimat: skøn, estimere: skønne, median : midttal, residuai: rest, stokastisk : tilfældig, teste : prøve, v. Men i øvrigt anvendes en lang række fremmedord, især af latinsk oprindelse: decil, decision, dispersion, efficient, konfidensinterval, korrelation, kovarians, kvartil, parameter, percentil, sekvens, stratum, test, varians ofl. Fra engelsk: sampling, stikprøve.”²

Artikeln innehåller förutom encyklopediska uppgifter (hela inledningen) en kommenterad ordlista. Kommentarerne upplyser bl. a. om orden är danska eller ”fremmedord“ och i förekommande fall varifrån orden lånats (latin, engelska). Det är något liknande vi ska försöka laga till!

Naturligtvis använder jag mig av elektronugn (datorstöd) vid tillagningen. Receptet är ganska enkelt och innehåller följande ingredienser:

RECEPT:

ämnesordlista

årtalsbelägg (finns inte som synes hos Skautrup)

ett klassifikationssystem

¹ Skautrup, P., 1968: *Det Danske Sprogs Historie*. Bd. 4. København

² Betænkning angående nordisk statistisk nomenklatur. (Statistiske Meddelelser. Rk. 4. Bd. 152. Hæfte 2.)

en uppslagsbok
litteraturreferenser

TILLAGNING:

Jag börjar med att ta samtliga ord ur ett ämnesområde från Lexdatabasen (eller NEO). I mitt exempel från ämnesområdet FILM. Så här ser ett utsnitt ut i Lexdatabasen inlagd i en excelfil:

huvudperson	film. sedan c:a 1800
komiker	film. sedan 1810
konstart	film. sedan 1811
lokalfärg	film. sedan 1827
statist	film. sedan 1837
gestalta	film. sedan 1841

Som framgår är orden kronologiskt sorterade i listan. Med några tabellredigerande knapptryckningar (kolumn tas bort, sök och ersätt) förvandlar jag hela tabellen till en löptext och gör en uppdelning på 18- respektive 1900-talet:

1800-TALET

huvudperson (sedan c:a 1800), komiker (sedan 1810), konstart (sedan 1811), lokalfärg (sedan 1827), statist (sedan 1837), gestalta (sedan 1841), kamera (sedan 1841), helbild (sedan 1844) klippning (sedan 1850), fotograf (sedan c:a 1860), matiné (sedan 1861), toning (sedan 1874), vidvinkelobjektiv (sedan 1874), överexponera (sedan 1874), ledmotiv (sedan 1882), slutare (sedan 1888), scenario (sedan 1889; 1969 i bet. tänkbart händelseförlopp), statera (sedan 1890), inspicient (sedan 1892), inspela (sedan 1894), tredimensionell (sedan 1894), mörkrum (sedan 1895), sökare (sedan 1895), film (sedan 1896), kinematograf (sedan 1896), ljusfilter (sedan 1896), auteur (sedan slutet av 1800-talet (ökad anv. från 1960-talet),

1900-TALET

filmrulle (sedan 1900), hydrokinon (sedan 1901), underexponera (sedan 1901), rödfilter (sedan 1904), film (sedan 1907), omtagning (sedan 1907), tagning (sedan 1910), filmstjärna (sedan 1911), nattiné (sedan 1912), filma (sedan 1913), filmateljé (sedan 1913), filminspelning (sedan 1913), filmkamera (sedan 1915), filmatisk (sedan 1917), inspelning (sedan 1918), filmatisera (sedan 1919), filmare (sedan 1921), kameraman (sedan 1922), normalfilm (sedan 1923), skräckfilm (sedan 1923), slapstick (sedan 1923), trickfilm (sedan 1924), äventyrsfilm (sedan

1924), studio (sedan 1925), tvådimensionell (sedan 1927), ljudfilm (sedan 1928), färgfilm (sedan 1929), spegelreflexkamera (sedan 1929), stumfilm (sedan 1929), vältagen (sedan 1930-talet), filmpremiär (sedan åtm. 1930-talet), montage (sedan 1932), ultrarapid/1/2 (sedan 1932), kortfilm (sedan 1933), långfilm (sedan 1933), pilsnerfilm (sedan 1933), dubba (sedan 1934), skärpedjup (sedan 1934), filmstudio (sedan 1937), journalfilm (sedan 1937), synopsis (sedan 1937), thriller (sedan 1938), eftersynkronisering (sedan c:a 1940), story (sedan 1940), happy end (sedan 1940-talet), synopsis (sedan trol. 1940-talet), spelfilm (sedan 1942), långkörare (sedan 1943), dokumentärfilm (sedan 1948), filmotek (sedan 1948), filmstudio (sedan 1948), cinematek (sedan 1949), stand-in (sedan 1949), rysare (sedan 1950), bystdrottning (sedan 1950-talet), zooma (sedan 1950-talet), dubbelexponera (sedan åtm. 1950), drömfabrik (sedan 1951), ljussättning (sedan 1951), passare/1/2 (sedan 1951), trailer (sedan 1952), stuntman (sedan 1953), vidfilm (sedan 1953), western (sedan 1953), samproduktion (sedan 1954), playback (sedan 1956), panorera (sedan 1957), panorering (sedan 1957), filmisk (sedan 1958), filmografi (sedan 1959), actionfilm (sedan 1960-talet), texta (sedan 1960-talet), våldsscen (sedan 1961), cineast (sedan 1962), animation (sedan 1964), bakprojektion (sedan 1964), kinotek (sedan 1964), ortikon (sedan 1964), agentfilm (sedan 1965), naken scen (sedan 1965), zoomobjektiv (sedan 1965), klappa (sedan 1968), underhållningsvåld (sedan 1968), spagettiwestern (sedan 1969), våldspornografi (sedan 1969), zoom (sedan 1970), inspelningsledare (sedan 1970-talet), slow motion (sedan 1970-talet), normalbild (sedan trol. åtm. 1970-talet), animatör (sedan 1973), kalkonfilm (sedan 1985), kalkonrulle (sedan 1985), splatterfilm (sedan 1991), soundtrack (sedan åtm. början av 1990-talet).

Såna här ordförrådsöversikter brukar vi ofta möta i språkhistoriska arbeten. Lägg märke till att vår lista till och med är något vassare än Skautrups eftersom den innehåller uppgifter om förstabelägg.

För att få ett hanterligt arbetsredskap för den kommentar av ordlistan som jag nu vill göra återgår jag till ursprungstabellen och redigerar den något. Jag stryker bort texten ur kolumnerna två och tre och sätter in nya kolumnrubriker, nämligen Språk och Begrepp:

Ord	Språk	Begrepp
huvudperson		
komiker		
konstart		
lokalfärg		
statist		
gestalta		

Nu kan jag med hjälp av NEO (Nationalencyklopedins Ordbok) och ev. andra källor ange från vilka språk orden är lånade. Det vållar i regel inga större problem. Det är något värre att begreppsklassificera orden. Naturligtvis kan detta göras till en del utan nämnvärda fackkunskaper men det är nog ändå tillrådligt att konsultera vissa hjälpmedel. Jag föreslår ett begreppsklassificeringssystem och/eller en encyklopedi, d. v. s. en vanlig elektronisk uppslagsbok (exempelvis Nationalencyklopedin eller Nordisk Familjebok). Låt oss återkomma till det om en stund. Fördelen med att arbeta i tabellform är ju naturligtvis att jag då kan sortera i kolumnerna för att snabbt få upp flera olika underlag för min kommentar. Dom här hjälptabellerna ska emellertid inte redovisas i den slutgiltiga artikeln. Om vi går händelserna något i förväg ser den fläckvis och långtifrån fullständigt ifyllda tabellen efter dessa åtgärder (språkinsättning och begreppsklassificering) ut ungefär så här:

Ord	Språk	Begrepp
actionfilm	eng+sv	genre
agentfilm	lat agere	genre
animation	eng	
animatör	fr	
animera	fr, lat	
auteur	fr	
bakprojektion		tekn
bystdrottning		aktör
cineast	fr	
cinematek	fr	lokal
dokumentärfilm	eng	genre
drömfabrik		lokal
dubba	eng	tekn
dubbelexponera		tekn
eftersynkronisering		tekn
fars	fr, lat	genre
film	eng	
filma		tekn
filmare		
filmateljé		lokal
filmatisera		
filmatisk		
filminspelning		
filmisk		
filmkamera		tekn

FRÅN ÄMNESORDLISTA TILL FÄRDIG ARTIKEL

Ord	Språk	Begrepp
filmografi	gr	
filmotek		
filmpremiär		
filmrulle		tekn
filmstjärna		aktör
filmstudio		lokal
fotograf		tekn
färgfilm		tekn
genre	fr, lat	
gestalta		
happy end	eng	
helbild		tekn
huvudperson		aktör
hydrokinon		
inspela		
inspelning		
inspelningsledare		
inspicient	lat	
journalfilm		genre
kalkonfilm	eng	genre
kalkonrulle	eng	
kamera	lat	tekn
kameraman		
kinematograf	gr	lokal
kinotek		
klappa		
klippning		
komiker		aktör
konstart		
kortfilm		genre
ledmotiv		ber
ljudfilm		genre
ljusfilter		tekn
ljussättning		tekn
lokalfärg		
långfilm		genre
långkörare		
matiné	fr, lat	
mogul	persiska	

Ord	Språk	Begrepp
montage	fr	tekn
mörkrum		tekn
nakenscen		ber
nattiné		
normalbild		tekn
normalfilm		
omtagning		tekn
ortikon	eng, gr	
panorera	till panorama eng, gr	tekn
panorering t	till panorera eng, gr	tekn
passare		
pilsnerfilm		genre
playback	eng	
rysare		genre
rödfilter		
samproduktion		
scenario	it	
skräckfilm		genre
skärpedjup		tekn
slapstick	eng	genre
slow motion	eng	tekn
slutare		tekn
soundtrack	eng	tekn
spagettwestern	sv+eng	genre
spegelreflexkamera		tekn
spelfilm		tekn
splatterfilm		
stand-in	eng	aktör
statera	till ty statist	
statist	tyska	aktör
stativ	lat	tekn
story	eng	ber
studio	it	lokal
stumfilm		genre
stuntman	eng	aktör
synops	gr	ber
synopsis	gr	ber
sökare		tekn
tagning		tekn

Ord	Språk	Begrepp
texta		tekn
thriller	eng	genre
toning		tekn
trailer	eng	genre
tredimensionell		tekn
trickfilm		tekn
tvådimensionell		
ultrarapid	lat	tekn
underexponera	sv+lat	tekn
underhållningsvåld		genre
western	eng	
vidfilm		tekn
vidvinkelobjektiv		tekn
våldspornografi		genre
våldsscen		ber
vältagen		tekn
zoom	eng	tekn
zooma	eng	tekn
zoomobjektiv		tekn
äventyrsfilm		genre
överexponera	sv+lat	tekn

En sortering på språkkolumnen gör att jag tämligen omedelbart får ett underlag att göra några skautrupliknande kommentarer om långivande språk:

Ett stort antal av orden tillhörande filmspråket kommer från engelskan: animation, dokumentärfilm, dubba, film, happy end, kalkonfilm, kalkonrulle, playback, slow motion, soundtrack, stand-in, story, stuntman, thriller, trailer, western, zoom, zooma. Ett mindre antal från franskan: animatör, auteur, cineast, cinematek, montage. Flera av de franska orden går tillbaka på latinet: animera, fars, genre, matiné. Latinsk härkomst har även: inspicient, kamera, stativ, ultrarapid; Några ord härrör från italienskan: scenario, studio o. s. v.

Nu till begreppsklassificeringen i tabellen. Den har här av utrymmesskäl medvetet gjorts mycket grov (och ofullständig). En hastig blick på orden visar att filmområdet har såväl en teknisk som en konstnärlig sida. Om jag är osäker på vilka begreppsmässiga aspekter som kan anläggas kan jag konsultera Bibliotekstjänst ämnesordsregister. Film åsätts där flera signum. De två viktigaste är P (Teknik) och I (Konst, musik, teater och film). Ordförrådet kan således grovt uppdelas i en teknisk del och en konstnärlig del. Till den förstnämnda räknar jag utan tvekan ord som: *ljusfilter*, *vidvinkelobjektiv*, *slutare*, *zoomobjektiv*, *kamera*, *stativ*.

Men också filmtekniska ord som *eftersynkronisering*, *omtagning*, *toning*, *dubba*, *zooma*, *panorering*. Till den konstnärliga sidan räknar jag sådant som: *genre*, *journalfilm*, *kortfilm*, *ljudfilm*, *långfilm*, *pilsnerfilm*, *rysare*, *skräckfilm*, *slapstick*, *stumfilm*, *underhållningsvåld*, *våldspornografi*, *äventyrsfilm*, *dokumentärfilm*, *kalkonfilm*, *thriller*, *trailer*, *actionfilm*, *fars*, *agentfilm*, *spagetti-western* och berättarteknik (jfr. teaterspråk): *ledmotiv*, *nakenscen*, *våldsscena*, *story*, *synops*, *synopsis*.

Jag behöver naturligtvis också encyklopediska uppgifter att krydda min artikel om ordförrådet inom filmområdet med. Jag går till en uppslagsbok – större eller mindre – alltefter behov, exv. NE, NF, Focus o. s. v. Mest praktiskt är naturligtvis att välja en elektronisk – så slipper jag skriva så mycket själv. I uppslagsböckernas artiklar om film finns också sånt som jag kan ha nytta av i min begreppsklassificering. Så t. ex. står det i NE att "Olika typer av film definieras med hänsyn till längd (kortfilm, långfilm), karaktär eller innehåll (spelfilm, dokumentärfilm) eller teknik (videofilm, dockfilm)". Detta kan jag använda om jag till exempel vill finindela mitt genrebegrepp.

Här kan vi sätta punkt. Anrättningen är klar! Vill vi emellertid bjuda på något ännu fylligare kan vi anrätta ytterligare tillbehör. Så t. ex. kan vi servera en ordbildningsanalys som dessert. En sådan avstår jag dock från att tillaga. Vi kan också få ytterligare uppgifter om ordens användning i modern svenska (frekvens m. m.) genom att slå upp orden i Språkdatas konkordanser och frekvens tabeller, se:

<http://spraakdata.gu.se/lb/konk/index.html>

Även titlar till litteraturförteckningen kan hämtas från nätet: Gå till Libris:

<http://www.libris.kb.se/>

Jag kunde utan ansträngning skrapa ihop den lista som jag fogar till nedanstående artikel med hjälp av "avancerad sökning" och sökorden *Film Allmänt Lexikon*.

Smaklig måltid!

EXEMPEL PÅ DEN FÄRDIGA RÄTTEN

Film

”Serie av rörliga fotografiska bilder (med eller utan ljud), som bildar en berättande eller beskrivande helhet. De första rörliga bilderna förevisades offentligt av bröderna Lumière i Paris 1895. Har numera många användningsområden, t. ex. som dokumentation, reklam, underhållning, konst eller skolfilm” (Nordisk Familjebok).

Ordförrådet inom filmområdet har utvecklats och tillväxt under de senaste 150 åren.

huvudperson (sedan ca 1800), *klippning* (sedan 1850), *fotograf* (sedan ca 1860), *matiné* (sedan 1861), *toning* (sedan 1874), *vidvinkelobjektiv* (sedan 1874), *överexponera* (sedan 1874), *ledmotiv* (sedan 1882), *slutare* (sedan 1888), *scenario* (sedan 1889; 1969 i bet. tänkbart händelse- förlopp), *statera* (sedan 1890), *inspicient* (sedan 1892), *inspela* (sedan 1894), *tredimensionell* (sedan 1894), *mörkrum* (sedan 1895), *sökare* (sedan 1895), *film* (sedan 1896), *kinematograf* (sedan 1896), *ljusfilter* (sedan 1896), *auteur* (sedan slutet av 1800-talet [ökad anv. från 1960-talet]), *filmrulle* (sedan 1900), *hydrokinon* (sedan 1901), *underexponera* (sedan 1901), *rödfilter* (sedan 1904), *film* (sedan 1907), *omtagning* (sedan 1907), *tagning* (sedan 1910), *filmstjärna* (sedan 1911), *nattiné* (sedan 1912), *filma* (sedan 1913), *filmateljé* (sedan 1913), *filminspelning* (sedan 1913), *filmkamera* (sedan 1915), *filmatisk* (sedan 1917), *inspelning* (sedan 1918), *filmatisera* (sedan 1919), *filmare* (sedan 1921), *kameraman* (sedan 1922), *normalfilm* (sedan 1923), *skräckfilm* (sedan 1923), *slapstick* (sedan 1923), *trickfilm* (sedan 1924), *äventyrsfilm* (sedan 1924), *studio* (sedan 1925), *tvådimensionell* (sedan 1927), *ljudfilm* (sedan 1928), *färgfilm* (sedan 1929), *spegelreflexkamera* (sedan 1929), *stumfilm* (sedan 1929), *vältagen* (sedan 1930-talet), *filmpremiär* (sedan åtm. 1930-talet), *montage* (sedan 1932), *ultrarapid/1/2* (sedan 1932), *kortfilm* (sedan 1933), *långfilm* (sedan 1933), *pilsnerfilm* (sedan 1933), *dubba* (sedan 1934), *skärpedjup* (sedan 1934), *filmstudio* (sedan 1937), *journalfilm* (sedan 1937), *synopsis* (sedan 1937), *thriller* (sedan 1938), *eftersynkronisering* (sedan ca 1940), *story* (sedan 1940), *happy end* (sedan 1940-talet), *synops* (sedan trol. 1940-talet), *spelfilm* (sedan 1942), *långkörare* (sedan 1943), *dokumentärfilm* (sedan 1948), *filmotek* (sedan 1948), *filmstudio* (sedan 1948), *cinematek* (sedan 1949), *stand-in* (sedan 1949), *rysare* (sedan 1950), *bystdrottning* (sedan 1950-talet), *zooma* (sedan 1950-talet), *dubbelexponera* (sedan åtm. 1950), *drömfabrik* (sedan 1951), *ljussättning* (sedan 1951), *passare/1/2* (sedan 1951), *trailer* (sedan 1952), *stuntman* (sedan 1953), *vidfilm* (sedan 1953), *western* (sedan 1953), *samproduktion* (sedan 1954), *playback* (sedan 1956), *panorera* (sedan 1957), *panorering* (sedan 1957), *filmisk* (sedan 1958), *filmografi* (sedan 1959), *actionfilm* (sedan 1960-talet), *texta* (sedan 1960-talet), *våldsscen* (sedan 1961), *cineast* (sedan 1962), *animation* (sedan 1964),

bakprojektion (sedan 1964), *kinotek* (sedan 1964), *ortikon* (sedan 1964), *agentfilm* (sedan 1965), *nakenscen* (sedan 1965), *zoomobjektiv* (sedan 1965), *klappa* (sedan 1968), *underhållningsvåld* (sedan 1968), *spagettiwestern* (sedan 1969), *våldspornografi* (sedan 1969), *zoom* (sedan 1970), *inspelningsledare* (sedan 1970-talet), *slow motion* (sedan 1970-talet), *normalbild* (sedan trol. åtm. 1970-talet), *animatör* (sedan 1973), *kalkonfilm* (sedan 1985), *kalkonrulle* (sedan 1985), *splatterfilm* (sedan 1991), *soundtrack* (sedan åtm. början av 1990-talet).

Ett stort antal av orden tillhörande filmspråket kommer från engelskan: animation, dokumentärfilm, dubba, film, happy end, kalkonfilm, kalkonrulle, playback, slow motion, soundtrack, stand-in, story, stuntman, thriller, trailer, western, zoom, zooma. Ett mindre antal från franskan: animatör, auteur, cineast, cinematek, monta. Flera av de franska orden går tillbaka på latinet: animera, fars, genre, matiné. Latinsk härkomst har även: inspicient, kamera, stativ, ultrarapid. Några ord härrör från italienskan: scenario, studio. o. s. v.

Ordförrådet kan grovt uppdelas i en teknisk del och en konstnärlig del. Till den förstnämnda hör ord som: ljusfilter, vidvinkelobjektiv, slutare, zoomobjektiv, kamera, stativ o. s. v. Men också ord som eftersynkronisering, omtagning, toning, dubba, zooma, panorering kan räknas dit. Till den konstnärliga sidan sådant som genrebeteckningar: journalfilm, dokumentärfilm (efter karaktär eller innehåll); kortfilm – långfilm (efter längd), stumfilm – ljudfilm (efter teknik), pilsnerfilm, rysare, skräckfilm, slapstick, underhållningsvåld, våldspornografi, äventyrsfilm, kalkonfilm, thriller, trailer, actionfilm, fars, agentfilm, spagettiwestern och berättarteknik (jfr. teaterspråk): ledmotiv, nakenscen, våldsscen, story, synopsis, synopsis.

*Litteratur*³:

Beaver, Frank, E., 1994: Dictionary of film terms. New York.

Jackson, Kevin, 1998: The language of cinema. New York.

Konigsberg, Ira, 1997: The complete film dictionary. London.

LITTERATUR

Bibliotekstjänst ämnesordsregister, 1985. Lund.

NE = *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se>

NEO = *Nationalencyklopedins ordbok*, <http://www.ne.se>

NF = *Nordisk Familjebok*, CD-ROM. Version 3. Förlag Corona AB.

³ reslutat av avancerad sökning i LIBRIS

KRISTINA KOTCHEVA (BERLIN)

Om betydelsen av konjunktionerna *men, inte...utan, och inte*

Utgångspunkt för denna artikeln är fyra arbeten som ägnar sig åt beskrivningen av motsattsrelationen: Lang (1984, 1991), Rudolph (1996) och Brauße (1998). I ovannämnda arbeten finns betydelseanalyser för konjunktionerna ty. *und* och *aber*, e. *but* som passar även för svenska konjunktionerna *och* och *men*. Utifrån dessa analyser kommer jag att göra ett förslag till betydelseanalys även för *utan* och för *och inte* – en konjunktion som ofta försummas.

1. KONJUNKTIONER

Konjunktionerna *och*, *men*, *c*, *och inte* är koordinerande konjunktioner. De förknippar konjunkterna som är syntaktiskt likställda och oberoende av varandra: meningar el. satsled. Det är inte alltid lätt att bestämma om konjunkterna är meningar där språkligt material som är identiskt i båda konjunkterna har reducerats el. om de utgör satsled (Lang 1991, SAG 1999, 883):

- (1) *Anna målar en häst och / men Ola (målar) en kossa.* (tydlig reduktion)
- (2) *Anna målar en häst och (?Anna målar) en kossa.* (reduktion el. satsled)
- (3) *Anna och Ola är syskon* (tydlig satsled, eftersom syskon kräver en helhetstolkning av de samordnade konjunkterna: **Anna är syskon och Ola är syskon*).¹

Konjunktionerna *men* och *inte...utan*, förknippar bara två konjunkter (se ex. 4 och 5), *och* och *och inte* däremot två el. fler (se ex. 6 och 7):

- (4) *Anna fick en häst, men Ola fick en kossa, *men Per fick en björn.*
- (5) *Anna fick ingen häst, utan en kossa.*
- (6) *Anna fick en kossa och en tiger och en älg och en häst*
- (7) *Anna gick upp och borstade tänderna och åt frukost.*
- (8) *Anna fick en kossa och inte en tiger och inte en älg och inte en häst.*

2. KONJUNKTIONERNAS BETYDELSE

Betydelsen hos alla ordsklasser kan anses bestå av denotativa, referentiella samt operationella betydelsekomponenter (Lang 1984, 67ff.; Lang 1991, 613). Denotativa betydelsekomponenter är ansvariga för identifieringen av begrepp. Referentiella komponenter etablerar bandet mellan begrepp och individer,

¹ Se SAG 1999, 899; ib., 886 om helhetstolkning av samordnade nominalfraser.

relationer och sakförhållanden utanför språket. Operativa komponenter ses som instruktioner för behandling av språklig information. Hos de olika ordklasserna uppstår dessa komponenter olika vikt: Hos substantiv, verb och adjektiv är den denotativa samt den referentiella komponenten avgörande.

Hos konjunktioner (och andra formord) är det just den operationella betydelsen som är viktigast. Den operationella betydelsen ses som en instruktion att genomföra vissa mentala operationer som gäller behandlingen av informationen i konjunkterna (Lang 1984, 69; Lang 1991, 613).

De mentala operationerna utförs inom en ram, som härledas ur konjunkternas betydelse. Denna ram utgör bakgrunden mot vilken konjunkternas betydelse bedömas. Det finns olika beteckningar för denna ram: Common Integrator (CI) (Lang 1984, 1991), Quaestio (Brause 1998) m. m. Konjunkternas och konjunktionens betydelse samarbetar för att upprätta hela konstruktionens betydelse (Lang 1991, 598).

Konjunktioner kan grupperas enligt semantiska kriterier, d. v. s enligt deras operativa betydelse i kopulativa, adversativa, disjunktiva, explanativa osv. Betydelsen av konjunktioner karakteriseras för det mesta med hjälp av kortare omskrivningar som *fatta samman*, *välja*, *kontrastera* (jfr. Lang 1991, 615) el. längre beskrivningar: "...att båda ledens betydelse samtidigt gäller och att lyssnaren skall kombinera dem till en helhet i förhållande till betydelsen av den omgivande kontexten" (SAG 1999, 879 om *och* och *samt*). Hos Lang (1984, 180ff., 1991, 615ff.), Rudolph (1996, 19ff.) och Brause (1998, 145) finns det systematiskt formaliserade betydelsebeskrivningar för bl. a. ty. *und* och *aber*.

3. VILLKOR FÖR BRUKET AV KONJUNKTIONERNA *OCH*, *MEN*; *INTE...UTAN OCH INTE*

Konjunktioner kräver vissa syntaktiska och semantiska egenskaper hos konjunkterna som de förknippar. I samspillet mellan konjunktionens och konjunkternas betydelse uppstår hela konstruktionens betydelse. Om detta samspel ska fungera problemfritt, måste vissa förutsättningar vara givna. Jag kommer att nämna några viktiga (enligt Lang 1991, se även SAG 1999, 878–885).

På det syntaktiska planet gäller det konjunkternas form: Konjunkterna kan vara meningar, satsled el. delar av satsled, reduktion av identiskt spåklig material kan vara tillåten eller inte.

På det semantiska planet gäller det att det språkliga yttrandet ska vara kontingent (det ska ha betydelse) och informativt (det måste innehålla ny information). Sambandet, som konjunktionen hjälper knyta mellan konjunkternas betydelse får inte vara av samma art som det redan bestående förhållande mellan konjunktbedelserna (Lang 1991, 608; 612).

Konjunktionerna *och*, *men* och *utan* har olika krav på den syntaktiska och semantiska kontexten där de kan uppträda. Det är konjunktionen *och* som ställer minst och det är konjunktionen *inte...utan* som ställer mest krav på sin omgivning

3.1 OCH/MEN

Det är bekant att det finns betydelselikheter mellan konjunktionerna *och* och *men*.² Se följande exempel:

- (9a) (Fick både Anna och Ola kramdjur som present?)
- (9b) *Anna fick en häst och Ola fick en kossa* (nu har de var sitt kramdjur).
- (10a) (Fick både Anna och Ola en häst som present?)
- (10b) *Anna fick en häst men Ola fick en kossa* (så att de har olika kramdjur).

När man byter *men* mot *och* leder det till en annan tolkning av meningens betydelse. Den möjliga kontexten, som angivits inom parentes, visar det. Betydelseskillnaderna kan inte beskrivas med hjälp av logiska funktorer: $p \wedge q$ kan betyda såväl 'och' som 'men'.

De semantiska subklasserna koordinerande konjunktioner ss. kopulativa (additiva) t. ex. *och* och adversativa t. ex. *men* betecknar propositionen i konjunkterna de förknippar som samtidigt sanna. Vad som skiljer det additiva *och* från det adversativa *men* är de mentala instruktioner som de innebär. Det gäller att precisera denna mentala instruktion. Förslag för beskrivningen av konjunktioners betydelse på ett mer formaliserat sätt finns redan hos Lang (1984, 1991), Rudolph (1996) och Brauße (1998).

3.1.1 LANG 1984/1991

Enligt Lang (1991, 615) innebär den operativa betydelsen av den mest allmänna koordinerande konjunktionen *und* (resp. dess motsvarigheter i andra språk) det mentala programmet SIMUL. Detta program opererar med kompatibla konjunkter och utgör bas för mer komplexa konjunktioner som ty. *weder-noch*, e. *neither-nor*, *nor* samt för ty. *aber*. En konkretare beskrivning av den semantiska komponenten SIMUL finns hos Lang (1984) där den omskrivs som 'gäller samtidigt', och karakteriseras som "an elementary operation in cognitive processing, namely that of simultaneously associating two (or more) conceptual items or memory entries" (Lang 1984, 143). Följande betydelsebeskrivningar är enligt Lang (1991):

und SIMUL (A, B), där A och B representerar båda konjunkternas betydelse

Betydelsen av ty. *aber* innehåller förutom det mentala programmet SIMUL också instruktionen att betrakta konjunkternas betydelse som kontrasterande (Lang 1984, 181; Lang 1991, 615):

aber (SIMUL (A, B): CONTRAST (A, B))

² För en mera uttömmande analys av *och* samt *men* se SAG 1999, 885–902 resp. 1999, 926–940.

Komponenten CONTRAST karakteriseras som en instruktion att separera konjunkt betydelsen, så att skillnaden mellan den första och den andra konjunktens delar kommer att tolkas som motsättning mellan själva konjunkterna. Motsättningsstolkningen etableras på det pragmatiska planet som följd av de konträra propositionerna som infereras ur de skilda delarna i båda konjunkterna: A separeras i C och D; B separeras i C' och E, där C och C' är basen för den gemensamma tematska ramen för konjunkternas betydelse. D och E står för skillnaderna mellan konjunkt betydelsena – i exemplen ovan motsvarar 'kramdjur' C och C' medan D och E står för ett specifikt sorts kramdjur (*kossa* resp. *häst*). Ur D och E infereras konträra propositioner $D \rightarrow q$ och $E \rightarrow \neg q$. Propositionen som infereras ur E bestäms genom propositionen som infereras av D, d. v. s. det finns ett slags 'tillbakaletande' som har den andra konjunkten som sin utgångspunkt (Lang 2000, 245, SAG 1999, 930).

3.1.2 RUDOLPH 1996

Rudolph (1996, 20) presenterar ett paradigm av olika slags förhållanden mellan propositioner, bland dessa relationerna addition och kontrast. I hennes notation:

Addition $(A + B) = (\text{SIMUL } A, B)$

Contrast $(A - B) = (\text{SIMUL } A, B: (\text{CONTRAST } A, B)),$

där SIMUL definieras som 'existing simultaneously' and CONTRAST som 'differing in more than one aspect' (Rudolph 1996, 19). Beskrivningen av båda komponenterna motsvarar Langs (1984, 1991) analys (se ovan).

3.1.3 BRAUË 1998

Brauë 1998 tar ett steg framåt och ger en förklaring hur betydelsekomponenten CONTRAST uppstår. Hon gör det med hjälp av en analys av användningsvillkoren för ty. *und* och *aber* på textnivå. Brauë argumenterar mot Lang (1984, 1991) och Rudolph (1996) där den additiva relationen inte blir tillräckligt klart definierad, särskilt oklar är härkomsten av den sammanfattande betydelsen av konjunktioner av *und*-typen (Brauë 1998, 142). I stället för *und/and*-beskrivningarna som skisserats ovan ger Brauë en mer symmetrisk bild av relationerna. En additiv resp. kontrastiv tolkning blir möjlig först på textnivå, relationerna skiljer sig åt i fråga om den pragmatiska komponenten: ADDITIV. I en additiv relation har denna komponent ett positivt, i en kontrastiv relation däremot ett negativt förtecken:

und $(\text{SIMUL } (A, B): \text{ADDITIV } (A, B))$

aber $(\text{SIMUL } (A, B): -\text{ADDITIV } (A, B))$ resp. $(\text{SIMUL } (A, B): \text{CONTRAST } (A, B)).$

Skillnaden mellan betydelsen av *och* resp. *men* blir tydlig i exemplen (9) och (10). I exempel (9) anses *att få en häst* och *att få en kossa* som jämförbara exempel på *att få ett kramdjur*, de sammanfattas, d. v. s. deras betydelse adderas inom denna ram. I exempel (10) däremot finns ingen gruppering som exakt motsvarar grupperingen i (9). Det är inte möjligt att fortsätta meningen på samma sätt, med *nu har de var sitt kramdjur*. Grupperingen i (10) är blockerad, *att få en häst* och *att få en kossa* framställs som kompatibla, men motsatta exempel på *att få ett kramdjur*, detta framhåvs genom att säga att Anna och Ola fick *olika* slags kramdjur.

Kontrast-konjunktionen – *men* i svenskan resp. *aber* i tyskan – betecknar propositionerna i båda konjunkter som sanna och de ger dessutom instruktionen att betrakta propositionerna som motsatser inom en gemensam ram (en liknande icke-formaliserad betydelsebeskrivning finns i SAG 1999, 926).

Tolkningen av komponenten –ADDITIV som CONTRAST kan enligt min mening betraktas som en konventionaliserad implikatur (jfr. Grice 1975).

3.2 MEN/UTAN: KONTRAST OCH KORREKTUR

Det finns många olika sätt att gruppera språk på – enligt deras syntaktiska el. morfologiska struktur, enligt genetisk samhörighet o. s. v. En gruppering som beträffar språkets konjunktionssystem har föreslagits av Lang (1984). Den gäller de adversativa konjunktionerna som brukas för att uttrycka två olika semantiska relationer, nämligen kontrast och korrektur. Kontrast och korrektur är relationer som etableras mellan propositionerna i båda konjunkterna. Relationen karaktäriseras i båda fallen som motsättning, men av olika slag. Båda konstruktionstyper åskådliggörs i exempel (11) och (12) resp. (13) och (14):

Kontrast:

(11) *Anna fick ingen kossa, men hon fick en häst.*

(12) *Anna fick en häst, men hon gillade inte den.*

Korrektur:

(13) *Anna fick inte en kossa utan en häst.*

(14) *Anna fick en häst och inte en kossa.*

I svenskan är det två olika adversativa konjunktioner som brukas i dessa konstruktioner: *men* för kontrast och *utan* för korrektur. Detsamma gäller andra språk som har två särskilda konjunktioner som brukas i kontrast- resp. i korrektur-kontexter, t. ex. tyska el. spanska. Språk som liknar tyska el. svenska i detta hänseende betecknas som A/S-språk – efter ty. *aber* 'men' och *sondern* 'utan' (Lang 1984, 252).

Engelskan å andra sidan har bara en adversativ konjunktion som motsvarar sv. *men* och *utan* – det är konjunktionen *but*. Språk som brukar samma konjunktion i sådana tillfällen kallas för A-språk – efter ty. *aber* (ib.).

Kontrast:

(15) *Anna didn't get a cow but she got a horse.*

(16) *Anna got a cow but she didn't like it.*

Korrektur:

(17) *Anna didn't get a cow but a horse.*

(18) *Anna got a horse and not a cow.*

Nordiska språk hör delvis till A/S-gruppen – som svenska (konjunktionerna är *men* och *utan*), isländska (*en* och *heldur*), färöiska (*men* och *uttan*), och delvis till A-gruppen – som danska och de båda norska skriftspråken (bara *men*).

Jag ska nu skissera det karakteristiska för kontrast- och korrekturkontexter och visa skillnaderna mellan A/S-språk å ena sidan och A-språk å andra med hjälp av svenskan som företrädare för A/S-gruppen och engelskan som företrädare för A-gruppen. En sådan jämförelse är viktig för betydelsebeskrivningen av adversativkonjunktioner, den hjälper att klarlägga det mer specifika hos konjunktioner av *utan*-typen och det mer allmänna hos konjunktioner av *but*-typen.

3.2.1 NEGATION

Den första påfallande skillnaden mellan kontrast- och korrektur-konstruktioner är att negationen i den första konjunkten är obligatorisk för korrektur-konstruktioner men inte för kontrast-konstruktioner. Konjunktionen *utan* som är den typiska i korrektur-kontexter förknippar bara en negerad proposition som första konjunkt med en icke-negerad proposition som andra konjunkt. Exempelen (19) och (20) uppfyller inte dessavillkor och är därför ogrammatiska:

(19) **Anna fick en kossa utan en häst* – *A utan B

(20) **Anna fick en kossa utan inte en/ingen häst* – *A utan Negation B

Egentligen borde *inte...utan* betraktas som konjunktion i korrektur-kontexter (jfr. Thorell 1973, 188 där *inte...utan* anförs).

Korrektur-konstruktionen är asymmetrisk: Det är inte möjligt att byta konjunkternas plats och bibehålla samma konjunktion. I stället för *inte...utan* får man då använda *och inte* som konjunktion:

(21) *Anna fick en kossa och inte en/ingen häst.*

För konjunktionen *inte...utan* gäller att propositionen i den första konjunkten utan negation och propositionen i den andra konjunkten inte kan vara sanna samtidigt. För det mesta är det ett led i den första konjunkten (i ex. (13) är det Objekt-NP) som ersätts genom ett alternativ i den andra konjunkten. Det är även

möjligt att hela propositionen i den första konjunkten avvisas som osann och ersätts genom propositionen i den andra konjunkten:

(22) *Anna fick ingen häst utan alla var elaka mot henne.*³

Negationen är en viktig element i korrektur-konstruktioner. Negationens roll är att peka ut vilket led som ska ersättas. Negationen kallas då ofta för frasnegation el. satsledsnegation. Jacobs (1991) talar om "replacerande" (ersättande) och "icke-replacerande" (icke-ersättande) negation: "replaziv ist eine Negation genau dann, wenn sie notwendig mit der Ersetzung mindestens eines Teils des negierten Inhalts verknüpft ist." (Jacobs 1991, 586). Den del som ska ersättas är fokuskonstituenten d. v. s en intonal konstituent i den första konjunkten som framhävs mot bakgrunden av de övriga konstituenterna (Corrigendum enligt Lang 1991, 619). Den ska ersättas av fokuskonstituenten i den andra konjunkten (Corrigens enligt Lang ib.). Till skillnad mot den icke-ersättande negationen är den ersättande alltid fokuserande (versaler betecknar betoning, fokuskonstituenten har undertecknats):

(23) *Anna fick inte en KOSSa utan en HÄST.*

Konjunktionen *men* i kontrast-konstruktioner å andra sidan varken kräver eller utesluter negationselements förekomst i någon av konjunkterna.

(24) *Anna fick ingen häst men hon fick en kossa.* (hon fick ett kramdjur även om det inte var just kramdjuret hon önskat sig)

(25) *Anna fick en kossa men ingen häst.*

(26) *Anna fick en kossa men hon slängde den.*

Ska negationselement finnas i båda konjunkter måste adverbet *heller* tillfogas:

(27) *Anna fick ingen häst men hon fick inte någon kossa heller.*

Det är möjligt att byta konjunkternas plats utan att behöva byta konjunktion. Skillnaden mellan (28) och (29) är pragmatisk – den gäller vilken proposition, som utgör kontrast-utgångspunkten:

(28) *Anna fick ingen kossa men hon fick en häst.*

(29) *Anna fick en häst men hon fick ingen kossa.*

För att bättre kunna jämföra kontrast- och korrektur-konstruktioner kommer jag att betrakta bara sådana kontrast-konstruktioner som innehåller negationsbärare i den första konjunkten.

³ Jag tackar Staffan Hellberg som fäste min uppmärksamhet på exempel av denna typ.

3.2.2 PARALLELLITET OCH REDUKTION

En ytterligare skillnad mellan kontrast- och korrektur-konstruktioner ligger i konjunkternas struktur. Konjunktionen *inte...utan* förknippar mest parallellt strukturerade konjunkter – ex. (30). Konstituenten som är identiska reduceras i en av konjunkterna. Konjunkter som är förknippade med *men* kan, men behöver inte vara parallella i sin struktur.

- (30) *Anna fick ingen kossa utan en häst.*
 (31) *Anna fick ingen kossa men (hon fick) en häst.*
 (32) *Anna fick ingen kossa men en häst, det fick hon.*

Reduktion av identiska konstituenten i kontrast-konstruktioner förekommer också i tyskan och svenskan – även om det finns informanter som anser sådana konstruktioner – ex. (34), mindre lyckade än deras icke-reducerade motsvarigheter ex. (33) (se även Fretheim 1974):

- (33) *Anna fick ingen kossa men hon fick en häst.* vs.
 (34) *? Anna fick ingen kossa men ___ en häst.*

Utan tvivel är meningen i ex. (34) fortfarande en kontrast-konstruktion även om den är icke-optimal (term av Fretheim (1974)). Om man jämför exemplen (33) och (34) med deras engelska översättningar, får man en mera differentierad bild:

- (35) *Anna didn't get a cow, but she got a horse.*
 (36) *Anna didn't get a cow, but ___ a horse.*

Meningarna i (35) och (36) är inte längre exempel på en (mer el. mindre lyckad) kontrast-konstruktion utan en kontrast- och en korrektur-konstruktion. I (35) motsätts propositionerna *få en kossa* och *få en häst*. I (36) tolkas reduktionen som ett medel att framhäva fokuskonstituenten och konstruktionen blir tolkad som korrektur. Det är detsamma som sker vid reduktion i korrektur-konstruktioner av typen *och inte* resp. *inte-utan* i svenskan.

Undersökningar av A-språk – som engelska, franska, bokmål, danska – har visat att reduktion el. icke-reduktion av konstituenten som är identiska i båda konjunkter leder till olika tolkningar av konstruktionen. En konstruktion, där identiska konstituenten inte upprepas i andra konjunkten tolkas som kontrast. Däremot tolkas en konstruktion där identiska konstituenten är reducerade som korrektur (se Asbach-Schnitker 1978, 1979 om engelskan, Fretheim 1974 om norskan).

En ytterligare skillnad mellan *men* och *utan* kan noteras beträffande konjunkternas tolkning. I *utan*-konstruktioner kan propositionerna i båda konjunkterna anses som samtidigt sanna endast därför att den ena propositionen är negerad. Utan negation är propositionerna konträra: om den ena är sann är den andra osann och tvärtom. I kontrast-konstruktioner är de förknippade propositionerna motsatser som inte uteslutar varandra.

Om man förknippar propositioner som innehåller antonymiska predikat (som *svart* – *vitt*, *liv* – *död* o. dyl.) och om en proposition är negerad, tolkas konstruktionen alltid som korrektur. Men om förhållandet mellan konjunkterna *inte* är bestämt i förväg får vi potentiellt tvetydiga konstruktioner. För att visa om två propositioner ska ses som 'antonymer för ett visst tillfälle' i en korrekturkonstruktion el. som 'motsatser som inte uteslutar varandra' i en kontrastkonstruktion har A/S-språk resp. A-språk utvecklat olika medel.

A/S-språk skiljar kontrast- och korrekturkonstruktioner på det lexikaliska planet – med hjälp av skilda konjunktioner. A-språk å andra sidan skiljar dem på det syntaktiska planet med hjälp av motsatsen mellan reduktion (som motsvarar korrektur) och icke-reduktion (som motsvarar kontrast).

Även om sv. *men* och *utan* tjänar till att klart skilja kontrast- och korrekturkonstruktioner, måste det finnas något gemensamt i deras betydelse. Även i kontrastkonstruktioner i sv. kan identiska konstituenten reduceras (SAG 1999, 926, Fretheim 1974, 54) – vad som motsvarar strukturen av korrekturkonstruktioner i s.k. A-språk. Om strukturen är densamma, kvarstår bara den konjunktionala skillnaden mellan A/S-språk och A-språk. Betyder det att t. ex. e. *but* är polysem?

Det har antagits att en och den samma adversativa konjunktion i A-språk skulle ha två olika betydelser – motsvarande ty. *aber* resp. *sondern* el. sv. *men* resp. *utan*. På det sättet, som en polysem konjunktion, har beskrivits t. ex. fr. *mais* (Anscombre/Durcot 1977). Ett alternativ till antagandet att den enda adversativa samordnande konjunktionen i A-språk vore polysemt är åsikten att e. *but*, fr. *mais* har bara ett enda betydelse som tillåter olika tolkningar beroende på syntaktiska och semantiska karakteristika av kontexten där de finns (se t. ex. Lang 1984, 2000, Asbach-Schnitker 1978, 1979, Sweetser 1990).

3.3 OCH INTE/INTE...UTAN

I en korrekturkonstruktion är det inte möjligt att byta konjunkternas plats och samtidigt bibehålla *utan* som konjunktion – se ex. (17) och (18). Det är konjunktionen *och* som brukas i stället:

(17) *Anna fick ingen kossa utan en häst.*

(18) *Anna fick en häst och ingen kossa.*

Med dessa exempel som bakgrund är det frågan om konjunktionen i (18) har samma betydelse som den ovan beskrivna hos den additiva konjunktionen *och* eller om det möjligtvis finns likheter mellan betydelsen av *och* och *utan*. Man kunde anta att det finns en adversativ konjunktion till: *och inte*. I *Svenska akademins grammatik* (SAG 1999, 937) finns en lista över adversativa relationer där det ena av leden är negerat. I denna listan saknas *och inte* (även om t. ex. *men väl* anförts som "användas på ett sätt som starkt erinrar om konjunktionen *utan*" ib., 935). Konjunktioner som motsvarar sv. *och inte* nämns hos Lang (1991, 609). Rudolph (1996, 299) talar om "adversative and additive correction" men

koncentrerar sig framför allt på den adversativa korrekturen. Det är därför nödvändig att se noggrannare på betydelsen av konjunktionen *och inte*.

Betydelsen av *och* beskrevs redan som en instruktion att anse två propositioner som samtidigt sanna och att gruppera dem. Man måste anta att *och* har samma betydelse även i exempel (18). Negationselementet *ingen* (inte +subst-marker utrum) i den andra konjunkten kan betraktas som del av propositionen i den andra konjunkten:

och inte (SIMUL (A, -B): +ADDITIV (A, -B))

'anse propositionen A och den negerade propositionen B som samtidigt sanna och gruppera dem'

Om det bara finns en skillnad i konjunkternas följd, måste betydelsen av *utan* vara (tecknet ==> ska läsas som 'motsvarar, utvecklas till'):

inte...utan (SIMUL (-A, B): +ADDITIV (-A, B)) ==> (-SIMUL (A, B): +ADDITIV (-A, B)) ==> (-SIMUL (A, B): -ADDITIV (-A, B))

'anse den negerade propositionen A och propositionen B som samtidigt sanna och gruppera dem' resp. 'anse propositionerna A och B som inte samtidigt sanna och gruppera den negerade propositionen A och propositionen B'

Men det kan inte vara hela sanningen. Det finns två ytterligare faktorer som ska tas upp. Den ena är negationens roll och den andra reduktionen av identisk språkmaterial. Man kan inte använda *och* i betydelsen *utan* om negationselementet finns i den första konjunkten. Det blir särskild tydlig om man använder *inte* i st.f. *ingen*:

(37) ?*Anna fick ingen kossa och en häst.*

(38) *Anna fick inte en häst och en kossa.*

Meningen i ex. (38) betyder att Anna inte fått både en häst och en kossa. Denna tolkning beror på grupperingen som följd av bruket av *och*. Hela gruppen *häst och kossa* ligger i negationens semantiska tillämpningsområde (skopus). Detta visar att konjunktionen *och* inte begränsar negationens skopus. Å andra sidan, det är just begränsar som konjunktionen *utan* i samma position gör – som i (39):

(39) *Anna fick inte en häst och en kossa utan en katt*

Här blir det tydligt att *utan* – liksom konjunktionen *men* – blockerar en gruppering, nämligen en gruppering av konstituenten inom negationens skopus.

3.3.1 REDUKTION

Något som ändå är gemensamt för *och* och för *utan* är att språkmaterial som är identiskt i båda konjunkter reduceras i en av dem.

- (40) *Anna fick ingen kossa utan (Anna fick) en häst.*
 (41) *Anna fick en häst och (Anna fick) ingen kossa.*

Reduktionen i korrektur-konstruktioner hänger ihop med fokusering. I sådana konstruktioner är båda konjunkter ofta strikt parallella (se också 3.2 ovan). Det blir särskilt tydligt när man jämför en asyndetisk och en syndetisk korrekturkonstruktion:

- (42) *Anna fick ingen KOSsa. Anna fick en HÄST.* (asyndetisk)
 (43) *Anna fick ingen KOSsa utan en HÄST.* (syndetisk)

Den parallella strukturen främjar å ena sidan reduktionen av identiska konstituenten, å andra sidan hjälper den till att genomföra korrekturen: Fokuskonstituenten⁴ i den första konjunkten drabbas av negationen och ersätts med en annan fokuskonstituent. Reduktion och fokusering samspelar för att visa vilken konstituent det är som ska ersättas. Fokuskonstituentens position är efter (idealt omedelbart efter) negationselementen.

I en potentiell *inte-och*-korrektur-konstruktion skulle båda fokuskonstituenterna stå efter negationen, och dessutom markeras som en grupp. En sådan konstruktion skulle likna som den första konjunkten i en *inte-utan*-konstruktion (se ex. (39)). Å andra sidan finns det ingen fara för ”fel” gruppering när negationen följer efter den första fokuskonstituenten – som i *och-inte*-korrektur-konstruktioner.

I en korrektur-konstruktion är det sällan hela propositionen som ersätts – oftast ersätts bara en konstituent, nämligen fokuskonstituenten i den första konjunkten. Det tycks vara så att den allmänna formeln för syndetiska korrekturkonstruktioner antingen är:

NEGATION – FOKUS 1 – KONJUNKTION – FOKUS 2 (hos *inte... utan*)
 eller
 FOKUS 1 – KONJUNKTION – NEGATION – FOKUS 2 (hos *och inte*).

I båda tillfällen utpekar negationen fokuskonstituenten i sin skopus som det elementet som ska ersättas. Konjunktionen inleder den andra konjunkten där den andra fokuskonstituenten framträder som det korrekta alternativet. För att göra detta tydligt måste man segmentera konjunkterna, så att fokuskonstituenterna blir synliga. Nedan representerar F1 och F2 fokuskonstituenterna i den första resp. den andra konjunkten, *a...e* bakgrunden i båda konjunkterna, som samtidigt motsvarar de identiska konstituenterna. Propositionen A ersätts genom *a...e* F1, propositionen B genom *a...e* F2. Betydelsen av *inte...utan* kan då beskrivas på följande sätt:

⁴ En konstituent som talaren framhäver med hjälp av prosodiska (intonation) och syntaktiska medel (som särskilda konstruktioner el. ordföljd) mot bakgrunden av de andra konstituenterna i en mening.

inte...utan: (–SIMUL (A, B): –ADDITIV (A, B)) ==> (–SIMUL (a...e F1, F2): –ADDITIV (a...e F1, F2)) ==> (–SIMUL (a...e F1, F2): SUBSTITUTE (F2, F1))⁵

Den negerade propositionen A och den icke-negerade propositionen B gäller samtidigt, d. v. s. propositionerna A och B kan inte samtidigt vara sanna. De kan alltså inte sammanfattas. Propositionerna A och B innehåller samma språkmaterial med undantag för en konstituent – fokuskonstituenten. Det identiska språkmaterialet reduceras i den andra konjunkten så att bara den korrigerande fokuskonstituenten blir kvar. Betydelsekomponenten –ADDITIV omtolkas som SUBSTITUTE (F2, F1) 'ta F2 i stället för F1'. Tolkningen av –ADDITIV som SUBSTITUTE, 'ersätt', är en följd av kombinationen av en bestämd fokusstruktur, reduktion och blockerad sammanfattningsprocess. Omtolkningen fungerar som konventionaliserad implikatur (enligt Grice 1975).

Betydelsen av *och inte* kan beskrivas som variant av betydelsen av 'vanlig' *och*:

och (SIMUL (A, B): + ADDITIV (A, B))

och inte : (SIMUL (A, –B): +ADDITIV (A, –B)) ==> (–SIMUL (A, B): –ADDITIV (A, B)) ==> (–SIMUL (a...e F1, F2): –ADDITIV (a...e F1, F2)) ==> (–SIMUL (a...e F1, F2): –ADDITIV (a...e F1, F2)) ==> (–SIMUL (a...e F1, F2): SUBSTITUTE (F2, F1))

Den icke-negerade propositionen A och den negerade propositionen B gäller samtidigt, d. v. s. propositionerna A och B kan inte gälla samtidigt, de kan inte heller sammanfattas. Propositionerna A och B innehåller samma språkmaterial med undantag för fokuskonstituenten. Det identiska språkmaterialet reduceras i den andra konjunkten så att bara den korrigerande fokuskonstituenten blir kvar. Korrektur-tolkningen d. v. s. omtolkningen av betydelsekomponenten –ADDITIV som SUBSTITUTE är en följd av fokusstrukturen och reduktionen i den andra konjunkten. Även här kan man anta en konventionaliserad implikatur.

Omtolkningarna av SIMUL som –SIMUL och +ADDITIV som –ADDITIV är tillåtna p. g. a den speciella negationstypen i korrektur-konstruktionerna: den s. k. ersättande negation (se ovan).

Betydelsekomponenten +ADDITIV gör det möjligt att upprepa konjunktionen *och inte* – något som är gemensamt för *och inte* och "vanligt" *och*:

(8) *Anna fick en KOSsa och inte en TIGer och inte en ÄLG och inte en HÄST.*

(6) *Anna fick en kossa och en tiger och en älg och en häst*

Betydelsekomponenten –ADDITIV hos *inte...utan* å andra sidan är orsak till att konstruktioner med *inte...utan* inte kan vara flerledade.

Med hänsyn till asyndetiska korrektur-konstruktioner kan man även påstå att det egentligen är negationens och båda fokuskonstituenternas existens som är väsentlig. När negationen är i den andra konjunkten, räcker en konjunktion med

⁵ Lang (1984, 181) för en analys av ty. *nicht...sondern*.

allmän betydelse som *och* för att visa att konjunkterna hör ihop. När negationen är i den första konjunkten behövs en konjunktion som både för konjunkterna ihop och begränsar negationenens skopus. Denna mera specifika konjunktionen är *utan* i svenskan resp. *sondern* i tyskan.⁶ När en sådan specifik konjunktion saknas – som t.ex. i engelskan, franskan, danskan el. norskan, brukas en annan konjunktion som begränsar negationenens skopus: e. *but*, fr. *mais*, da./no. *men*.

3.4 MEN/UTAN ÄN EN GÅNG

Ur betydelseminimalistisk synpunkt antas det att konjunktioner bara har en grundläggande betydelse som kan modifieras i olika kontexter. Det är alltså inte så att t. ex. e. *but* el. da./no. *men* skulle ha två betydelser som motsvarar sv. *men* resp. *utan*. Snarare har *men* och *utan* såväl som e. *but*, da./no. *men* o. s. v. liknande drag.

Betydelsen av *men* beskrivs som:

men (SIMUL (A, B): -ADDITIV (A, B)) ==> (SIMUL (A, B): CONTRAST (A, B))

Betydelsen av *inte...utan* beskrivs som:

inte...utan: (SIMUL (-A, B): -ADDITIV (A, B)) ==> (-SIMUL (A, B): -ADDITIV (A, B)) ==> (-SIMUL (a...e F1, F2): -ADDITIV (a...e F1, F2)) ==> (-SIMUL (a...e F1, F2): SUBSTITUTE (F2, F1))

Det som är gemensamt för konjunkterna *men* och *utan* är betydelsekomponenten -ADDITIV. Båda konjunktionerna innehåller instruktionen att inte gruppera. Skillnaden ligger i tolkningen av denna icke-gruppering. Den specifika tolkningen i båda fallen är följden av en konventionaliserad implikatur. I A/S-språk är båda implikaturerna lexikaliserade. I A-språk däremot är så inte fallet, utan de genereras konventionellt i samband med den specifika kontrast- resp. korrektur-strukturen.

Som följd av lexikaliseringen fungerar i A/S-språk även korrektur-konstruktioner som avviker från de strikt parallellt strukturerade konjunkterna i korrektur-konstruktioner, som i ex. (22):

(22) *Anna fick ingen häst utan alla var elaka mot henne.*

Sådana konstruktioner är åtminstone problematiska i A-språk där kontrast- resp. korrektur-tolkningen beror på reduktion el. icke-reduktion av identiska konstituenten. Men även typiska A-språk som engelskan tål "icke-optimala" korrektur-konstruktioner – i fall konjunktionen stöds el. även ersätts av t. ex. adverbet *rather*.

⁶ De specifika villkoren för bruket av *utan* resp. *sondern* talar för dessa konunktioners ringa ålder (i adversativ betydelse finns de sedan 1500-talet).

- (44) ty. *Kein Mitglied der IETF [Internet Engineering Task Force] vertritt Microsoft oder die US-Regierung, sondern alle sprechen für sich selbst.* (Tagesspiegel 23.8.2000, 30)
- (45) e. *No member of IETF represents Microsoft or the US government, (but) rather everybody speaks for themselves.*⁷

Isl. *heldur* 'utan' har förmodligen utvecklats från adverb till adversativ konjunktion tack vare liknande bruk som förstärkande element.

4. AVSLUTANDE ANMÄRKNINGAR

Den rika litteraturen om adversativa konjunktioner visar att det inte är helt lätt att tydligt beskriva denna relation. Särskilt jämförelsen mellan adversativa och additiva relationer syns givande.

Även en jämförelse med andra spåk än engelska el. tyska skulle kunna vara intressant. På samma sätt som sv. *men* och *utan* motsvaras bara av e. *but* resp. *da./no.* *men* så motsvarar *och* två konjunktioner i några slaviska språk: bg., rys., slov., tjek. *i* 'och' och *a* 'och; men', även 'utan'. Genom sådana jämförelser kunde man eventuellt vinna nya insikter och nå en exaktare beskrivning av de mentala operationer som ingår i betydelsen av konjunktioner.

LITTERATUR

- Anscombre, J.C.; Ducrot, O., 1977: "Deux MAIS en français". I: *Lingua* 43. 23–40.
- Asbach-Schnitker, B. 1978: *Konnektoren und Partikeln. Eine Untersuchung zu syntaktischen, semantischen und pragmatischen Aspekten von deutsch aber und englisch but.* (Diss.). Regensburg.
- Asbach-Schnitker, B. 1979: "Die adversativen Konnektoren *aber*, *sondern* und *but* nach negierten Sätzen". I: Weydt, H. (utg.): *Die Partikeln der deutschen Sprache.*, Berlin/ New York. 457–468.
- Brauße, U. 1998: "Was ist Adversativität? *Aber* oder *und*?" I: *Deutsche Sprache*. 26–2. 138–157.
- Fretheim, Th. 1974: "Exclusive and nonexclusive coordination". I: *Working papers in linguistics* 6. 63 s. ms
- Grice, H.P. 1975: "Logic and conversation". I: Cole, P.; Morgan, J.L. (utg.) *Syntax and Semantics* 3. (Speech Acts). New York. 41–58.
- Jacobs, J. 1991: "Negation". I: Stechow, A.; Wunderlich, D. v. (utg.). *Semantik/ Semantics Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Handbücher zu Sprach- und Kommunikationswissenschaft.* Bd 6. Berlin. 560–596.
- Lang, E. 1984: *The semantics of coordination.* Amsterdam

⁷ Tack de medlemmar i Linguistlist som evaluerade detta exempel.

- Lang, E. 1991. "Koordinierende Konjunktionen". I: Stechow, A.; Wunderlich, D. v. (utg.) *Semantik/Semantics. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* (Handbücher zu Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Bd 6) Berlin/New York. 597–623.
- Lang, E. 2000: "Adversative connectors on distinct levels of discourse: A re-examination of Eve Sweetser's three-level approach". I: Couper-Kuhlen, E.; Kortmann, B. *Cause–Condition–Concession–Contrast*. Berlin/New York. 235–256.
- Rudolph, E. 1996: *Contrast. Adversative and concessive relations and their expressions in English, German, Spanish, Portuguese on sentence and text level*. Berlin/New York.
- Sweetser, E. 1990: *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge.
- SAG = *Svenska akademiens grammatik* Bd 4 (Satser och meningar). Teleman, U.; Hellberg, S.; Andersson, E (utg.), 1999. Stockholm
- Thorell, O. 1983 (2:a uppl.): *Svensk grammatik*. Stockholm.

KRISTINA DANIELSSON (STOCKHOLM)

Ord och textpassager som ställer till problem vid svenska nybörjares högläsning av löpande text. En pilotstudie

INLEDNING OCH BAKGRUND

Denna artikel presenterar en närstudie av ord och textpassager som ofta drabbas av läsfel i svenska nybörjares högläsning. Huvudfrågan i den här artikeln, liksom i min kommande avhandling, är att ta reda på/diskutera vilken språklig nivå olika läsfel kan relateras till och vad detta kan säga om läsprocessen i sig. I materialet drabbas ibland till synes okomplicerade ord som t. ex. *de* och *nära* av oväntat många felläsningar, något som blir särskilt intressant att närmare granska.

Inom läsforskningen är det idag få som ifrågasätter bilden av läsning som en process som i första hand utgår från den grafiska bilden, och man menar att normal läsning inte baseras på exempelvis kontextuella gissningar. Det senare hävdade Goodman på 1970-talet när han beskrev den skicklige läsarens strategi som "a psycholinguistic guessing game" (1970). Denna beskrivning har senare kritiserats starkt (t. ex. Stanovich 1980, 1986; Nicholson 1993) och utifrån jämförande studier av svaga och goda läsare har Stanovich i stället beskrivit användandet av högre språkliga nivåer som en kompensatorisk strategi hos svaga läsare. Denna beskrivning av läsprocessen hos svaga läsare kan betraktas som interaktiv, d. v. s. lägre och högre språkliga nivåer tänks samverka i läsprocessen, något som Just & Carpenter (1980) i sin klassiska studie hävdade även skulle gälla den normala läsprocessen.

Fram till förra decenniet har läsforskningen framförallt baserats på studier där engelsktalande läsare varit undersökningsobjekt. Därmed har också den engelska ortografin stått i fokus, vilken betraktas som en ogenomskinlig ortografi med ett komplicerat förhållande mellan grafem och fonem. På senare tid har också ett intresse för andra ortografier vuxit fram, och utifrån "orthographic depth hypothesis" (jfr t.ex. Katz & Frost 1992) tänker man sig att läsare anpassar sin strategi till den ortografi de läser, så att läsare av en ogenomskinlig ortografi drar mindre nytta av fonologin än läsare av en genomskinligare ortografi. Goswami, Gombert & de Barrera (1998), liksom Landerl, Wimmer & Frith (1997), har belagt systematiska skillnader vad gäller utnyttjandet av fonologi, respektive graden av fonemmedvetenhet hos nybörjarläsare eller dyslektiker vars ortografier skiljer sig åt vad beträffar ortografiskt djup. Utifrån dessa resultat vore det rimligt att anta att svenska nybörjare drar nytta av att den svenska ortografin är relativt genomskinlig. De borde alltså fokusera på grafemnivån i stor utsträckning, snarare än att förlita sig på högre språkliga nivåer i sin läsning.

För att undersöka i vilken utsträckning svenska nybörjarläsare är känsliga för olika språkliga nivåer i sin läsning har jag i mitt avhandlingsarbete under två års

tid genomfört en longitudinell undersökning av ett femtiotal svenska nybörjarläsares högläsning. I ett antal delstudier av materialet försöker jag på olika sätt undersöka och belysa läsarnas känslighet för olika lingvistiska nivåer. Tidigare delstudier inbegriper analyser av felläsningar och korrektionsmönster i materialet hos läsarna som grupp (Danielsson 1999, 2000b) liksom för olika delgrupper (Danielsson 2000a). Dessa har bl. a. analyserat i vilken mån de läsfel som görs passar in lingvistiskt på olika språkliga nivåer (lexikal, syntaktisk, semantisk [d. v. s. s a t s e n s semantik]), samt i vilken utsträckning läsfel korrigeras beroende på lingvistisk konsekvens. Härvid har framkommit att läsarna i stor utsträckning gör lingvistiskt acceptabla läsfel och att de läsfel som är lingvistiskt oacceptabla korrigeras signifikant oftare än de acceptabla, oavsett vilken språklig nivå som undersöks (Danielsson, 2000b). Dessutom uppvisar en mycket stor andel av läsfelen stor grafisk likhet med textordet. I dessa delstudier har läsfelen alltså analyserats framförallt utifrån lingvistisk acceptabilitet. En kommande undersökning kommer att närmare analysera de läsfel som görs för att se vad de faktiska läsfelen kan säga om läsprocessen. Analysen utgår dels från vilka ord eller ordsekvenser som ofta ställer till problem för läsarna, dels från vad textordet ersätts med vid felläsningarna. Denna artikel presenterar en pilotstudie som gjorts inför denna undersökning.

Läsforskningsfältet, som av tradition domineras av den experimentella psykologin, använder i stor utsträckning en experimentell metodik, där man t. ex. för att undersöka olika språkliga nivåers roll i läsprocessen utsätter försökspersoner för experiment där exempelvis reaktionstid eller korrekthet mäts vid avkodning eller igenkänning av enstaka ord. Kvalitativa analyser av läsfel är ovanliga, även om det finns en del äldre exempel på detta (t. ex. Biemiller 1970; Weber 1970). De tidigare delstudierna (Danielsson 1999, 2000a, 2000b) har delvis använt liknande metoder som Biemiller (1970) och Weber (1970). Den typ av analys som görs i föreliggande studie har dock mig veterligt inte gjorts tidigare, alltså en analys där själva läsfelen står i fokus, snarare än de språkliga konsekvenserna av dessa. Seymour & Elder (1986) analyserade skotska förskolebarns läsfel kvalitativt, i syfte att undersöka i vilken mån dessa nybörjare använde associationer mellan fonem och grafem i sin läsning eller om de enbart använde en helordsstrategi. Studien byggde dock endast på läsning av enstaka ord.

METOD

I den longitudinella undersökningen deltog 50 svenska nybörjarläsare från en skola i Stockholmsområdet. De gick alla i ett par åldersblandade klasser med 6- och 7-åringar då undersökningen startade. 6-åringarna gick då i förskoleklass, medan 7-åringarna gick i årskurs 1. Från det tillfälle de kunde avkoda en enklare löpande text utan bildstöd videoinspelades varje elev en gång per termin då de högläste en okänd, löpande text. Sammanlagt gjordes fyra videoinspelningar av de elever som var läskunniga vid första videoinspelningstillfället. Vartefter läsförmågan ökade användes längre och mer komplicerade texter. Samtliga texter togs antingen ur läseböcker som riktar sig till nybörjarläsare, eller ur barnböcker.

Ingen av texterna användes i den normala undervisningen i klassen. I vissa fall ändrades texterna något, t. ex. för att se hur läsarna tacklar ett innehåll som strider mot vår omvärldskunskap, eller som på annat sätt är oväntat i texten. Inläsningarna transkriberades i en databas där varje avvikelse från texten noteras och analyserades utifrån en mängd aspekter, t. ex. vad gäller grafisk, syntaktisk och semantisk likhet mellan textord och läsfel, lingvistisk acceptabilitet på lexikal, syntaktisk och semantisk nivå, samt om läsfelet korrigerades eller ej. Transkriptionsmetoden och de olika aspekter som kommenterades är närmare beskrivna i Danielsson (2000a).

För den aktuella pilotstudien gjordes en genomgång av samtliga läsares samtliga läsfel under hela inspelningstiden vid läsning av en av texterna, vilken presenteras närmare nedan. Den text som valdes är en som förelades läsarna då de hade kommit en bit på väg i sin läsutveckling, men fortfarande sällan kunde direktavkoda annat än högfrekventa ord, såsom *och*, *en* o. s. v. Texten som valdes lästes i medeltal 1,7 gånger av 44 elever och analysen bygger alltså på samtliga felläsningar som gjordes vid dessa lästillfällen.

Efter en presentation av texten görs i det följande en genomgång av textorden. Möjliga orsaker till att vissa ord skulle kunna drabbas av felläsningar oftare än andra diskuteras utifrån ordens egenskaper, såsom grafisk komplexitet och förväntad bekanthet. Därefter görs en närmare granskning av de ord som ofta utsätts för felläsningar, vilken kontext de förekommer i samt vad textorden ersätts med vid felläsningarna. Att utgå från den grafiska bilden blir naturligt, särskilt med tanke på resultaten i de tidigare delstudierna (t. ex. Danielsson 1999, 2000b) som ju har visat att dessa läsare i stor utsträckning ägnar sig åt avkodning av grafem, snarare än rena gissningar utifrån högre språkliga nivåer. Att även granska hur pass bekanta orden kan vara för läsarna blir också naturligt. Många ordigenkänningsstudier har visat att frekvens eller ålder för inläring, vilka båda kan fungera som mått på förväntad bekanthet, har effekt på exempelvis snabbhet i ordigenkänning (se t. ex. Morrison, Ellis 1995). Det bör dock nämnas att frekvens är ett problematiskt begrepp, inte bara i denna undersökning, som ju gäller lågstadiebarns eventuella bekanthet med ord. Det stora frekvensmaterialet på svenska (Allén 1970) bygger på dagstidningstexter, och det enda material som är tillgängligt som bygger på barns språk är Larssons (1985) data från högstadiebarns skoluppsatser. Man måste också räkna med stora individuella variationer, eventuell specialkunskap inom ett visst område, skillnader mellan talat och skrivet språk, liksom skillnader mellan aktiv och passiv kunskap, o. s. v. Men i kombination med min kompetens som infödd språkbrukare och med viss insikt i barnens omvärldskunskap använder jag frekvensuppgifter som ytterligare belägg för ett visst textords förväntade bekanthet.

TEXTEN

Följande text användes (för att lättare kunna hänvisa till texten har varje rad numrerats):

Rad

- 1 Eva och Jöns
- 2 bor i ett gult hus
- 3 nära en å.
- 4 De är syskon.
- 5 De bor där med
- 6 sin mamma och pappa.
- 7 Eva är åtta år
- 8 och Jöns är tre år.
- 9 Till huset hör
- 10 en grå lada.
- 11 Där bor en häst.
- 12 Eva och Jöns
- 13 får rida på sin hund.

Texten är relativt kort (49 löpord, varav 32 olika ord) med ett jämförelsevis enkelt ordförråd. De enda undantagen är de mer lågfrekventa *syskon* (rad 4) och *lada* (rad 10), det (för Stockholmsbarn på 1990-talet) ovanliga namnet *Jöns* (rad 1, 8, 12) och möjligen ordet *å* (rad 3). Ordet *syskon* är visserligen lågfrekvent, men bör vara välkänt för barn i skolåldern. Ordet *lada* är lågfrekvent och kan samtidigt vara ett relativt okänt begrepp för barn i Stockholmsområdet. Samtliga meningar är korta, med endast en mening som överskrider 10 ord, och de har alla en enkel syntaktisk uppbyggnad utan bisatser. I samtliga meningar utom en (rad 7-8) sammanfaller grafisk och syntaktisk mening. Samtliga ord är grafiskt relativt okomplicerade. Det längsta ordet är *syskon* (rad 4), som består av 6 bokstäver. Texten saknar konsonantkluster med mer än två konsonanter, men innehåller sju ord med två konsonanter, antingen initialt (*grå*, *tre*), medialt (*syskon*) eller finalt (*gult*, *hund*, *häst*, *Jöns*). Dubbelteckningar förekommer, men främst i högfrekventa eller välbekanta ord som *ett* (rad 2), *mamma* (rad 6), *pappa* (rad 6), *åtta* (rad 7). De korta meningarna och en relativt osammanhängande struktur gör att texten kan uppfattas som ryckig. På sista raden har dessutom det förväntade ordet *häst* bytts ut mot *hund* (rad 13), vilket varken stämmer överens med vår omvärldskunskap eller med textens innehåll, där en häst nämnts två rader tidigare (rad 11).

I diagram 1 har ett försök gjorts att placera in textorden beroende på grafisk komplexitet i kombination med förväntad bekantethet. Tanken är att denna indelning kan vara till hjälp för att förutsäga vilka ord som skulle kunna vara problematiska utifrån egenskaper hos orden, och för att sedan på ett systematiskt sätt kunna jämföra dessa förutsägelser med vilka ord som faktiskt drabbas av läsfel. Förutom problemet med frekvens/bekantethet, som nämdes ovan, är det naturligtvis också besvärligt att avgöra vad som ska betraktas som grafiskt komplexa ord. Tre kriterier har här använts: ljudstridig stavning, dubbeltecknad konsonant och konsonantkluster (här räknas ord med kluster om två eller fler

konsonanter in). Som framgår av diagrammet förväntas de allra flesta orden i texten vara bekanta för läsarna. Ungefär hälften av dessa betraktas som grafiskt okomplicerade, medan den andra hälften betraktas som grafiskt mer komplicerade. Här bör återigen nämnas att de ord som här betraktas som grafiskt mer komplicerade i allmänhet ändå har en jämförelsevis enkel grafisk struktur.

Diagram 1. Textorden ordnade efter grafisk komplexitet och förväntad bekanthet

graf. svårt	Jöns	en, ett, grå, gult, hund, häst, mamma, och, pappa, sin, syskon, till, tre, åtta
	lada, å	bor, de, där, får, hus, huset(?)*, hör, i, med, nära, på, rida, år, är, Eva
graf. lätt	förväntat obekant	förväntat bekant

*Ev. bör *huset* placeras bland de grafiskt komplicerade orden, eftersom en korrekt läsning av ändelsen *-et* kräver kunskap om hur morfologin avspeglas i stavningen.

Om svårigheter i läsningen kan förutsägas utifrån egenskaper hos orden själva, kan man utifrån diagrammet vänta sig att de ord som sannolikt är bekanta för läsarna och som har en enkel grafisk struktur knappast ska ställa till med några problem, medan ord som sannolikt är obekanta och samtidigt är grafiskt komplicerade kan vara besvärligare. Vad gäller övriga ord kan man tänka sig olika varianter. Om läsarna i första hand ägnar sig åt grafemavkodning skulle de förväntat obekanta orden *å* och *lada* inte ställa till några problem. Om de i stället förlitar sig mer på sin ordkunskap, skulle de förväntat bekanta orden i diagrammets övre högra fält inte ställa till problem, medan de förväntat obekanta skulle vara mer problematiska.

VILKA ORD DRABBAS AV FELLÄSNINGAR?

Tabell 1 visar en alfabetisk uppställning av orden i texten, med antal förekomster i texten och antal felläsningar för vart och ett av orden. Av textens 32 ord är det endast fyra som aldrig drabbas av någon felläsning, nämligen *hus*, *i*, *på* och *tre*. Dessa ord är alla korta, grafiskt okomplicerade (utom *tre*, som innehåller ett initialt konsonantkluster) och de är sannolikt välkända för läsarna. Orden *i* och *på* finner man bland de tio mest frekventa orden både i Alléns (1970) frekvensordlista och i Larssons (1985) undersökning av svenska högstadielävers skriftspråk, och de hör sannolikt till de ord som nybörjarläsare möter mycket tidigt och som dessutom finns i deras aktiva ordförråd. Övriga 28 ord drabbas av felläsningar vid ett eller flera tillfällen.

Tabell 1. Textorden ordnade alfabetiskt med antal felläsningar angivet för varje ord

Antal före- komster	Textord	Läst ggr	Antal fel- läsningar
3	bor	219	8
2	de	146	25
2	där	146	11
3	en	219	8
1	ett	73	1
3	Eva	219	6
1	får	73	3
1	grå	73	21
1	gult	73	12
1	hund	73	18
1	hus	73	0
1	huset	73	3
1	häst	73	7
1	hör	73	16
1	i	73	0
3	Jöns	219	42
1	lada	73	41

Antal före- komster	Textord	Läst ggr	Antal fel- läsningar
1	mamma	73	4
1	med	73	3
1	nära	73	28
4	och	292	4
1	pappa	73	1
1	på	73	0
1	rida	73	3
2	sin	146	13
1	syskon	73	25
1	till	73	4
1	tre	73	0
1	å	73	1
2	år	146	1
1	åtta	73	22
3	är	219	8

Som framgår av tabellen är felfrekvensen mycket varierande, från ord som mycket sällan drabbas av felläsningar, t. ex. *ett*, *och*, *pappa*, *å* och *år*, till ord som läses fel i mer än en tredjedel av läsningarna, t. ex. *lada*, *nära* och *syskon*. Det oväntade ordet *hund* på sista raden drabbas av felläsningar i en fjärdedel av inläsningarna. De ord som alltid, eller i stort sett alltid, läses korrekt är i de allra flesta fall högfrekventa eller förväntas vara bekanta för läsarna. Det är dock värt att notera att flera av dessa ord räknas bland de potentiellt besvärliga orden, då de är ljudstridigt stavade eller innehåller konsonantkluster. Att de ljudstridigt stavade orden *en*, *ett*, och *och* ofta läses korrekt hör med säkerhet samman med deras mycket höga frekvens (rang 4, 17 resp. 1 i Allén 1970). De lärs sannolikt in mer eller mindre som ordbilder på ett tidigt stadium i läsinläringen. Av de ord som mycket ofta drabbas av felläsningar är *lada* lågfrekvent och kanske inte bekant för läsarna, men grafiskt okomplicerat, medan *syskon*, förväntas vara bekant (om än lågfrekvent) för läsarna, men grafiskt komplicerat. Ordet *nära* är både högfrekvent/bekant och grafiskt okomplicerat.

Trots att dubbelteckning av konsonant är ett mycket problemfyllt område i svenska skolbarns stavning (jfr. t. ex. Naucclér 1989) tycks detta fenomen inte generellt vålla några problem vid läsningen av denna text. Av de dubbeltecknade orden i texten är det bara ordet *åtta* som drabbas av många felläsningar, dessutom så ofta som i nästan en tredjedel av samtliga inläsningar. Att detta ord så ofta läses fel kanske delvis kan förklaras med att dessa läsare inte är vana vid att läsa tal utskrivna med bokstäver (men i så fall kunde man kanske vänta sig att ordet *tre*, som ju börjar med ett konsonantkluster, också skulle drabbas av många fel-

läsningar, vilket ju inte är fallet). Övriga ord med dubbeltecknad konsonant drabbas sällan av felläsningar.

Vad gäller ord med konsonantkluster ser vi att de flesta av de ord som innehåller kombinationer av två konsonanter ofta, eller relativt ofta, drabbas av felläsningar, t. ex. *grå*, *gult*, *hund*, *Jöns* och *syskon*. Dock läses ordet *tre* aldrig fel. Vi kan alltså konstatera att konsonantkluster för många av dessa nybörjare leder till problem vid avkodningen. Men hur ska man då förklara varför ordet *tre* aldrig läses fel, medan *grå* hör till ett av de mer svårlästa orden i texten? Grafiskt sett är de två orden mycket likartade, med den skillnaden att grafemet [å] möjligen kan sammanblandas med [a] eller [ä]. Men, som framgår nedan, görs inga läsfel på detta ord som tyder på en sådan sammanblandning. Kanske kan skillnaden förklaras med att ordet *tre* måste vara bekant för läsarna? Å andra sidan drabbas ordet *åtta*, vilket också borde vara bekant, av en mycket hög andel felläsningar, trots att dubbeltecknad konsonant i sig inte verkar ställa till några större problem för dessa läsare. Möjligen kan det finnas en annan förklaring till detta ordets höga felläsningfrekvens, vilket vi återkommer till nedan. Pronomenet *de* drabbas för vånansvärt ofta av felläsningar. Detta kan kanske förklaras med att formen *de* fortfarande inte är självklar i det skriftspråk dessa nybörjare möter. Den tal språkliga formen *dom* är sannolikt vanligare i de texter de läser. Ordet *lada* är det ord som drabbas av felläsningar oftast av alla, i över hälften av läsningarna. Detta ord är ju på intet sätt grafiskt komplicerat; det är ljudenligt stavat och saknar komplicerande grafisk struktur som t. ex. konsonantkluster. Det är sannolikt att det drabbas av felläsningar till följd av att det är relativt obekant för många av dessa läsare, vilket alltså avslöjar en läsning där man måste använda sig av sin ordkunskap för att kunna göra en säker läsning, snarare än att förlita sig på sin avkodningsförmåga och sin (implicita) kunskap om svenskans stavning.

Till viss del kan man alltså med hjälp av själva ordets egenskaper finna möjliga förklaringar till varför vissa ord tycks vara problematiska att läsa, medan andra förefaller mer oproblematiska. Dock är det i flera fall svårt att finna en självklar förklaring enbart utifrån dessa egenskaper, något som leder oss över till nästa analys, nämligen den där vi närmare granskar det sammanhang som ordet förekommer i, liksom vilka felläsningar som görs på respektive textord.

I VILKET SAMMANHANG GÖRS FELLÄSNINGARNA OCH VILKA LÄSORD LEDER DESSA TILL?

Tabell 2 visar återigen samtliga ord i texten, men här listas de kronologiskt i den ordning de förekommer i texten. Dessutom analyseras varje förekomst av orden separat, med antal felläsningar angivet för varje förekomst, liksom med exempel på typiska felläsningar.

Tabell 2. Textorden arrangerade i kronologisk ordning, med antal felläsningar och typfel

An-tal	Text-ord	Läst ggr	Antal felläsn.	Typiskt fel	An-tal	Text-ord	Läst ggr	Antal felläsn.	Typiskt fel
3	Eva	73	2		2	år	73	1	
4	och	73	1		4	och	73	2	x
3	Jöns	73	19	Ja:(ns), Je(ns), Jo(han)	3	Jöns	73	19	Jens, Jo(han)
3	bor	73	4		3	är	73	0	
1	i	73	0		1	tre	73	0	
1	ett	73	1		2	år	73	0	
1	gult	73	12	gull(ig)t	1	till	73	4	titta, til
1	hus	73	0		1	huset	73	3	husets, hösten
1	nära	73	28	när (25)	1	hör	73	16	(har, här)
3	en	73	4		3	en	73	3	de(t)
1	å	73	1		1	grå	73	21	går(d)
2	de	73	17	den, det, där	1	lada	73	41	ladda, land(a), låda
3	är	73	3	år	2	där	73	3	
1	syskon	73	25	sykon, sy:skon, sy-skön	3	bor	73	2	
2	de	73	8	den, det	3	en	73	1	
3	bor	73	2	bror	1	häst	73	7	hu:st, hö(.)
2	där	73	8	när(a)	3	Eva	73	1	
1	med	73	3		4	och	73	1	
2	sin	73	10	si:n(a)	3	Jöns	73	4	
1	mamma	73	4	p(appa)	1	får	73	3	
4	och	73	0		1	rida	73	3	
1	pappa	73	1	mamma	1	på	73	0	
3	Eva	73	3		2	sin	73	3	si:n, den
3	är	73	5	och	1	hund	73	18	hä(st), hu:n(d)
1	åtta	73	22	å(ta) (18)					

Tittar vi närmare på felläsningarna i deras kontext kan vi göra en del intressanta iakttagelser. Vi ser bl. a. att ordet *de* drabbas av felläsningar dubbelt så ofta vid den första förekomsten, 17 gånger, som vid den andra, 8 gånger. Man kan inte utesluta att det här handlar om en inlärningseffekt; att ordet snabbare känns igen vid den andra förekomsten (för namnet *Jöns* tycks detta kunna vara fallet, eftersom läsarna vid den tredje förekomsten gör betydligt färre felläsningar). Men tittar vi närmare på de felläsningar som görs framstår det som troligt att detta åtminstone inte är huvudorsaken. I texten föregås den första förekomsten av meningen *Eva och Jöns bor i ett gult hus nära en å*. Ett efterföljande pronomen

skulle mycket väl kunna syfta tillbaka på någon av de referenter som introduceras senare i satsen, nämligen *ett gult hus* eller *en å*, och inte självklart *Eva och Jöns*, som ju introducerades först i satsen. Läsfelen visar att läsarna tycks ha förväntat sig en fortsättning som tematiserar något av leden i remat. De läsfel som görs består nämligen av *den*, *där* och *det*, vilka alla hade kunnat inleda en sats med denna typ av tematisering. En annan intressant iakttagelse man kan göra gäller ordet *och*. Detta läses korrekt i samtliga inläsningar i kombinationen *mamma och pappa*, vilket ju är en vanligt förekommande ordkombination i barnens värld. Ordet *och* utesluts i de två felläsningar som drabbar den grafiska meningen *Eva är åtta år och Jöns är tre år*, där satserna blir korrekta och fullt begripliga även utan bindeordet. Ordet *är* byts i fyra av fem felläsningar ut mot *och* i satsen *Eva är åtta år /.../*, sannolikt till följd av en förväntan att möta en sats i analogi med tidigare *Eva och Jöns /.../* (vad gäller nybörjarläsares nyttjande av analogier på lägre språkliga nivåer, jfr. Goswami 1986). När *är* förekommer i sammanhanget */.../ och Jöns är tre år* läses det korrekt i samtliga fall. Här är ju satsen analog med den närmast föregående *Eva är åtta år /.../*. Ordet *nära*, som oväntat ofta drabbas av felläsningar, läses i nästan samtliga felläsningar som *när*. Det är uppenbart att läsarna felaktigt förväntar sig att ett händelseförlopp följer på inledningen. Ordet *grå* drabbas ju också av förvånansvärt många felläsningar, och vid en närmare titt på de fel som görs framkommer att åtta av felläsningarna leder till ordet *gård* medan fem leder *går*. Eventuellt kan de felläsningar som leder till *går* vara påbörjade försök att läsa *gård* men som avbrutits innan hela ordet läses ut (i materialet finns många felläsningar där läsaren avbryter sig och korigerar felläsningen innan hela ordet lästs ut). Dessa felläsningar kontrollerades i databasen och det visade sig att fyra av dem utsattes för korrigeringsförsök, något som alltså inte utesluter ett påbörjat uttal av *gård*. I detta fall ser vi alltså att läsarna ofta tycks förvänta sig ordet *gård* i meningen *Till huset hör en grå lada*. Det är inte otroligt att barnen associerar ett hus med någon form av gård eller gårdsplan, utifrån deras omvärldskunskap snarare än utifrån textmönster eller andra rent språkliga förväntningar. Det är inte heller osannolikt att denna förväntan leder till att ordet *grå* så ofta läses fel, trots att det inte är nämnvärt mer komplicerat vare sig innehållsmässigt eller grafiskt än andra ord i texten. Vi kan för övrigt också konstatera att det grafiskt likartade ordet *tre*, som ju alltid läses korrekt, följer på ett sammanhang som helt naturligt bör leda till ett tal: *Eva är åtta år och Jöns är /.../*. Ordet *hund* är ju i sammanhanget ytterst oväntat och ställer till problem för många läsare. Det läses som *häst* i sex av felläsningarna och som ett avbrutet *hä-* i två fall, vilket givetvis kan förklaras med en textuell förväntan. I övriga fall läses ordet som [hu:nd], alltså med en vokalförlängning. Ovan nämndes att ord med dubbeltecknad konsonant generellt sett inte verkar ställa till med problem för dessa läsare. Dock är läsfel som tyder på en osäkerhet vad gäller kvantitet och kvalitet hos vokalen relativt vanligt i materialet, även om det alltså inte främst drabbar ord med dubbeltecknad konsonant. Exempelvis läses *syskon* ofta med förlängt y-ljud, medan första vokalen i *lada* ofta kortas. Även felläsningarna på *sin* och *åtta* tyder på en sådan osäkerhet. Läsarna förlänger

alltså korta vokaler i vissa ord, samtidigt som de i andra förkortar långa vokaler. Detta beteende är inte helt oväntat med tanke på det komplexa regelverk läsaren måste behärska för att med någorlunda säkerhet kunna avgöra om ett vokalljud i ett skrivet svenskt ord ska uttalas långt eller kort (jfr. även Naucclér 1989), om man inte med säkerhet vet vilket ord som åsyftas i texten (barn i skolåldern möter ju dessutom många nya ord just genom skriftspråket).

I de fall som har diskuterats här kan vi konstatera att det textuella sammanhanget, eller barnens sannolika omvärldskunskap, ytterligare kan förklara fel-läsningarna. Vi har också sett att en närmare analys av vilka felläsningar som görs kan ge oss ytterligare information om vilka förväntningar som kan ha styrt läsarna.

SAMMANFATTANDE KOMMENTARER

Den metod som använts i denna pilotstudie visade sig vara mycket lovande när man vill studera vad som tycks pågå under nybörjarläsares läsning av löpande text. En närmare granskning av vilka ord som ofta blir fellästa, i kombination med en analys av både det sammanhang de ingår i och de felläsningar orden ger upphov till, kan ge oss information om bl. a. vilka språkliga nivåer läsarna är känsliga för, liksom vilka egenskaper hos orden och texten som kan ställa till problem för läsarna. Enbart en analys av ordens egenskaper i sig räcker inte till. Det visar sig ju i flera fall att det inte är förrän vi ser till vad läsarna faktiskt gör för felläsningar på ett specifikt ord som vi kan ana vad som kan ha orsakat felläsningen. Detta gäller t. ex. i fallet med *grå*, som ju drabbas av oväntat många felläsningar, vilka man har svårt att förklara både utifrån ordets egenskaper och utifrån den kontext där det ingår. De tidigare delstudiernas resultat har också stärkts ytterligare av de iakttagelser som gjorts i denna analys. Läsarna gör sitt avstamp i den grafiska bilden (många av felläsningarna uppvisar stor grafisk likhet med textordet), men använder sig i avkodningen också av sin omvärldskunskap (problemet med hunden) och av t. ex. den syntaktiska strukturen eller analogiska upprepningar i texten. Liksom i tidigare delstudier är resultaten alltså i linje med interaktiva läsprocessmodeller.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Allén, S., 1970: *Nusvensk frekvensordbok baserad på tidningstext*, Vol. 1: Graford. Homografkomponenter. Stockholm.
- Biemiller, A., 1970: "The development of the use of graphic and contextual information as children learn to read". I: *Reading Research Quarterly* 6. 75–96.
- Danielsson, K. 1999: "Hur kan observationer av högläsning utnyttjas språkvetenskapligt?" I: Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.). *Nordiska språk – synkront och diakront* (Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes Bd. 17.). Berlin.
- Danielsson, K. 2000a: "Transkriberad högläsning i databas. En metod att undersöka olika läsargrupperns känslighet för högre språkliga nivåer (under utgivning)". I: Byrman, G., Levin, M.; Lindquist, H. (utg.) *Korpusar i forskning och undervisning*. (ASLA:s symposievolym). Växjö.
- Danielsson, K., 2000b: "Beginning readers' linguistic sensitivity – an error and correction analysis". Antagen för publicering i *Reading and Writing: an interdisciplinary journal*.
- Goodman, K., 1970: "Reading, a psycholinguistic guessing game". I: Singer, H.; Ruddell, R.B. (utg.) *Theoretical Models and Processes of Reading* (DE: International Reading Association). Newark. 259–271.
- Goswami, U., 1986: "Children's use of analogy in learning to read: A developmental study". I: *Journal of Experimental Child Psychology* 42: 73–83.
- Goswami, U., Gombert, J. E.; de Barrera, L. F., 1998: "Children's orthographic representations and linguistic transparency: Nonsense word reading in English, French, and Spanish". I: *Applied Psycholinguistics* 19. 19–52.
- Just, M.; Carpenter, P. 1980: "A theory of reading. From eye fixation to comprehension". I: *Psychological review* 87. 329–354.
- Katz, L.; Frost, R., 1992: "The reading process is different for different orthographies: The orthographic depth hypothesis". I: Frost, R.; Katz, L. (utg.). *Orthography, Phonology, Morphology, and Meaning* (Advances in Psychology 94). North Holland. 67–84.
- Landerl, K.; Wimmer, H.; Frith, U, 1997: "The impact of orthographic consistency on dyslexia: a German–English comparison". I: *Cognition* 63: 315–334.
- Larsson, K., 1985: *Frekvensordbok över svenska elevtexter*. (FUMS-rapport, Institutionen för nordiska språk). Uppsala.
- Morrison, C.M.; Ellis, A.W., 1995: "Roles of word frequency and age of acquisition in word naming and lexical decision". I: *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory and Cognition* 21. 116–133.
- Naucér, K., 1989: "Hur utvecklas stavningsförmågan under skoltiden?" I: Sandqvist, C.; Teleman, U. (utg.). *Språkutveckling under skoltiden*. Lund. 197–216.

- Nicholson, T., 1993: "The case against context". I: Tunmer, W.E.; Nicholson, T. (utg.). *Reading Acquisition Processes*. (The Language and Education Library 4) Clevedon. 91–104.
- Seymour, Ph.; Elder, L., 1986: "Beginning reading without phonology". I: *Cognitive Neuropsychology* 3 (1). 1–36.
- Stanovich, K.E., 1980: "Toward an interactive-compensatory model of individual differences in the development of reading fluency". I: *Reading Research Quarterly* 16. 32–71.
- Stanovich, K.E., 1986: "Matthew effects in reading: Some consequences of individual differences in the acquisition of literacy". I: *Reading Research Quarterly* 21. 360–406.
- Weber, R-M., 1970: "A linguistic analysis of first-grade reading errors". I: *Reading Research Quarterly* 5. 427–451.

ULRIKA DJÄRV (STOCKHOLM)

GA-SKAIDNAN JAH GA-SKAIDJAN – En studie av germanska avledda gränsöverskridande verb

INLEDNING

I samband med en examinationsuppgift för en kurs i jämförande germansk språkhistoria kom jag att intressera mig för germanska verb bildade med *n*-affix. Min uppmärksamhet fästes vid denna verbgrupp efter att jag vid upprepade tillfällen upplysts om att *n*-verb med inkoativ betydelse skulle vara specifikt för nordiska språk och gotiska. Nusvenska exempel på sådana verb är *vakna*, *slockna*, *ruttna* och *svartna*. Från gotiska kan nämnas *ga-skaidnan* 'skiljas, bli skild', *and-bundnan* 'lösas, lossna' och *ga-Þaursnan* 'bli torr'. Påståendet har förbryllat mig eftersom det tycks finnas ett formellt och semantisk samband mellan dessa nordiska och gotiska verb och de engelska verb som slutar på *-en*, t. ex. *blacken* och *strengthen*. Skillnaden består främst i att de engelska *n*-verben i typfallet kan tolkas både inkoativt och kausativt, exempelvis kan *blacken* betyda både 'svartna' (inkoativt) och 'svärta' (kausativt), medan kausativitet i nordiska språk markeras med omljud, t. ex. *svärta* och *stärka*, i gotiska med *j*-affixet, t. ex. *ga-skaidjan* 'skilja'. Några få svenska *n*-verb kan också tolkas både inkoativt och kausativt, t. ex. *tina* och *stanna*, medan andra *n*-verb har en helt annan betydelse, t. ex. *sakna* och *likna*. Mitt huvudintresse har riktats mot att studera sådana avvikelser från att verb bildade med *n*-affixet har inkoativ betydelse i germanska språk, samt att om möjligt tydligare koppla de västgermanska (framförallt engelska) *n*-verben till de östgermanska (gotiska) och nordgermanska (nordiska). Eftersom föremålet för studien är *n*-affixet och dess eventuella inneboende semantik bryr jag mig inte om inkoativa verb som uttrycks perifrastiskt eller som är ommarkerade.

Ju mer jag har nystat i dessa problem, desto fler oklarheter har jag ställts inför; därför har jag valt att fortsätta och göra ämnet till föremål för min d-uppsats. Jag är långt ifrån färdig, men jag ska nedan presentera något om mitt upplägg, några problem, tillvägagångssätt, en del preliminära resultat samt polemisera något mot de forskare som har behandlat dessa verb.

AKTIONSART

Då det här i mångt och mycket är en semantisk undersökning av verb kan det vara lämpligt att tänka i termer av aktionsart. Jag har försökt att definiera de aktuella verben med hjälp av några utmärkande och särskiljande särdrag, dessa är (för nordiska språk): [+*na*], [-aktiv], [+övergång] > [+tillstånd]. Särdragsräckan kan behöva förtydligas:

[+na] d. v. s. nordiska verb som i infinitiv slutar på -na. I gotiska realiseras suffixet som *-nan*, i fornengelska som *-nian* och i modern engelska som *-en*. Det är alltså ett formellt särdrag som dessutom är särspråkligt.

[-aktiv] är ett syntaktiskt särdrag som hänger nära samman med verbets transitivitet. Inkoativa verb är intransitiva, de har bara ett argument som är det grammatiska subjektet med den semantiska rollen föremål eller patient (särdraget skulle alternativt kunna benämnas [+föremål/patient]). Kausativa verb är transitiva, de kan ha flera argument, de kan ta objekt och det grammatiska subjektet har den semantiska rollen agens eller orsak.

[+övergång] > [+tillstånd] är en semantisk särdragskombination som beskriver betydelsen hos både inkoativer och kausativer.

Verben definieras således inte med särdraget [$\pm$ gräns] vilket titeln antyder. Jag har laborerat en del med det särdraget då jag till en början utgick från Lisa Christensens (1995) aktionsartsanalys där det är framträdande. Särdraget [$\pm$ gräns] konnoterar för mig en momentan övergång som fungerar för verb som *vakna* och *slockna*, men som är mindre bra för verb som *ruttna* och *blekna*, vilka betecknar ett mer utdraget verbskeende. Titeln ”gränsöverskridande verb” anspelar snarare på att det inom det undersökta området finns en del gränsdragningsproblem, samt att jag vill ifrågasätta de gränser som brukar dras mellan *n*-verben i de olika germanska språkgrenarna.

De ovan angivna särdragen har gjort det möjligt att utskilja de *n*-verb som inte har inkoativ betydelse, vilket jag emellertid inte avser att kommentera i detta sammanhang, utan istället behandla *n*-verben ur en annan synvinkel, nämligen utifrån etymologin. I de olika aktuella språken finns ett antal verb som slutar på de ovan angivna bokstavskombinationerna, men som inte är bildade med *n*-affixet. Svaret på frågan vilka verb som ska vara med i undersökningen måste därför sökas i etymologin. Jag tänkte koncentrera framställningen på etymologiska problem och därmed huvudsakligen beakta de olika fornspråken.

ETYMOLOGI

Problemet med *n*-verbens etymologi kan betraktas som tudelat: å ena sidan *n*-affixet, å andra sidan de enskilda *n*-verben. Utifrån mitt betraktelsesätt har jag bedömt *n*-affixets etymologi vara ett problem av mindre vikt. Affixet verkar kunna spåras tillbaka till urindoeuropeiska nasalpresentiska verb, d. v. s. verb med ett *n*-infix i presensböjningen (Lehmann 1993, 170–172; Annerholm 1956, 16). Även i (ur)germanska fanns en liten grupp sådana verb varav några ganska vanliga verb hade en mer eller mindre tydlig inkoativ betydelse, ett exempel som brukar anges är *vakna*. Utifrån denna lilla grupp nasalpresensverb antas *n* ha kommit att kopplas samman med den inkoativa betydelsen, varpå analogibildning satt i gång. Meningarna är dock delade om var, när, hur och i vilken utsträckning detta skulle ha skett. Min premiss är ändå att verbgruppen har ett samgermskt ursprung eftersom nasalpresentier finns belagda i alla tre germanska språkgrenar.

De enskilda *n*-verbens etymologi har varit mer problematiskt ur min synvinkel. De motsägelsefulla etymologier som finns av dessa verb tycks förkasta tanken på ett

samband mellan *n*-verben i de tre germanska språkgrenarna. Som en introduktion till undersökningen förtecknade jag nusvenska verb som slutar på *-na*, samt det intuitivt troliga grundordet, t. ex. *mjukna* till *mjuk*, *gulna* till *gul*. Vissa verb, som t. ex. *kikna* och *sakna*, vars etymologi jag upplevde som ogenomskinlig, sökte jag förklaring till i bl. a. svensk etymologisk ordbok (Hellquist 1966). Men i detta verk gavs även förvånande upplysningar om ”oproblematiske verb” som t. ex. *blekna* och *vekna*. Hellquist menar att dessa inte är bildade till adjektiven *blek* respektive *vek*, utan till (nu försvunna?) verb. Motstridiga, och ibland än mer förvånande, tolkningar presenteras i Elias Wesséns *Svensk språkhistoria* (1992, 96–106) och Hjalmar Annerholms avhandling (1956) om *n*-verben i gotiska och nordiska språk. Så långt kommen i mina etymologiska strävanden tyckte jag att etymologin var mer ett problem än en lösning. Men då uppmuntrades jag att tänka på etymologin horisontellt, d. v. s. i samtiden, istället för vertikalt, d. v. s. i ursprunget. Den uppgift jag då grep mig an var att för gotiska, fornsvenska, fornisländska och fornengelska *n*-verb söka samtida ord från alla ordklasser som hade en formell och/eller semantisk likhet. Föga överraskande kan majoriteten av *n*-verben inom alla tre germanska språkgrenar kopplas till adjektiv eller preteritum particip (till starka verb) vilka har adjektivisk funktion och betydelse.

EXEMPEL PÅ N-VERB SAMT MÖJLIGA GRUNDORD I ÖST-, NORD- OCH VÄSTGERMANSKA

För att få en någorlunda heltäckande bild av *n*-verben i de olika germanska språkgrenarna har jag ur ordböcker i gotiska, fornisländska och fornengelska excerperat de verb som jag bedömer kan vara bildade med *n*-affixet, samt sådana ord som förefaller vara möjliga ”grundord” till dessa verb. Nedan ges en presentation av ett urval av de verb jag har tittat på samt några kommentarer om de olika verbbildningstyperna.

Gotiska

De gotiska *n*-verben skiljer sig från de nordiska och engelska genom att (undantagslöst?) tillhöra den svaga fjärde klassen. Det gotiska materialet är även så begränsat i sin omfattning samt så väl undersökt att det är ett relativt litet problem att avgöra vilka verb som ska vara med i en studie av denna typ. De källor jag har använt mig av är Annerholm 1956, Feist 1939, Köbler 1989, Lehmann 1986, Nilsson & Svensson 1997 samt Suzuki 1989. Jag har tittat på totalt 52 gotiska verb som slutar på *-nan*, varav 4 stycken inte tillhör fjärde klassens svaga verb. Av dessa 52 verb har jag ansett 40 stycken, d. v. s. 77 %, ha adjektiv eller preteritum particip som rimligt grundord. Exempel på detta är: *ga-nohnan* till *ga-nohs*, *ga-Þaursnan* till *Þaursus*, *ufar-hafnan* till *hauhs*, samt *and-bundnan* till *and-bundans* och *ga-skaidnan* till *skaidans*. Av de övriga 12 verben har 7 stycken som enda ”parallellord” ett *jan*-verb vid sidan av *nan*- verbet, men betydelsen av verbparen är sådan att man enkelt kan föreställa sig ett upphov i ett gemensamt adjektiv. Exempelvis borde det för verben *bi-saulnan* ’sölas ned’ och *bi-sauljan* ’söla ned’ FINNAS ett adjektiv i stil med **sauls* med betydelsen ’sölig,

smutsig'. På samma sätt borde *us-geisnan* 'bli förskräckt' och *us-gaisjan* 'förskräcka' kunna härledas ur ett gemensamt adjektiv med betydelsen 'förskräckt'. Några gotiska verb, *keinan* och *in-feinan*, har mycket svårtolkad etymologi och jag har inte kunnat finna några rimliga grundord till dem.

Gotiskt n-verb	Samtida grundord
fraihnan (oreg. st. 5) 'fråga'	pp. fragans < fragan 'fråga'
skeinan (st. 1) 'skina'	a. skeirs 'ren, klar'
keinan (oreg. st. 1) 'gro, spira, växa'	?
in-feinan 'förbarma sig'	?
and-bundnan 'lösas, lossna'	pp. and-bundans < and-bindan 'knyta upp'
ga-skaidnan 'skiljas, bli skild'	pp. skaidans < skaidan 'skilja', (v. ga-skaidjan
us-geisnan 'bli förskräckt'	a?, (v. us-gaisjan 'förskräcka')
bi-saulnan 'sölas ned'	a?, (v. bi-sauljan 'söla ned')
fra-lusnan 'gå förlorad'	a. laus 'tom', (pp. fra-lusans < fra-liusan 'förlora')
ufar-hafnan 'förhäva sig'	a. hauhs 'hög', (v. hafjan)
ga-þaursnan 'förtorka'	a. þaursus, (pp. ga-þaursans < ga-þairsan)
ga-gáwairþnan 'bli försonad'	a. wairþs 'värdig'
ga-nohnan 'vara/bli överflödande'	a. ganohs 'nog', (v. ga-nohjan)

Fornisländska

Mina källor till de forniländska verben är Annerholm 1956, Cleasby 1956, Blöndal Magnússon 1989 och Iversen 1994. Av de 80 forniländska verb som slutar på *-na* som jag har synat närmare skulle 69 stycken, eller 89 %, kunna härledas ur adjektiv eller preteritum particip. Bland dessa finns en del verb som Annerholm menar är ursprungliga nasalpresentier, t. ex. *fregna* 'fråga' som jag vill koppla samman med adjektivet *frægr* 'känd', vilket inte är så långsökt som det först kan verka eftersom *fregna* åtminstone i modern isländska finns belagt med betydelsen 'bli känd'. Även verbet *skína* vill jag tydligare koppla till adjektivet *skírr* 'ren, klar', bl. a. eftersom verbet *skina* i fornsvenska finns belagt även med betydelsen 'bli uppenbar' (Söderwall 1884–1973).

I övrigt rör det sig om samma typer av *n*-verbsbildningar som i det gotiska materialet, vilket exemplifierades ovan, men anmärkningsvärt är att de exakta motsvarigheterna är få. Nedan känner vi dock igen *Dorna* och *fregna* från de gotiska exemplen. I forniländska finns både adjektiv och preteritum participer som slutar på *-inn*, vilka bildar *n*-verb, t. ex. *rotna* till *rotinn* och *rifna* till *rifinn*, men andra adjektiv som slutar på *-n* bildar inte adjektiv.

Fornisländskt n-verb	Samtida grundord
fregna 'fråga'	a. frægr 'känd'
skína	a. skírr 'ren, klar'
þorna 'bli torr'	a. þurr 'torr'
varna 'varna, förneka, avstå'	a. varr 'försiktig'
losna	a. lauss
fúlna	a. fúll
þagna 'tystna'	a. þögull/þagall 'tyst'
fagna 'glädja sig'	a. feginn 'glad'
kristna	a. kristinn
rotna	a. rotinn
drukna	pp. drukinn < drekka
flagna	pp. fleginn < flá
rifna 'rämna'	pp. rifinn < rífa

Fornengelska

Av de 59 fornengelska verb som slutar på *-nian* som jag har undersökt, kan åtminstone 35 stycken, alltså 59 %, kopplas till adjektiv eller preteritum particip. Resultaten för västgermanska är alltså mindre entydiga än de för nord- och östgermanska. Här finns emellertid en betydligt större osäkerhetsfaktor eftersom det finns anmärkningsvärt lite skrivet om affixet och verbgruppen i fornengelska. De aktuella verben behandlas synnerligen kortfattat i de källor jag har haft till mitt förfogande: Bosworth 1954; Hoad 1986; Klein 1971; Marchand 1969; Mitchell & Robinson 1992; Quirk & Wrenn 1994 samt Simpson & Weiner 1989. Jag har inte kunnat finna någon tidigare undersökning att luta mig mot annat än för enstaka ord. Ungefär 17 stycken av *nian*-verben står därför etymologiskt isolerade i min framställning.

De fornengelska *n*-verben tycks ha en mindre homogen gruppsemantik än de gotiska och nordiska. Även i jämförelse med modern engelska förefaller de fornengelska verben inte lika utpräglat inkoativa/kausativa, t. ex. *wilnian* och *murcnian*. Trots detta finns det många fornengelska *n*-verb som tycks bildade enligt samma principer som de gotiska och nordiska, t. ex. *fæstnian* '(fastna)/fästa' till adjektivet *fæst*, *warnian/wærnian* 'varna, vara försiktig' till *wær* 'försiktig' samt *lacnian* 'läka' till preteritum particip *læcen* och *druncnian* 'drunkna' till *druncen*. Ett annat problem med de fornengelska *n*-verben är att ett större antal än vad som känns riktigt bra av de grundord jag har funnit slutar på *-n*. Eventuellt kan detta leda till att en del verb borde utmönstras ur beskrivningen, t. ex. *dunnian* 'mörkna' till *dun* 'brunsvart färg', *þánian* 'vara/bli fuktig' till adjektivet *þán* 'fuktig', *gánian/ginian* 'gäspa, gapa' till adjektivet *gin* 'vid, rymlig'.

Fornengelskt <i>n</i> -verb	Samtida grundord
ásánian 'tyna, avmattas'	a. sæne 'långsam, slö'
costnian 'försöka, pröva'	a. cost 'försökt, prövad'
dunnian 'bli/(göra?) mörk'	a. dun 'brunsvart färg'
þánian 'bli/vara fuktig'	a. þán 'fuktig'
fægenian 'glädjas'	a. fægn/fægr 'glad, vacker'
fæstnian 'fästa/(fastna?)'	a. fæst
berhtnian 'glorifiera'	a. berht/beorht 'ljus, bjärt'
warnian 'varna, akta, vara försiktig'	a. wær 'försiktig, vaksam'
openian 'öppna'	a. open
murcnian 'mumla, klaga, sörja'	a. murcen 'ledsen, klagande'
lacnian 'läka'	pp. læcen < læcnan 'sköta'
brosnian 'förstöras, ruttna'	pp. broten < breotan 'förstöra'
druncnian 'drunkna'	pp. druncen < drincan 'dricka'
molsnian 'ruttna, falla sönder'	pp. molten < melta 'smälta, upplösas'
wilnian 'önska, längta efter'	?v. willan, willian 'önska'

TIDIGARE UNDERSÖKNINGAR

Det är naturligtvis inte någon ny tanke som jag vill poängtera, att *n*-verben bildas till adjektiv, denna ordbildning är ju fortfarande produktiv. De forskare som har sysselsatt sig med denna verbgrupp verkar dock uppseendeväckande sällan betona dessa samband. Avsikten med forskningsbakgrunden är därför även att belysa de svårigheter jag har upplevt i samband med *n*-verbens etymologi.

Hjalmar Annerholms genomgång från 1956 är vad jag vet den mest omfattande som har gjorts av denna verbgrupp och dess etymologi. Den tilltalar mig dessvärre föga eftersom den präglas av ett förlegat guldålderstänkande. Annerholm verkar vilja att så många verb som möjligt ska vara "ursprungliga nasalpresentier" vilket resulterar i att han, inte sällan på för mig oklara grunder, avfärdar adjektiv som grundord till förmån för verb. Exempelvis menar han att *tröttna* inte ska härledas ur adjektivet *trött*, i så fall vore det en oönskad analogibildning, utan att det i första hand ska härledas ur verbet *tryta* (1956, 154–155). Ett annat exempel kan hämtas från gotiskan: Annerholm menar att *ga-Þaursnan* 'bli torr' inte kan härledas ur adjektivet *Þaursus* 'torr', hellre rekonstruerar han ett försvunnet verb **Þaursan* som grundord, men förkastar även det och kommer på dunkel väg fram till att det ändå måste röra sig om ett ursprungligt nasalpresens. (1956, 72–73). Annerholm behandlar även de västgermanska *n*-verben, men menar att de engelska *n*-verbens upphov inte kan vara gemensamt med de öst- och nord

germanska, i stället måste det vara någon form av parallelluppkomst (1956, 66–70). I mitt tycke förespråkar han en onödigt komplicerad ordbildningsteori med en mängd olika bildningssätt.

Suzukis undersökning från 1989 av de gotiska *n*-verben söker en funktionell förklaring. Enligt hans tolkning har det gotiska *n*-affixet en avtransitiverande funktion och de gotiska *nan*-verben (inkoativa) har uppkommit ur de gotiska *jan*-verben (kausativa avledda verb), vilket jag inte finner särskilt övertygande. Det vore som att anta att det inkoativa *svartna* har uppkommit ur det kausativa *svärta*, inte ur adjektivet *svart*. Suzuki argumenterar i och för sig inte för detta när det gäller de nordiska språken, här menar han att *n*-verben har en helt annan funktion och att de har uppstått på andra grunder än de gotiska, men går tyvärr inte in på hur (1989, 163–165). De västgermanska *n*-verben behandlas över huvud taget inte av Suzuki, därmed går allt det som knyter samman de tre grenarnas *n*-verb förlorat.

Det har som nämnts varit förbluffande svårt att hitta något skrivet om detta affix och denna verbgrupp i engelska. Den mest utförliga redogörelse jag har hittat återfinns hos Marchand (1969, 271–273) som menar att *n*-verben ursprungligen bildats till andra verb, men han nämner ingenting om nasalpresentier. Han skriver också att det fornengelska *nian*-suffixet har sitt ursprung i *substantiv* som slutar på *-n*, som exempel nämns *fæstnian* 'fästa/(fastna?)' till substantivet *fæsten* 'fästning'. Marchand menar att *nian*-ändelsen har uppkommit genom en feltolkning av *n* som en del av suffixet, när det egentligen är en del av stammen, varefter en analogibildning har satt in. Vidare skriver han att *n*-verben inte kom att kopplas till adjektiv förrän på 1500-talet (den fornengelska perioden sträcker sig från cirka 700 t. o. m. cirka 1100).

KOMMENTARER KRING PRELIMINÄRA RESULTAT OCH FRAMTIDA SPÅR

Enligt mitt sätt att se på *n*-verben så är "analogibildningarna" de "riktiga" *n*-verben, det är då affixet mer medvetet bör ha använts för att bilda verb med en viss betydelse, oavsett hur affixet ursprungligen har uppkommit, verbens eller verbgruppens ursprung är som nämnts inte mitt huvudsakliga intresse. Jag har konsekvent sökt adjektiv som grundord och försökt att få bort så många verb som möjligt som grundord. Fördelarna med att härleda *n*-verben ur adjektiv är att det blir betydligt enklare och enhetligare både i tid och rum inom det germanska språkområdet eftersom man slipper ifrån olika teorier om att *n*-verben skulle ha uppstått oberoende av varandra i de tre germanska språkgrenarna. Att utgå från den adjektiviska grunden för *n*-verben ger en större enhetlighet än det spektrum av olika bildningstyper som Annerholm föreslår. Det finns också fördelar i jämförelse med Suzuki, vars tolkning förutsätter antagandet att gotiskans kausativer uppstod före inkoativerna, vilket jag inte kan finna fog för att tro. Ovan framgick det att det i fornengelska förefaller finnas en inte oansenlig mängd av verb som slutar på *-nian* vilka kan kopplas till adjektiv som slutar på *-n*. Marchand menade ju att *n* i de fornengelska *nian*-verben har feltolkats som hörande till affixet istället för till grundordet. Men varför inte betrakta adjektiven som grundord i denna

feltolkningsprocess? Emellanåt förtvivlar jag eftersom jag, förmodligen i fåvitsko och kanske anakronistiskt, anser att det vore bättre att ha de enkla och uppenbara sambanden som utgångspunkt istället för att fokusera olikheterna.

De preliminära resultaten av "samtidsetymologin" löser långt ifrån problemen med hur *n*-verben har bildats eller de semantiska avvikelserna. Men några frågor skärps utifrån detta betraktelsesätt: Finns det ett samband mellan *n*-affixet och preteritum particip *-n*? Vilka verb ska betraktas som bildade med *n*-affixet; ska verkligen alla de *n*-verb som bildats till adjektiv eller preteritum particip som slutar på *-en* bedömas annorlunda än de verb som bildats till andra adjektiv som slutar på *-n*, t. ex. *jämna*? Med utgångspunkt i några av exemplen ovan vore det rimligt att fråga varför t. ex. *ruttna* och *vissna* förstås som entydigt inkoativa i nusvenska medan *öppna* och *kristna* tolkas lika entydigt kausativt? De förefaller bildade på exakt samma sätt, d. v. s. till adjektiv som slutar på *-en*. Enligt SAOB har ett antal av de svenska *n*-verben tidigare kunnat användas både inkoativt och kausativt. Hellquist (1966) hävdar också att i nusvenska används *mogna* i både inkoativ och kausativ betydelse, ett påstående som jag tror att nutida svenskar unisont skulle bestrida. Hellquist uppger dessutom att den kausativa och den inkoativa formen har uppkommit oberoende av varandra. Utifrån en vänligt sinnad tolkning skulle sådana påståenden kanske kunna föranleda en misstanke om att gränsen mellan inkoativer och kausativer i vissa fall kan ha varit oklara även i nordiska språk. En mer djupgående jämförelse med engelska *n*-verb borde kunna ge intressanta infallsvinklar på dessa problem. Att engelska *n*-verb är både inkoativa och kausativa kan kanske förklaras utifrån hypotesen att *n*-affixet även i engelska ursprungligen betecknade inkoativitet, men att det dessutom kom att användas ergativt, d. v. s. med kausativ betydelse, en inte helt ovanlig dubbelhet hos engelska verb. En alternativ hypotes vore att fornengelskan hade ett gemensamt affix för bildande av både inkoativer och kausativer, medan gotiska och nordiska hade skilda affix. Det krävs betydligt grundligare studium av de fornengelska *n*-verben för att få svar på dessa frågor. Därutöver skulle undersökningen säkerligen gagnas av att inkludera en jämförelse med slaviska språk som har ett liknande affix med en liknande betydelse. En sådan utvidgning fick dock bli tvungen att vara ganska ytlig.

En angelägen fråga som inte explicit behandlats ovan vore att granska och reformera terminologin gällande *n*-verben. Många är de som har påpekat att termen inkoativ känns inadekvat för dessa verb, men den har trots allt blivit relativt allmänt vedertagen. Inkoativitet definieras vanligtvis som inträdande i eller början på ett tillstånd eller en process (t. ex. Bussman 1996, 222), vilket dock är en alltför snäv definition i förhållande till *n*-verben semantik. I *Svenska Akademiens Grammatik* (1999, 357–358) likställs termerna inkoativ och ingressiv, men inkoativitet innebär dessutom en gradvis eller kumulativ förändring. En annan tänkbar term vore transformativ, d. v. s. en övergång från ett tillstånd till ett annat, men inte heller denna term täcker in hela *n*-verbsfältet. Problemet är kanske främst att *n*-verben inte är en homogen grupp i fråga om vattendelaren inom aktionsartsteorin, nämligen skillnaden mellan imperfektiv/perfektiv, aterminativ/terminativ, immutativ/mutativ, telisk/atelisk (Bussman 1996, 139). På sätt

och vis rör detta frågor om aspekt, vilket inte brukar betraktas som en relevant faktor för svenska verb, men som kanske ändå måste beaktas i detta sammanhang.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Annerholm, H., 1956: *Studier över de inkoativa verben på na(n) i gotiska och i de nordiska fornspråken*. Stockholm.
- Blöndal Magnússon, Á., 1989: *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.
- Bosworth, J. (redigerad och utökad av T. Northcote Toller), 1954 (1898): *An Anglo-Saxon Dictionary*. Oxford. (Supplement 1966 [1921], Addenda 1972.).
- Bussman, H., 1996: *Routledge Dictionary of Languages and Linguistics*. (översatt och redigerad av Gregory Trauth och Kerstin Kazzazzi). London, New York.
- Christensen, L., 1995: *Svenskans aktionsarter. En analys med särskild inriktning på förhållandet mellan aktionsarten och presensformens temporal referens. Nordlund 20*. Småskrifter från institutionen för nordiska språk i Lund. Lund.
- Cleasby, R. (med tillägg och rättelser av Gudbrand Vigfússon och William A. Craigie), 1957 (2:a uppl.): *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
- Feist, S., 1939: *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache*. Leiden.
- Hellquist, E., 1966 (3:e uppl.): *Svensk etymologisk ordbok*. Lund.
- Hoad, T.F. (utg.), 1986: *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford.
- Iversen, R., 1994: *Norrøn grammatikk*. Oslo.
- Klein, E., 1971: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language*. Amsterdam, London, New York.
- Köbler, G., 1989: *Gotisches Wörterbuch*. Leiden, New York, København, Köln.
- Lehmann, W.P., 1986: *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden.
- Lehmann, W.P., 1993: *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. London, New York.
- Marchand, H., 1969 (2:a uppl.): *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. A Synchronic-Diachronic Approach*. München.
- Mitchell, B.; Robinson, F.C., 1992 (5:e uppl.): *A Guide to Old English*. Oxford (Storbrit.), Cambridge (U.S.A.)
- Nilsson, T.; Svensson, P., 1997: *Gotiska: Grammatik, text och ordförklaringar*. Lund.
- Quirk, R.; Wrenn, C.L., 1994 (2:a uppl.): *An Old English Grammar*. DeKalb.
- SAG = *Svenska Akademiens grammatik*. Teleman, U.; Hellberg, S.; Andersson, E. (utg.), 1999. Stockholm.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. Svenska Akademien (utg.), 1898-. Stockholm

- Simpson, J.A.; Weiner, E.S.C. (bearb.), 1989: *Oxford English Dictionary, The*. (2:a uppl.). Oxford.
- Suzuki, S., 1989: *The Morphosyntax of Detransitive Suffixes -þ- and -n- in Gothic. A Synchronic and Diachronic Study*. New York.
- Söderwall, K.F., 1884–1973: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund.
- Wessén, Elias, 1992 (5:e uppl): *Svensk språkhistoria II Ordbildningslära*. Edsbruk.

MICHAEL RIEßLER (BERLIN)

Vårvinter – kevättalvi – giddadálvi
Om en inlånad årstid i svenska och norska

*”Smält min is, låt min snö gå i tö“, suckade vintern till våren.
„Kanhända, kanhända om solen vill,
vi väntar väl ännu en månad till, så kanske det sker“, sjöng våren.
(ur Gralstänk av Gustaf Fröding)*

1. DE ÅTTA ÅRSTIDERNAS RIKE

Beteckningar som de ”åtta årstidernas folk“ för samerna eller de ”åtta årstidernas rike“ för Sápmi – Sameland har jag träffat på ett par gånger. De åtta årstiderna som beteckning för något ”samiskt“ verkar dock uteslutande förekomma i populära beskrivningar.¹ Där beskrivs de åtta årstiderna i samband med renskötarnas årscykel, och de renskötande samernas åtta årstider är som följer:² 1. *gidda* – ’vår’: kalvningstid, 2. *giddageassi* – ’försommar’ (lit. ’vårsommar’): flyttning till sommarbeteslandet, 3. *geassi* – ’sommar’: tiden då renarna befinner sig i sommarbeteslandet där kalvmärkningen sker, 4. *čakčageassi* – ’sensommar’ (lit. ’höstsommar’): flyttning ner mot lågfjäll där brunsten och slakt av rentjurarna sker, 5. *čakča* – ’höst’: parningstid, 6. *čakčadálvi* – ’förvinter’ (lit. ’höstvinter’): flyttning till vinterbeteslandet, 7. *dálvi* – ’vinter’: tiden då renarna är i vinterbeteslandet, 8. *giddadálvi* – ’vårvinter, senvinter’: flyttning till kalvningslandet (jfr. Karlsson, Constenius 1997).

Beteckningen ”de åtta årstidernas folk“ för samerna har möjligen präglats av etnografen Ernst Manker i hans bok med samma titel som utkom 1963.

De åtta årstiderna övergår i varandra enligt ungefär följande schema: vårvinter mars–april, vår maj–juni, vårsommar juni, sommar juli–augusti, höstsommar augusti, höst september–oktober, höstvinter november, vinter december–mars (Manker 1963, 61).

¹ Jfr. en rad nätsidor, t. ex. <http://www.eightseasons.com/>, http://www.fjallen.nu/sapmi/ren_aret.htm, <http://www.sametinget.se/sapmi/arstid.html>. Klichén om de åtta samiska årstiderna tar sig också underliga uttryck: ”... helt nytt koncept i bryggeribranschen. Gellivare Bryggeri presenterar i dagarna det nya ölet Jahki. Det handlar egentligen inte om ett öl, utan om åtta olika öl som var och en representerar en av de samiska årets åtta årstider“ (<http://www.lappland.se/news/v4898/index.html>).

² Årstidsnamnen är de samma för alla samiska språk, de skiljer sig bara ljudlagsenligt. Jag använder här de nordsamiska orden.

Indelningen i åtta årstider kan emellertid knappast vara resultat av samernas anpassning till renens årstidsbundna livslopp som det ibland påstås. Rennäringen påbörjades inte förrän efter medeltiden. Den var dessutom aldrig kännetecknande för alla samer. Inte heller är de åtta årstiderna någon unik samisk särart. Åtta årstider återfinns även i finska och estniska.³ Möjligen har även andra finno-ugriska eller uraliska folk en likadan årsindelning.

Vid sidan av de vanliga fyra årstiderna har samiska, finska och estniska sammansättningar för mellanårstiderna. Dessa sammansättningar är helt genomskinliga. Ordet *höstvinter* i svenska är också genomskinligt. Men om ordet överhuvudtaget godkänns som svenskt skulle det i bästa fall kunna betraktas som ett ad hoc-kompositum. Sammansättningarna i samiska, finska och estniska är däremot lexikaliserade.

Även sammansättningen *vårvinter* i svenska måste betraktas som lexikaliserad. Det är emellertid den ända årstidsbeteckningen i rikssvenska som är sammansatt på det sättet. Bortsett från detta finns det naturligtvis ord för mellanårstiderna i svenska såväl som i andra språk. De är i regel sammansättningar som *försommar*, *senhöst*, jfr. ty. *Frühsommer*, *Spätherbst*.

Möjligen är det genomskinligheten av sammansättningen *vårvinter* som hindrar en att se ordet som en rätt så ovanlig årstidsbeteckning. Jag kom själv att tänka på det först när jag stötte på det motsvarande samiska ordet.

Måste *vårvinter* i svenska betraktas som översättningslån, eller har sammansättningen av *vinter* och *vår* i svenska slumpmässigt skett enligt samma princip som i samiska, finska och estniska?

2. DEN FEMTE ÅRSTIDEN I SVENSKA OCH NORSKA

Artikeln *vårvinter* i *Svensk ordbok* ser ut så här:

vårvinter subst. -*ern* -*rar* - övergångstiden mellan vinter och vår <syn. senvinter>

Samma förklaring ger *Bonniers svenska ordbok*. Enligt Almhult (1955) är *vårvinter* en "vinter som håller på att övergå till vår." SAOL har *vårvinter* som kompositum i artikeln 'vår'. Ordet finns inte i *Svenska ord*. Annars är det i flera mindre ordböcker som ordet inte tagits med.

Man tänker på *vårvinter* kanske först och främst som en företeelse som hör hemma i Nordskandinavien, jfr. följande belägg:

April i Jämtland, den värsta kylan har släppt taget och snön singlar vackert ned, vissheten om att vi inte släpper undan vårvintern det här året heller börjar sätta sig. (K.K.C.)

³ Fi. *kevättalvi*, *kevät*, *kevätkesä*, *kesä*, *syyskesä*, *syksy*, *syysytalvi*, *talvi*; estn. *kevadtalv*, *kevad*, *kevadsuvi*, *suvi*, *sügissuvi*, *sügis*, *sügistalv*, *talv* 'vårvinter, vår, vårsommar, sommar, höstsommar, höst, höstvinter, vinter'.

Semantiskt kunde *vårvinter* – trots att det handlar om en vintrig årstid – därmed placeras i samma ordgrupp som sv. *brittsommar*, ty. *Altweibersommer*, eng. *indian summer*, fi. *ruskan aika* 'Ruskatiden', bulg. *cigansko ljato* lit. 'zigenaresommar' etc. eftersom det inte riktigt utgör en del av årstidernas system utan snarare betecknar en speciell tid som står utanför de egentliga årstiderna. De associationer som förknippas med dessa beteckningar är genomgående positiva – det handlar om en särskild vacker årstid som inte nödvändigtvis inträffar varje år. Dessutom kan de nog alla också ha något klichémässigt över sig.

I motsats till beteckningarna ovan är *vårvinter* dock en beteckning för en del av vintern. Kan det vara betingat av klimatet? Är *vårvinter* något av ett kulturellt fenomen, unikt för ett område längst upp i Nordeuropa, där snarare vintern än någon annan årstid kan bli till något speciellt?

Ordet *vårvinter* finns faktiskt inte i isländska eller danska, för att inte tala om engelska eller tyska. Även flera svenska informanter, företrädesvis från sydligare landsdelar, påstod sig inte känna till ordet. Av andra – även de undantagslös icke-norrlänningar – fick jag slutligen veta att *vårvinter* inte alls är något positivt; de associerade denna årstid först och främst till blåst och regn.

Jag trodde mig ha hört *vårvinter* också på norska. Ordet finns dock varken i *Bokmålsordboka* eller i *Nynorskordboka*. Men jag ska visa senare att det finns ett par norska belägg på *vårvinter*.

3. VÅRVINTER – ETT LÅNORD?

För att pröva lånordshypotesen hoppades jag kunna belägga ordets bruk i det nordöstskandinaviska språkområdet med kontakter med finska och samiska. De ända dialektordböcker där jag hittade *vårvinter* var dock Vendell (1904) och Wessman (1932). Intressant nog: här finns inte bara *vårvinter* utan även *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvintr*.

Jag hittade emellertid ett belägg i en dialekttext från Lappland

En gång en vårvinter ville dem att Andreas som var dukti på å ränn på skia skull fara åt Arvidsjaur å sök åt en sjukling (Grundström 1990).

Även med hjälp av Umeå Dialektarkivs (DAUM) sökmaskin på internät (<http://www.umu.se/daum/>) lyckades jag finna tre belägg på *vårvinter*, alla i tidningstext, varav en ur en finlandssvensk tidning. Dessutom hittade jag nio belägg på *vårvinter* i nynorskdelen av Setelarkiv til Norsk Ordbok (SNOB; <http://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/leksikografi/setelarkivet?base=NOB>).

Beläggen påträffas både i litteratur och i tidningar. Ett belägg förekommer dock i en faktabok. Varken de nynorska eller DAUM-beläggen kan betraktas som

dialektala. Jag kommer därför att redovisa dem nedan, när jag tar upp frågan om *vårvinter* som en nordlig provinsialism.⁴

Inledningsvis var det endast ordet *vårvinter* som jag försökte spåra. Vad som kom att förskjuta undersökningens fokus var insikten att i de östsvenska dialekterna i Finland brukas bevisligen inte bara *vårvinter* utan även *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvintr*. Enligt Bergroth (1928, 309) ”betecknas övergångsperioderna mellan årstiderna [också i finlandssvenskt⁵ talspråk] ofta med sammansatta årstidsnamnen: *vårvinter*, *vårsommar*, *höstsommar*, *höstvintr*“. Saxén (1904) antar att fsv. *vårsommar* och *vårvinter* är översättningslån av fi. *kevätkesä*, *kevättalvi* (Saxén 1904, 304). Det är troligt att alla fyra sammansatta årstidsnamn är översättningslån från finska. (Enligt Saxén beläggs endast *vårsommar* och *vårvinter* i finlandssvenska) Finlandssvenskan skulle då ha lånat in hela det åttadelade finska systemet för årstidernas beteckning.

I så fall kan sverigesvenskans *vårvinter* ha lånats in via finlandssvenska. Bergroth (1928) noterar att *vårvinter* förekommer ”icke så sällan i rikssvensk litteratur [...] *Vårsommar* däremot kan på högsvenska återges med *försommar*, *höstsommar* med *sensommar*, *höstvintr* med *senhöst*“ (Bergroth 1928, 309). Som jag senare kommer att visa har ordet i sverigesvenska dock inte bara en litterär betydelse.

Även om inlån via finlandssvenska är det sannolika när det gäller bruket av *vårvinter* i rikssvenska, behöver detta dock inte automatiskt utesluta ett direkt lån från finska eller samiska i de nordöstliga svenska och norska dialekterna.

4. ETT REKONSTRUKTIONSFÖRSÖK

Nationalencyklopediens ordbok (NEO) daterar ordet *vårvinters* historia i (riks)svenska tillbaka till 1856. Där ges dock ingen information om ordets finska ursprung.⁶ NEO syftar antagligen på följande belägg:

Dagarna gingo, det blef vårvinter, vår och slutligen sommar (Topelius [1856] Vint II 1881, 376; cit. SAOBArkiv).

⁴ Eventuellt kan excerpering av flera dialekttexter och framförallt i de olika dialektarkivens kortarkiv ge ytterligare resultat. Detta måste dock anstå tills vidare.

⁵ Som finlandssvenska betecknar jag den regionala riksspråksvarianten som talas bland de svensktalande i Finland, med östsvenska avser jag de svenska dialekter som talas i Finland och Estland.

⁶ I andra fall gör NEO detta, jfr. t. ex. *sauna* (HIST: sedan 1962, ’bastu’ av fi. *sauna* med samma bet.), *pojke* (HIST: före 1520, fsv. *poika* av fi. *poika* ’son, pojke’), *härk* (HIST: sedan 1873; av samiska *hierke* med samma bet.)

Det är även det första belägget på *vårvinter* i Svenska Akademiens ordboks samlingar (SAOBArkiv). Emellertid är detta inte det äldsta belägget som finns där. I en sammansättning finns ordet belagt två år tidigare:

[...] alltid det herrligaste *vårvinterväder* dessa dagar [...] (Ilmoni [förf. 1854] hos Heinrichius 1912, 255; cit. SAOBArkiv).

I SAOBArkiv hittade jag en rad belägg på de fyra sammansatta årstidsnamnen; jag räknade dock långt fler belägg på *vårvinter* (85) än på *vårsommar* (20), *höstsommar* (10) eller *höstvinster* (13). Även Östergrens *Nysvensk ordbok* har förutom *vårvinter* (16) även belägg på *vårsommar* (3).

I moderna svenska ordböcker, t. ex. *Svensk ordbok* och *Bonniers svenska ordbok*, fann jag bara *vårvinter*. De andra uttrycken betraktas däremot i regel som finlandssvenska provinsialismer, jfr. artiklarna *höstsommar* och *höstvinster* i SAOB⁷. Enligt Collinders *Svensk ordnyckel* är *vårsommar*, *höstsommar*, *höstvinster* finlandssvenska provinsialismer. I Stenmarks *Finlandssvenska ord och uttryck* finns dock bara *höstsommar* och *höstvinster* som förklaras med 'sensommar' resp. 'senhöst'. Frånvaron av ordet *vårvinter* hos Collinder (1989) och Stenmark (1983) betingas förmodligen av dess förekomst i rikssvenska, varför ordet inte betraktas som en provinsialism. Att Stenmark (1983) inte heller tagit med *vårsommar* kan antingen betyda att ordet enligt författarens åsikt inte finns i finlandssvenska överhuvudtaget eller att det inte är ett specifikt finlandssvenskt uttryck. Möjligt är att han även anser *vårsommar* som ett rikssvenskt ord, jfr. Östergren (1972) där både *vårvinter* och *vårsommar* finns. Här återspeglas nog också de olika författarnas åsikt om vad som är en provinsialism och vad som inte är det. Som nämnts ovan förekommer endast *vårvinter* och *vårsommar* i Saxén (1904), medan Bergroth (1928) anför alla fyra orden.

Så vitt jag vet förekommer varken *vårvinter* eller *vårsommar*, *höstsommar* eller *höstvinster* som nordliga provinsialismer i svenska och norska ordböcker.

4.1. BELÄGGSAMLINGEN

I det följande kommer jag att försöka rekonstruera ordet *vårvinters* historia i svenska och norska utifrån de belägg som jag funnit. Jag kommer emellertid inte att bara koncentrera mig på *vårvinter*. Det är iögonenfallande att – särskilt bland beläggen från SAOBArkiv – flera av de fyra sammansatta årstidsnamnen, om inte alla, kan förekomma i samma källa respektive hos samma författare. Hos t. ex. den finlandssvenske författaren Zacharias Topelius beläggs alla fyra sammansatta årstidsnamnen. Hans belägg är dessutom bland de äldsta överhuvudtaget.

Men även i sverigesvenska är beläggen på *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvinster* inte så fåtaliga som man skulle tro. Som jag kommer att visa kan bruket

⁷ Som bekant har ord på v inte börjat publiceras.

av alla fyra sammansatta årstidsnamnen ha varit vanligare även i Sverige. Samtidigt kan man kunna fråga sig hur pass vanligt bruket av de fyra sammansatta årstidsnamnen är i nutida finlandssvenska. Även i finlandssvenskan brukas nog nästan bara *vårvinter* idag.

Källorna för de äldre beläggen utgörs nästan uteslutande av SAOBArkivs kortregister och Östergrens ordbok. Det äldsta belägget i SAOBArkiv är på *höstsommar*:

Det är min mening [...] att redan på våren [...] införskrifva de Böcker och Journaler, som kunde komma i fråga, så att med höstsommaren deras circulerande kunde påbörjas. (SPF 6, 1834, 469; cit. SAOBArkiv)

Det är intressant att Östergrens belägg på de sammansatta årstidsnamnen verkar vara hämtade framför allt ur sverigesvenska källor. SAOBArkivets belägg däremot härstammar till stor del från finlandssvenska källor.

Som redan omnämnts har jag även funnit belägg i SNOB och i DAUM. Dessutom finns belägg på *vårvinter* i orddatabasen Språkdata (<http://svenska.gu.se/sprakdata.html>).

Slutligen har jag även gjort ”fynd” på olika websidor. Jag hittade ett stort antal belägg på alla fyra av de sammansatta årstidsnamnen både på finlandssvenska, svenska och norska websidor. Sidorna – bl. a. personliga eller officiella hemsidor (företag, föreningar, turistburåer, kommuner etc.) och netpublikationer (dikter, recensioner etc.) – är i regel inte äldre än några år. Trots att det framförallt är fråga om otryckta källor, representerar sidorna icke desto mindre det nutida språket. Enligt min mening ger dessa belägg goda uppgifter om ordens bruk idag.

I följande skall ett urval belägg redovisas.

a) VÅRVINTER SOM DEN ”NORMALA” ÅRSTIDSBETECKNINGEN

Framför allt i finlandssvenska källor är de fyra sammansatta årstidsnamnen de vanliga, d. v. s. omarkerade, benämningarna på mellanårstiderna som brukas i stället för *sensommar*, *förhöst* o. dyl.:

År 1653 [...] skall [...] Pesten hafva under höstsommaren [...] i Stockholm [...] (Ilmoni *Bidrag till Nordens Sjukdomshistoria*, 1849; cit. SAOBArkiv).

Han (Karl XII) [...] företog [...] på vårvintern 1716 ett fälttåg i Norge, hvilket doch misslyckades (Schybergson *Finlands historia*, 1889, 34; cit. SAOB).

Af alt att döma har mordet skett redan på höstsommaren, ty liket befann sig redan i upplösningstillstånd. (NPress (Hfors) nr. 320, 25/11 1895, 2; cit. SAOBArkiv).

Möjligen går konceptionen tillbaka till höstvintern 1827. (Estlander 1902; cit. SAOBArkiv).

Hos några finlandssvenska författare kan flera eller t. o. m. alla fyra av de sammansatta årstidsnamnen förekomma:

Vintern utsträcker sitt välde till halfva året. November, December, höstvintr, Januari, Februari, högvintr, Mars, April, vårvintr [...] (Topelius Finl. i 19 sekl., 1893, 17; cit. SAOBArkiv).

[...] emedan det annars varit oförklarligt huru några bland dessa Floras älsklingar sedan hunnit så långt under Finlands svala vårsommar. (Topelius Vint II, 1, 185; 331; cit. SAOBArkiv).

När moskoviten med stor hästmakt bröt in i landet [...] hvilket skedde på höstsommaren år 1702. (Topelius Vint I, 1859, 234).

I svenska och norska källor förekommer *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvintr* nästan enbart i samband med ”nordlig miljö”. Även i dessa belägg är de fyra sammansatta årstidsnamnen de vanliga benämningarna för mellanårstiderna:

På höstvintr 1907 iaktogs en flock (rapphöns) på ca: 10–12 individer [...] 100 km – 13 mil norr om Torneå. (Munsterhjelm i Fauna o flora, 1909, 303; cit. SAOBArkiv).

Den (bond-, prest- eller arbetarhustrun i Kiruna) kunna ge besked, hur bra det är för skafferiet att ha renslagten på höstvintr att lita till. (Södergren i Läsn. f. sv. folket, 1910: 246; cit. SAOBArkiv).

Under vårvintr 1909 var [i Gällivare] skarföret särdeles långvarigt och skaren synnerligen hård (Lundkvist i Vet.A. Årsbok 1912, 231; cit. SAOBArkiv).

Äfven denne art förekom parvis här och hvar rundt Tromsö våren 1910, och vårvintr (mars) 1911 iaktog jag den också innanför Senjen tämligen allmänt. (Munsterhjelm i Fauna o flora 1916, 205; cit. SAOB).

Vårsommar på Tjiddjak-fjället år 1912. (Rensund, 1965)

Haustsommar i reinfjellet. (Torvald 1979)

En gång för länge sedan [...] åkte hela familjen upp mot norr för att hälsa på mormor, som bodde i en fin vit villa i Vindeln [...]. Naturen blir på dessa breddgrader påtagligt, rent påträngande, vacker. Kanske särskilt om man befinner sig vid Vindelälven, i tidig vårsommar [...] (<http://home3.swipnet.se/~w-33262/grodor.htm>)

Samma betydelse återfinns också i belägg från norrlandsförfattare:

Vårvintermete på is med pimpel (Arbman Troll-Anna i Bäckmon, 1902; cit. Östergren).

Det var på vårsommaren jag kom ditupp. (Bergqvist⁸; cit. Östergren)

Detta var på höstvintr 1867. (Högberg Baggbölingar 2, 1911, 68; cit. SAOBArkiv).

Det finns flera belägg som förekommer i beskrivningar om samer, bland andra av den inflytelserika arkeologen och etnologen Ernst Manker:

⁸ Bergqvist, Olof (1862–1940), född i Värmland, blev pastor i Gällivare 1892. ”B. intresserade sig i hög grad för den lapska befolkningen. Han var med i arbetet på en lapsk övers. av Nya testamentet och utgav 1906 tills. med Fr. Svenonius samlingsverket ’Lappland, det stora svenska framtidslandet’, vari lapparnas etnografiska, religiösa och sociala förhållanden sakkunnigt skildras.” (SvMKv)

Hans far hade varit en renlapp, men mist alla sina renar en vårvinter [...] (Läsn. för folket, 1897, 191; cit. SAOBArkiv).

Lapparna ha dock klagat öfver, att det har varit svårt att hålla ihop renhjordarna, särskilt under höstvinteren. (Vet.A Årb, 1912, 267; cit. SAOBArkiv).

I njallen stuvade man in ... renkroppar, när man skulle flytta neråt vinterlandet, och återfann dem frusna och sålunda väl konserverade, när man på vårvintern återkom. (Manker 1941, 43)

Det finns även flera yngre svenska och norska belägg där de sammansatta årstidsnamnen förekommer i beskrivningar på (eller kanske av) samer.

En höstvinter kom han på buföringsfärd nedåt landet med sin talrika renhjörd och de långa rajorna av akjor [...] En annan höstvinter hade Snor-Anta på sin buföringsfärd kommit till en av de större byarna i östra delen av Åsele socken. (Pettersson 1999)

[...]en lei eller flyttesone som benyttes om høsten og/eller höstvinteren på tilbakeflyttingen til vinterområdet. [...]Høstvinterbeite I. Intensivt brukte områder, som ofte pakkes til med snø og blir utilgjengelige for reinen utover vinteren. Høstvinterbeite II. Spredt brukte områder for samme periode som I. (Databeskrivelse: Reindrift)

[...] vårsommar [...] höstsommar [...] höstvinter [...] vårvinter [...] (http://www.fjallen.nu/sapmi/ren_aret.htm)

[...] Videre poengterer Villmo at sammenbindingsområdet [...] er et viktig oppsamlingsområde under samlingen av rein på vårvinteren og før flyttingen tar til (<http://www.stortinget.no/std/1996/s970408-01.html>).

Samerna [...] har åtta årstider: Vinter 25/12-28/2, Vårvinter 1/3-14/4, Vår 16/4-26/5⁹, Vårsommar 27/5-14/7, Sommar 15/7-19/8, Höstsommar 20/8-19/9, Höst 20/9-18/10, Höstvinter 19/10-24/12 (<http://weather.als.edu.stockholm.se/sokrates/folkaret/arstiderna.htm>)

Samerna skiljar året i åtta årstider. (Daelvie Vinter Gijredaelvie Vårvinter Gijre Vår Gijregiesie Førsommar Giesie Sommar Tjaktjegiesie Sensommar Tjakte Höst Tjaktjedaelvie Höstvinter) (<http://www.dorotea.se/byar/borgafjall/arstiderna.html>).¹⁰

Även i några samiska ordböcker förekommer de sammansatta årstidsnamnen, även om inte alltid konsekvent:

(g'ijre//daalvie) 'Frühlingswinter'; (g'ijre//giessie) 'Frühlingsommer'; (tjaktje//daalvie) 'Herbstwinter' (schw. Dial. [sic!] 'höstvinter'); (tjaktje//giesjie) 'Herbstsommer', (schw. Dial. [sic!] 'höstsommar') (Hasselbrink 1985).

(gijre-daelvie) 'vårvinter'; (gijre-giesie) 'vårsommer'; (tjaktje-dealvi) 'tidig på vinteren'; (tjaktje-giesie) 'siste del av sommeren, sensommer' (Bergsland/Magga 1993).

⁹ Den 15/4 saknas i källan.

¹⁰ Det är intressant att i de två sista beläggen förekommer *vårvinter*, *vårsommar*, *höstsommar*, *höstvinter* den ena gången, men *vårvinter*, *førsommar*, *sensommar*, *höstvinter* en annan gång.

(*kitā-kiessē*) 'vårsommaren, försommaren / Frühsommer, Vorsommer'; (*kitā-kiessē-jåhtulahka*) 'vårsommarflyttning'; (*kitā-tal'vē*) 'vårvinter /

"Frühjahrswinter"; (*kitā-tal'vē-jåhtulahka*) 'vårvinterflyttning'; (*tjaktja-kiessē*) 'höst-sommaren / "Herbstsommer", Nachsommer, Spätsommer'; (*tjaktja-tal'vē*) 'höst-vinter, förvinter / "Herbstwinter", Vorwinter'; (*tjaktja-tal'vē-jåhtulahka*) 'höstvinter-flyttning'; (*tjaktja-tal'v-ätnam*) 'höstvinterbetesland' (Grundström 1954)

(*gidadál've*) 'vårvinter'; (*gidagiessē*) 'vårsommar, försommar'; (*čak'čadál've*) 'höstvinter, förvinter'; (*čak'čagiessē*) 'sensommar' (Korhonen 1979).

(*gidādálvi*) 'vårvinter' (Balto 1997)

(*gidādálvi*) *vårvinter*; (*čakčadálvi*) 'höstvinter, den første vinterperioden om høsten, perioden i overgangen høst og vinter' (Kåven 1995)^{II}

Vid ett par tillfällen förekommer *vårvinter* som den omarkerade årstidsbeteckningen även i svenska eller norska belägg som inte kan knytas till Nordskandinavien.

(*Per Brahe*) *kom på vårvintern 1626 till Sverige*. (Wieselgren *Bilder o Minnen*, 1889 (förf. 1880), 222; cit. SAOBArkiv).

Dens inre förlopp erbjuder [...] en ej ringa likhet med riksdagen från vårvintern (1. Sv. Riksd. I.3, 1933, 174; cit. SAOBArkiv).

Til dømes vart det, utover vårvinteren, tydeleg og klart at vestmaktene tok sikte på å skapa ein situasjon [...] (Skodvin *Striden om okkupasjonsstyret i Norge*, 1956, 67; cit. SNOB).

De ödesdigra vårvintermånaderna 1940 (Hägglöf *Svensk krigshandelspolitik*, 1958; cit. Östergren).

Bakgrunnen for denne prosjektoppgaven er ulike reaksjoner fra media, lokalbefolkning og politi vårvinteren 1995 [...] (Andersen, Onsager)

I motsats till finlandssvenska verkar dock i stort sätt bara *vårvinter* förekomma som den omarkerade årstidsbeteckningen för mellanårstiden i sverigesvenska och norska.

b) VÅRVINTER I SKÖNLITTERATUREN

Bland de äldsta beläggen på *vårvinter* i SAOBArkiv finns två av Strindberg:

Börjandes i Wermland och Dalarne i vårvintern, Skåne på våren och så vidare. (Strindberg *Brev* 5, 1885, 214; cit. SAOBArkiv).

Tänk, att kunna pensla upp ett grönskande landskap nu midt i denna förfärliga vårvinterns dimma. (Strindberg *Tjgfs* 2, 1886, 278; cit. SAOBArkiv).

^{II} Nielsen (1979) ger dock bara förklaringarna 'forsommer', 'eftervinter', 'forvinteren' och 'eftersommer-en'.

Yngre belägg ur (sverige)svensk skönlitteratur är t. ex.

Det blir kallt och ruskigt att gå ute och vänta, för det är bara vårvinter ännu. (Lagerlöf Holgersson, 1906; cit. Språkdata).

[Hans ansikte,] slitet som det var av vårvintervind och ålders oro (Runeborg *De bländade*, 1964; cit. Östergren).

Det var vårvinter och utanför det stora huset rasade stormen. (Westberg *Walters hus*, 1946; cit. Språkdata).

De båda äldsta beläggen ur SAOBArkiv på *vårvinter* i dikter är från 1954:

... lätt förförd i vårvinterns sista hö / när fötterna är kalla av regn... (Lundkvist "Skatan" *BLM* 1954, 8; cit. SAOBArkiv).

Detta är ensamheten i en vårvinter/ då aspens knoppar aldrig luddas.// Detta är medelålderns ensamhet/ i en vårvinter vars bruna/ och pockande dagar den skyggar för.// Inte den unga ensamheten/ som väl kryper ihop i vrår och ylar [...] (Vennberg "Kärlek i medelåldern" *Synfält* 1954, 28; cit. SAOB).

Två belägg (*vårvinterunge*, *vårvinterkyla*) finns vidare i Delblanc (*Nattresa*, 1967, 24 resp. 91; cit. SAOBArkiv).

Vårvinter förekommer flera gånger i skönlitteraturen. I många tillfällen är det emellertid en frågan om hur litterärt uttrycket verkligen är i t. ex. följande svenska och nynorska belägg:

Det var ännu nästan vinter när hon dog. Det var en tidig vårvinter. (Gyllensten *Huvudskallebok*, 1921; cit. Språkdata).

Det gjekk berre nedover med han Anders, og ein dag utpå vårvinteren slokna han. (Blix *Henning på Holmen*, 197, 63f.; cit. SNOB).

Rekar-Olof kom traskande ein dag ut på vårvinteren (Holth *Kornet og freden*, 1955, 190; cit. SNOB).

Även i de sista beläggen handlar det enligt min mening snarare om en omarkerad årstidsbeteckning.

Jag vill även nämna att *vårvintern* uppenbarligen inspirerat många – mindre eller större – konstnärer. Vid mina efterforskningar stötte jag på t. ex. fotografier, grafikblad, dikter, sånger och tavlor med titeln "*Vårvinter*".¹²

Ordet *vårvinter* förekommer även i finlandssvensk skönlitteratur. Inget belägg visar dock på ett uttalat litterärt bruk av ordet. Tvärtom pekar just förekomsten av alla de fyra sammansatta årstidsnamnen hos finlandssvenska författare (som Topelius, Tavaststjerna m. m.) på den omarkerade betydelsen.

¹² Ett av de kanske mer kända konstverken bland dessa är den svenska landskapsmålaren Axel Edvard Johan Rosenbergs tavla med motiv från Stockholmstrakten.

Intressant är att årstiden som Strindberg och andra beskriver inte alls är särskilt vacker, vilket stämmer helt överens med flera av informanternas utsagor om *vårvintern* som en snarast ful årstid (se ovan).

c) DEN "FEMTE ÅRSTIDEN"

Det är kanske i den här gruppen av belägg som *vårvinter* skulle kunna betecknas som en femte årstid. Det finns en rad belägg på *vårvinter* i samband med friluftsliv och turism i en vidare bemärkelse. Beläggen påträffas allt oftare i yngre källor. I motsats till den "litterära" *vårvintern* verkar det här handla om en uttalat vacker årstid. Det är denna årstid som enligt nordsvenska informanternas utsagor ofta kan förknippas med friluftsaktiviteter såsom skidturer, skoteråkning, pimpelfiske m. m.

Från de ödsliga vidderna glider jag på skidorna ner mot skogen en vårvinterkväll. (Idr.Bl., 1935 nr. 26, 12; cit. SAOBArkiv)

Skidturist i Sälenfjäll. Vårvintersport i Sälen. (TSvLärov., 1940, 84; cit. SAOBArkiv).

Vårvintertur i norra Lappland (långtur) (turist, 1966; cit. Östergren).

Frå no av vil berre ei handfull spesialinteresserte oppsøkja dei kvite viddene – men dei går ti gjengjeld ein svært spesiell sesong i møte – nemlig vårvinteren i høgfjellet, i tida april/mai. [...] Den som ein gong har opplevd den særeigne vårvinteren i høgfjellet vill aldrig avslutta vintersesongen andre påskedag – men venda tilbake til viddene gong etter gong – så lenge det finns den minste, vesle flekk av råtten vårsnø å dra skiene på. (Driva 41, 5, 1983, 1–3; cit. SNOB).

Vårvinter – Islossning, ett skådespel då vinterns hårda tyglar släpper greppet. Skidturer i skogslandskap och på vidsträckta myrmarker. Övernattning i kåtor och skogskojor. Pimpling i vårsolen (<http://www.algonet.se/~urmito/>).

Det finns också belägg där *vårvinter* rentav betyder 'turistsäsong':

2 och 4-bäddsstugor [...] Öppet: vårvinter och sommar. (Kutjaure Västända, Lars-Anders och Maria Utsi Västra strand, 982 60 Porjus) I: *Turism i Jokkmokk* AB (<http://www.turism.jokkmokk.se/mat/camp.shtml>)

Under vårvinter- och sommarsäsongen samt hösten är Viltkåtan öppen. (Tärna Vilt AB Joesjö, <http://www.tarnavilt.se/bakgrund.html>)

5. RESULTAT

Jag har betecknat *vårvinter* som 'markerad' i grupp b) och c) ovan, eftersom årstiden enligt min mening står utanför den normala årstidsindelningen där övergångsårstiderna betecknas som *senvinter*, *försommar*, *sensommar* etc. Jag tror inte att *vårvinter* förekommer i rikssvensk litteratur "enär lämpligt substitut saknas" (Bergroth 1928, 309). I motsats till Bergroths (ib.) antagande brukas *senvinter* (eller *förvår*) faktiskt ofta istället för *vårvinter* såsom *sensommar*, *förhöst* etc. brukas för de andra övergångsårstiderna. Men ordet *vårvinter* är inte helt synonymt med *senvinter* (resp. *förvår*): medan *senvinter* är den vanliga

(omarkerade) beteckningen för övergångsårstiden, syftar *vårvinter* samtidigt på något speciellt i denna årstid.

I de nordliga områden är *vårvinter* en årstid som förenar de goda egenskaperna hos vinter (snö) och vår (värme, ljus). I Mellan- och Sydsverige däremot verkar övergången mellan vinter och vår inte vara särskilt vacker. Betydelsen av *vårvinter* är nog snarare 'ingen riktig vinter längre, ingen riktig vår än'. Det är denna betydelse som påträffas också bland de litterära beläggen.

5.1. VÅRVINTER SOM PROVINSIALISM I SVENSKA OCH NORSKA

I grupp a ovan däremot måste *vårvinter* betraktas som den omarkerade beteckningen för övergångsårstiden mellan vinter och vår. Alla övergångsårstiderna betecknas här reguljärt med sammansättningarna: *vårvinter*, *vår-sommar*, *höstsommar* och *höstvinter*.

De sammansatta årstidsnamnen kan inte bara betraktas som finlandssvenska provinsialismer. Beläggen på *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvinter* med anknytning till den nordliga delen av Sverige visar att de sammansatta årstidsnamnen förekommer som omarkerade beteckningar för årstiderna även där. De sammansatta årstidsnamnen finns belagda också i norska, fast beläggen är långt färre.

I svenska och norska beläggs framför allt *vårvinter*. De andra sammansättningarna verkar förekomma allt mindre ofta med tiden. Inte minst ordet *vårvinter* i den omarkerade betydelsen som redovisades i den första gruppen belägg skulle kunna betraktas som en provinsialism i svenska och norska.

Emellertid tycks bruket av *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvinter* bli mindre vanligt även i dagens finlandssvenska:

Maj och juni är bästa tid för trolling av östersjö lax och öringen hugger bäst under vårvinter och senhöst. [...] Vårvinter och senhöst är havsöringen som mest på hugget. (http://www.info.aland.fi/Text/Fiske/fiske_sve.htm)

Ett år på en pälsfarm indelas i sex perioder enligt pälsdjurens livsrytm och farmarens arbeten: Vårvinter, vår, sommar, höst, senhöst, vinter (http://www.stkl-fpf.fi/r_turkisvuosi.htm)

5.2. LÅNORDET VÅRVINTER

Det råder inget tvivel om det finska ursprunget för *vårvinter*, *vårsommar*, *höstsommar* och *höstvinter* i de östsvenska dialekterna. Med all sannolikhet är dessa ord översättningslån från finska även i nordsvenska och nordnorska. De fyra sammansatta mellanårstiderna skulle därmed brukas över hela språkkontaktområdet mellan nordgermanska och finska. Språkkontaktsituationen karaktäriseras av finnarnas assimilering och därmed deras språkskifte till svenska

respektive norska.¹³ De fyra sammansatta årstidsnamnen i dialekterna inom kontaktområdet är ett resultat av detta språkskifte. De ger exempel på lexikal interferens i de assimilerade finnarnas nya modersmål.

I Nordsverige och Nordnorge kunde även samisk interferens komma i fråga, jfr. följande samiska belägg:

Vår mor har sydd så mange fine samiske klær til oss, og vi fant på at nå skulle noe av dette fotograferes. Det her var hjemme i Sirbma på vårvinteren 1991. (Somby)

For å begynne med vårvinteren så benyttet de områdene som først blir flekkbare [...] Utover vinteren går reinen mer samlet, før vårvinteren kommer og reinen utnytter - bievla- [...] (Bals)

Tjaktjadálvve. Höstvinter. (Kuoljok 1998)

Extra festligt i Jokkmokk. Vårsommar är examenstid. I Jokkmokk tog hela sexton sameungdomar studenten [...] (SF 5/98)

Beläggen på de sammansatta årstidsnamnen i beskrivningarna av den samiska renskötseln tillsammans med ad-hoc översättningar från samiska som i ordböckerna (se ovan) tyder dock på en annan inlåningsprocess. Här är det skandinaver som översätter de samiska orden. Det är svårt att förutsäga om de sammansatta årstidsnamnen i norska och svenska kommer att etableras på detta sätt. Men det skulle i så fall inte vara fråga om samiska interferenser. Orden skulle i stället inlånas med det nya konceptet, i detta fall den samiska årsindelningen med sammansatta namn för övergångsårstiderna. Det handlar alltså om samma inlåningsprocess som hos ord såsom *nojd* 'samisk shaman' eller *siida* 'grupp renflyttande samer, sameby'.

I den litterära betydelsen har *vårvinter* troligen lånats från finlandssvenska. Förmedlare bör ha varit den finlandssvenska litteraturen. Att just *vårvinter* inlånades men inte de andra sammansättningarna beror nog på förkärleken för detta finlandssvenska ord hos någon enskild författare. Om beläggen från Strindberg verkligen dokumenterar de äldsta litterära bruket av *vårvinter* vet jag inte.¹⁴

Senare verkar *vårvinter* ha brukats allmännare. Ordet förekommer flera gånger i Norrlandsberättelser, natur- och reseskildringar, i turistiska årsböcker m. m. Kanske gav man berättelserna på det sättet lite norrländsk kulör. Både bruket av *vårvinter* i skönlitteraturen och som provinsiellt ord kan ha bidragit till spridningen av den betydelse som verkar vara den allmänna idag.

¹³ Man skulle egentligen tala om ett 'historiskt' språkkontaktområde här. Skogsfinnarnas respektive kvänarnas assimilering är idag ett faktum. Efter de svenska kolonisternas spridning i Östfinland och assimileringen av finnarna i dessa områden under de sista århundradena är situationen idag en annan: den aktuella situationen i det östsvenska dialektområdet karakteriseras snarare av assimilering av de svensktalande.

¹⁴ Intressant att nämna är kanske att Strindbergs första hustru Sira von Essen hade finlandssvenska föräldrar, fast hon föddes i Stockholm. Hon gifte sig med Strindberg 1877.

Även i Nordnorge verkar *vårvinter* brukas allmänt. I norska saknas dock litterära belägg, vilket torde vara förklaringen till att ordet (enligt ordböckerna) inte införlivats i de norska standardspråken.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Almhult, A., 1955: *Ord att förklara. Svenska och främmande ord*. Stockholm.
- Andersen, O.; Onsager, C.: *Fordeling av klauvvilt i kulturlandskap og indre skogtrakter brukt av ulv*. (utan årtal, cit.
<http://www.ostforsk.no/fam/OddGeirAndersen/hovedoppgave.html>).
- Bals, A.: *Reindriftens årssyklus* (utan årtal, cit.
<http://www.ekodata.net/rein/tekst/okologi.htm>).
- Balto, R.R. (red.), 1997: *Norsk-samisk skoleordbok. Dáru-sámi skuvlasátnegirji. Kárášjohka*.
- Bergroth, H., 1928 (2:a, rev. och tillök. uppl.): *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Helsingfors.
- Bergsland, K.; Magga, L.M., 1993: *Åarjelsaemien-daaroen baakoegærja. Sydsamisk-norsk ordbok*. Alta.
- Bokmålsordboka. Definisjons- og retskrivningsordbok*, 1986 (2:a uppl.). Bergen, Oslo, Stavanger, Tromsø.
- Collinder, B., 1989: *Stora ordboken. Svensk ordnyckel*. Stockholm.
- Databeskrivelse: Reindrift*. utg. av SOSI-sekretariatet, Statens kartverk. (utan årtal, cit. http://www.statkart.no/standard/sosi/html_3/del2_3/07m_rein.htm).
- Grundström, H., 1946–1954: *Lulelappsk ordbok*. København.
- Grundström, A., 1990: *Förr i tin – där hem i byn. Kåserier på sorseledialekt*. Umeå. (cit. <http://www.ideum.se/rgm/ansgar/7.htm>).
- Hasselbrink, G., 1981–1985: *Südlappisches Wörterbuch*. Uppsala.
- Heinricius, G., 1912: *Anteckningar om Immanuel Ilmoni enligt brev och dagböcker*. Helsingfors.
- K. K. C.: *Vårvinter (Torsdag 17 april 1996)*
<http://www.castberg.com/spy/april.html#9>).
- Karlsson, A.-M.; Constenius, T., 1997 (2:a uppl.): *Rennäringen i Sverige*. Jönköping.
- Kåven, B.; Jernsletten, J.; Nordal, I.; Eira, J.H.; Solbakk, A., 1995: *Sámi-dáru sátnegirji. Samisk-norsk ordbok*. Kárášjohka.
- Korhonen, O. 1979: *Bákkogir'je julevusámes dárrui, dáros julevusábmái bákkogir'je. Lulesamisk-svensk, svensk-lulesamisk ordbok*. Uppsala.
- Kuoljok, A. I., 1998: "Tjaktjadálvve. Höstvinter." I: *Ulldevis ja ietjá juojggusa* (CD Nummer AIKCD-198).

- Malmström, S.; Györki, I.; Sjögren, P.A., 1996 (5:e rev. uppl.): *Bonniers svenska ordbok*. Stockholm.
- Manker, E., 1963: *De åtta årstidernas folk*. Göteborg.
- Manker, E., 1941: "Lapparna kring Suorvasjöarna. Forskningar i övre Lule älvadal." I: *Ymer* 61. 25–59.
- NE = *Nationalencyklopediens ordbok*, utarbetad vid Språkdata (Göteborgs universitet). 1995–1996. Höganäs.
- Nielsen, K.; Nesheim, A., 1979 (2:a uppl.): *Lappisk (samisk) ordbok: grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino*. Oslo.
- Nynorskordboka Definisjons- og retskrivningsordbok*. 1986. Oslo.
- Pettersson, O.P.: "Gamla byar i Vilhelmina." I: *Fjälllämmeln –99. Informationer och händelser i Voymådalen*. utg. av Dikanäs Bygdeförening. Vecka 36–37 (cit.<http://www.slit.net/dikanas/fjallammeln/index36-99.htm>).
- Rensund, L., 1965: "Vårssommar på Tjiddjak-fjället år 1912". I: *Norrbottnen* 1964–65. Luleå. 217–226. (cit. LIBRIS-biblioteksök)
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, Svenska Akademien (utg.), 1893. Lund.
- SAOL = *Svenska akademins ordlista över svenska språket*. 1998 (12:e uppl.) Stockholm.
- Saxén, R., 1904: "Finländsk svenska". I: *Finsk tidskrift* 56. Helsingfors. 299–314.
- SF = *Samefolket*, utg. av Stiftelsen Samefolket. Östersund.
- Somby, A. (personlig hemsida, <http://www.jus.uit.no/ansatte/somby/gavtiin04.html>).
- Stenmark, H., 1983 (3:e uppl.): *Finlandsvenska ord och uttryck*. Stockholm.
- Svensk ordbok*, utarbetad vid språkdata (Göteborgs universitet) 1986. Göteborg.
- Svenska ord med uttal och förklaringar*. 1999. Stockholm.
- SvMKv = *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*. 1–8. 1942–1955. Stockholm.
- Torvald, S., 1979: *Haustsommars i reinfjellet*. Trondheim. (cit. LIBRIS-biblioteksök).
- Vendell, H., 1904: *Ordbok över de östsvenska dialekterna*. Helsingfors.
- Wessman, V.E., 1925–1932: *Samling av ord ur östsvenska folkmål*. Tillägg till H. Vendells ordbok över de östsvenska dialekterna. 1–2. Helsingfors.
- Östergren, O., 1919–1972: *Nysvensk ordbok*. Stockholm.

ANN-CHRISTINE MÜLLER (STOCKHOLM)

Är den tyska bisatsordföljden ett retoriskt stilmedel i Gustav Vasas Kansli?

INLEDNING OCH BAKGRUND

Vid det förra studentkollokviet i nordisk språkvetenskap, som ägde rum i Stockholm den 13 och 14 november 1999, berättade jag om en undersökning, i vilken jag studerat bisatsordföljden i några av Gustav Vasas svenska brev. Syftet var att fastställa om tendensen att på tyskt sätt placera finita verbet sist i bisatser ökade under den del av Gustav Vasas regeringstid som brukar kallas ”den tyska perioden“. Resultatet visade inte på någon sådan ökning i de undersökta breven, men materialet var litet och några generella slutsatser gick därför inte att dra. Något som emellertid fångade min uppmärksamhet var hur kraftigt breven kunde skilja sig från varandra. Av t. ex. två brev skrivna samma år (1559) hade det ena närmare hälften av bisatserna med finita verbet i absolut slutställning, medan i det andra brevet motsvarande siffra bara var 5 %. Det förra var riktat till allmogen i Norrland och det senare till en person i kungens familj, prins Erik, äldste son och tronföljare. Allmøgebrevet var hållet i en barsk och tillrättavisande ton, något som kännetecknade flera av de andra breven i undersökningen, som hade särskilt många bisatser med slutställt finit verb. Det här förbryllade och jag beslöt därför att studera ytterligare ett antal brev och samtidigt ge undersökningen en delvis annan inriktning. Än så länge föreligger bara preliminära resultat. Jag skall presentera dem här och också visa hur en jämförelse mellan några av breven tycks kunna bekräfta det som skymtar fram i den första undersökningen, nämligen att den främmande ordföljden kunde användas för att uppnå speciella stilistiska effekter utöver att den rent allmänt var ett stilistiskt kännetecken typiskt för tidens kanslistil.

Inom språkforskningen har ledföljdsutvecklingen i bisatser inte ägnats samma intresse som den i huvudsatser. Vad beträffar den äldre nysvenska perioden (1526–1732) är det bara Ingegerd Nyström som gjort en mer ingående undersökning. Hennes avhandling *Studier i äldre nysvensk syntax II. Ledstruktur och ledföljd i bisatser* (1985) ingår som en del i projektet ”Äldre nysvensk syntax“, vars mål är att göra en syntaktiskt inventering av äldre ny-svenska och att beskriva allmänna tendenser i språket och den syntaktiska utvecklingen under den tid som undersöks. I större utsträckning än tidigare börjar bisatserna nu uppvisa mer utpräglade syntaktiska särdrag i förhållande till huvudsatser, framför allt i fråga om ordföljden. I avsnittet ”Finit verb i absolut slutställning“ skriver Nyström att ”Ledföljd med slutställt finit verb är ett av de ytterst få drag i språket som under äldre nysvensk tid genomgår en markant utveckling, men som inte återfinns i modern svenska.“ (Nyström 1985, 153). Det undersökta materialet är fördelat på fem olika texttyper, nämligen bibel och bibelparfras, predikningar och övrig

religiös litteratur, kanslitexter, lagtexter samt övrig profan prosa. Slutsatsen som Nyström drar är att finitets ställning vid kluven ledföljd, d. v. s. när det flyttats från sin normala plats som andra led i bisatsen till en senare position, hade en dubbel markörfunktion. Förutom att verbets ställning markerade underordning genom nexusadverbialets placering framför finitet (karaktäristiskt för nutida bisatsordföljd), var den nämligen också en stilmarkör. Denna hörde främst hemma i lärd stil. ”En viss mängd satser med kluven ledföljd är tydligen tillräckligt för att ge en text den önskade stilprägeln.” (Nyström 1985, 187). I Nyströms material visar sig detta på så sätt att ju mera ”biblisk eller juridisk” en text är, desto högre är andelen kluvna satser. Vid övergången från fornsvenska till äldre nysvenska sker en mycket stark ökning i fråga om tendensen till klyvning.

Frågan om uppkomsten av den kluvna ledföljdstypen har behandlats av bl. a. Carl Larsson i *Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nordiska fornspråken* (1931) och Walter Åkerlund i *Om det finita verbets placering i den fornsvenska bisatsen* (1943). De båda forskarnas uppfattning om orsakerna till klyvningen går emellertid isär. Flera olika faktorer har varit verksamma och enligt Larsson måste man ta ställning till huruvida man här kan spåra rester av gammal ordställning, som går tillbaka till urgermansk tid, eller om det är fråga om en nyhet, som uppstått i genuint svenska språkvanor, eller om det rör sig om latinskt och medellågtyskt inflytande (Larsson 1931, 128–129). Själv ansluter han sig till den sista teorin. Åkerlund däremot anser att man här har att göra med en rent inhemsk företeelse och att det utländska inflytandet inte hade någon avgörande betydelse. Det var bara en ”understödjande faktor, vilken med tiden gjort sig gällande i litteratur, som mer direkt stått under utländsk påverkan.” (Åkerlund 1943, 66). I likhet med Larsson anser Åkerlund att den kluvna ledföljden är en företeelse som hör hemma i skriftspråket, men saknar förankring i talspråket.

Slutligen vill jag också nämna den ende språkforskare som ägnat Gustav Vasas språk ett mer ingående studium, Torsten Wennström. I *Studier över språket i Gustav Vasas svenska brev* (1941) redogör Wennström bl. a. för olika drag som är utmärkande för Gustav Vasas språk och han ger exempel på stildrag i breven som är typiska för tidens kanslistil men också sådana, som tyder på att Gustav Vasa själv medverkat vid brevens stilistiska utformning.

SYFTE, HYPOTES OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Syftet med min undersökning är att om möjligt fastställa huruvida det finns ett samband mellan å ena sidan antalet bisatser med finita verbet i absolut slutställning och å andra sidan tonfall, innehåll och adressat i brev utfärdade i Gustav Vasas kansli, och om den tyska bisatsordföljden följaktligen var ett retoriskt stilmedel i kungens kansli. Hypotesen är att brev skrivna i kärvare och mer barska ordalag, eller brev som behandlade tunga frågor och känsliga eller speciellt problematiska spörsmål, tenderar att ha ett högre antal bisatser med finalplacering av finita verbet. Frågor som jag hoppas få svar på när undersökningen är slutförd är om adressaten hade någon betydelse i samman-

hanget och om man kan säga något om i vilken utsträckning en enskild skrivare påverkat syntaxen.

MATERIAL OCH METOD

Trettio brev i Gustaf I:s registratur har valts ut från 1530-, 1540- och 1550-talen. De är fördelade på tre typer av adressater: allmogen, personer i kungens familj samt enskilda personer, som inte hörde till den kungliga familjen. Varje grupp innehåller tio brev. Inget av breven är av det mer rutinmässiga slaget som t. ex. kvittenser, köpebrev, rekvisitioner eller förläningsbrev, utan i det undersökta materialet är det frågan om dagsaktuella händelser, det politiska läget i landet och sådant som för ögonblicket upptog kungen. Det är främst under 1550-talet man återfinner brev till medlemmar i kungens familj, vilket är orsaken till att breven är något ojämnt fördelade mellan de tre decennierna. Under rubriken ”Texter“ i slutet av uppsatsen har breven numrerats och listats i kronologisk ordning. Metoden är densamma som vid den första undersökningen, vilket i korthet innebär att det totala antalet bisatser i varje brev har räknats och att därefter ett litet antal, i vilka finitets ställning inte skiljer sig åt i tyska och svenska, har dragits bort. Sammandragna bisatser med gemensamt subjekt har räknats som två bisatser (eller fler, beroende på hur många finita verb med gemensamt subjekt bisatsen innehöll). Den omständliga periodbyggnaden och den bristfälliga interpunktionen gör det ibland svårt att med säkerhet bestämma om det verkligen är fråga om underordning eller inte. Brev med påfallande höga respektive låga värden har därefter jämförts med avseende på adressat, innehåll och tonläge.

RESULTAT

Beräkningarna har gett följande preliminära resultat:

Tabell 1. Mottagarkategori, datering, antal bisatser i varje brev samt antalet bisatser med finita verbet placerat sist, uttryckt i absoluta tal och i procent

Kategori (allmogen, familjen, enskilda tjänstemän)	Datum	Antal bisatser	Bisatser i vilka finita verbet placerats sist	Bisatser i vilka finita verbet placerats sist %
1. Allmogen	18.03.1531	29	7	24,1
2. Allmogen	24–25.03.1531	45	11	24,4
3. Allmogen	30.04.1531	46	11	23,9
4. Allmogen	04.05.1531	37	17	45,9
5. Allmogen	31.01.1532	77	21	27,2
6. Allmogen	25.04.1532	35	11	31,4
7. Allmogen	27.06.1542	76	30	39,4
8. Allmogen	03.07.1542	97	53	54,6
9. Enskild tj.an	10.07.1542	93	36	38,7

Kategori (allmogen, familjen, enskilda tjänstemän)	Datum	Antal bisatser	Bisatser i vilka finita verbet placerats sist	Bisatser i vilka finita verbet placerats sist %
10. Enskild tj.man	13.07.1542	29	18	62,0
12. Allmogen	06.10.1542	68	28	41,1
13. Enskild tj.man	31.10.1542	80	28	35,0
11. Enskild tj.man	14.07.1542	34	12	35,2
14. Enskild tj.man	16.11.1542	65	23	35,3
15. Enskild tj.man	01.06.1555	19	2	10,5
16. Enskild tj.man	21.06.1555	66	12	18,1
17. Enskild tj.man	24.07.1555	34	4	11,7
18. Familjen	22.08.1555	86	12	13,9
19. Enskild tj.man	22.08.1555	64	6	9,3
20. Allmogen	14.10.1555	40	5	12,5
21. Enskild tj.man	25.02.1558	59	19	32,2
22. Familjen	06.05.1559	44	18	40,9
23. Familjen	06.05.1559	33	14	42,4
24. Familjen	06.05.1559	29	15	51,7
25. Familjen	13.05.1559	29	3	10,3
26. Familjen	01.06.1559	41	13	31,7
27. Familjen	04.06.1559	13	3	23,0
28. Familjen	09.06.1559	145	25	17,2
29. Familjen	07.08.1559	26	9	34,6
30. Familjen	07.08.1559	64	20	31,2

I sju av de trettio breven har mer än 40 % av bisatserna finita verbet i absolut slutställning (i tabellen markerade med fet stil). Bland dessa sju finns alla tre typer av mottagare representerade. Tidsmässigt är de spridda över såväl 1530-, 1540- som 1550-talen. Brev med påfallande låga värden hittar vi däremot bara under 1550-talet, men i alla tre mottagargrupper. Det verkar således som om en viss typ av adressat inte automatiskt medförde att ett brev hade antingen höga eller låga värden, utan valet mellan kluven och icke kluven ledföljd skedde på andra grunder.

JÄMFÖRELSE MELLAN NÅGRA AV BREVEN MED AVSEENDE PÅ MOTTAGARE, INNEHÅLL OCH TONLÅGE

Vi skall titta närmare på några av breven och vi börjar med det som skrevs till invånarna i Närke och Åkerbo härad den 4 maj 1531 (brev nummer 4 i brevförteckningen respektive i tabell 1). Den historiska bakgrunden är i korthet följande. Under befrielsekriget mot Danmark på 1520-talet hade Gustav Vasa fått stort ekonomiskt och militärt stöd från Lübeck. Eftersom det inte gynnade de tyska handelsintressena att det bildades ett enat och starkt handelsblock i Norden, stödde man villigt Gustav Vasa i befrielsekampen. Men den stora skulden till

Lübeck var betungande och till ständigt bekymmer och 1530 hade man därför börjat praktisera ett nytt sätt att öka kronans inkomster – kungen började lägga beslag på församlingarnas kyrkklockor. Det hade börjat i städerna och i klostren och från 1531 drabbades också lantkyrkorna. Det hela blev till slut för mycket för dalkarlarna, som gjorde uppror. Det är det s. k. klockupproret, eller det tredje dalupproret. Även på andra håll i landet hade missnöjet börjat pyra, t. ex. i Närke, och det var av den anledningen det här brevet skrevs. Efter inledningsfrasen kommer kungen direkt in på de dagsaktuella händelserna och oroligheterna i Dalarna och folket uppmanas att ”*granneliga öffuerwäga*” konsekvenserna av ett uppror. Längre fram i brevet skriver han att han förväntar sig av invånarna i Närke och Åkerbo härad att även de tar sin del av ansvaret för rikets skuld, och det antyds en aning hotfullt att man aldrig kan veta hur Lübeck och de andra tyska städerna reagerar, när ”*the höra huru vm theras bettalning tilgår*”. Närmare 46 % av bisatserna har kluven ledföljd med finita verbet i absolut slutställning.

Låt oss jämföra brevet till invånarna i Närke och Åkerbo med ett brev som är skrivet bara några dagar tidigare, den 30 april 1531, till inbyggarna i Helsingland (brev nr 3) och som också handlar om klockskatten och rikets skuld till Lübeck, men som bara har 23,9 % av bisatserna med finitet på sista plats, d. v. s. bara ca. hälften så många. De båda breven är alltså riktade till samma typ av adressat, allmogen, de är skrivna med bara några dagars mellanrum, och de handlar om samma sak, klockskatten och skulden till Lübeck. Vad är det då som skulle kunna förklara att det ena brevet har nästa dubbelt så många bisatser med den främmande ordföljden? Jo, i Hälsingland har man betalt klockskatten utan att bråka och göra uppror, så det finns ingen anledning för kungen att ta i på skarpen och läxa upp undersåtarna i den landsänden. Brevet är också mycket riktigt skrivet i andra och avsevärt vänligare tongångar. Gustav Vasa tackar befolkningen och visar sin uppskattning genom att dra av 300 mark på deras årliga skatt och ge dem ytterligare eftergifter i fråga om den s. k. gengärden. Följande två avsnitt får illustrera hur olika utgångslägena är när de båda breven skrivs. Vi börjar med brevet till hälsingeborna:

Ur brevet till ”innebyggarne i Helsingland“ den 30 april 1531:

[...] Wij tacke idher alla för idher welwiliogheet som j titt och offta bewijst haffue j huad som helszt motte idher til Rijkisens gangn och besta haffuer tilsagt warit, och besynnerliga nu med then hielp til rijkisens geldz bettalning, som är med Clockor och annen deel som vtåff kyrkionar vthtagit bleff, för huilka idhers welwiliogheet j altijð skole finna oss benägna til alles idhers och landzens besta ee huar wij kunne, Therfore wij och så åffslå the try hundrade mark åff idher årliga skatt som j nylighan vndergåth hadhen, och wilie her epter til fridz wara med the niyo hundrade mark som j til förende plägade vth at giffua, som wij och idher ther vm icke lenge sedhan tilscriffuo, Och som j begäre ath Gingerden motte koma j sin gambla sedhwane igen, Så vnne wij idher och thet til godho, ath ther vm må bliffua som fordom want war, Doch i thet förhopp ati Dandemen altijð wele och skole wara oss och kronenne hulle och trogne, [...]

Ur brevet till "innebyggarna i Nerike och Åkerbo härad" den 4 maj 1531:

[...] Käre wenner wij giffue idher til kenne ath wij för then handel skull ther sigh i Dalanar och någre andre landzendar nu nyliga förloppin är, haffua for:uit wårt Rijkisens Rådth til ath möta med oss j Vpsala nu vm Ericxmese nest komandis tijt wij och kallat haffue någhra åff Dalarna Är wår wilie ati och så wele förskicka til oss til för:na Vpsala några godha förstondiga men fulmyndoga på alles idhers wegna til ath handla med oss och Rijkisens Rådth om alla saker ther rijkit kan vti bliffua stondandis i fridh och roligheet etc Så k: godhemen som wij förmante idher vti thet breff wij idher j sistens tilscriffue ati icke wele taga idher for mykit åff thet vbestond ther sigh i Dalarna förlopit är, wåre thet och så än nu wår begären, och rådhe idher atj granneliga öffuerwäga wele huad bestond eller nytta ther epterfölia wil, [...] Och när the Tydska städer och besynnerliga Lybko thet förnimma at her skeer något vpstöth j rijkit för then geld skul rijkit them plictigt är, ther doch alle Rijkisens jnbyggare borde hielpa till at bettala och icke tagha sigh ther vpror före såsom nu skeer wette wij icke vm the tagha thet något wel widh sigh eller vm thet bliffuer theras gangn som sådant företaga epter thet ath man skal haffua åff theras hender salt, humbla och annen deel, ther wij oss med hielpa skole thet the oss wel förholda kunna, när the höra huru vm theras bettalning tilgår, [...]

På ett liknande sätt kan man jämföra brevet till allmogen i Tiohärads lagsaga i Småland och hela Kalmar län från den 3 juli 1542 (brev nummer 8) med ett brev skrivet några månader senare samma år, den 15 oktober 1542, också ställt till befolkningen i Småland. (Brevet ingick i den första undersökningen.) Vi har kommit fram till tiden för Dackefejden. Det var vid midsommartid 1542 som måttet hade blivit rågat för smålänningarna och en revolt bröt ut i full skala, den s. k. Dackefejden. Redan i maj hade en grupp under Nils Dackes ledning överfallit och dödat fogdar och frälsemän i trakterna söder om Kalmar, vilket är anledning- en till att brevet är riktat speciellt till befolkningen i Södra och Norra Möre och Konga härad. I början av brevet av den 3 juli skildras just dessa händelser. Det är en långt brev – i det tryckta registraturet upptar det 5 ½ sida – och det innehåller 97 bisatser, av vilka 53 har finita verbet sist. Det motsvarar ungefär 55 % av bisatserna, d. v. s. ett mycket högt värde. Med det här brevet vill Gustav Vasa lugna ner folket i Småland, men han talar till dem i en myndig och bestämd ton. Han vill inte veta av att de hyser eller bespisar eller på annat sätt beskyddar upprorsmännen. Det är ord och inga visor, och lite mer mot slutet av brevet låter det så här:

Ur brevet till 'allmogen i Tiohärads lagsaga i Småland och hela Kalmar län, och särskildt till innebyggarna i Södra och Norra Möre samt Konga härad om upproret derstädes' – den 3 juli 1542:

[...] Effter i inge wälgärningar betenkie kunne, eller besinne wele, hwem eder godt eller ondt bewijser, utan ther en hop slijke förrädere och skogztuufwer som thesse förbe:te äre, komme och predike eder Lögn och bedrägerij före, då stelle i fast snarane tro och lofwe til them, och late eder förföre och bedrage til al skalkheet, vpror och wederwilie, än til någott annatt godt som ofte och tijt sedan wij komme till Rijkzens regemente skedt är, och än nu tiläfwentyrs ske kan, hwilkett oss fast förträttligit och beswärligit är, effter wij wäl wette, att hwar i än tage eder någott

buller eller obestånd före, då skole i intett twifla atti jw blifwe the förste och sidste som sådant sielfwe vttdricke skole, och vndgellendes warde, Endoch Gudh kenne wij nödigt wele wette eller see edertt förderf, så framt wij ther till icke för myckitt nödde och förorsakade blifwe. Hwarföre råde, biude och högeligen förmane wij eder Dannemän alle, [...]

Brevet den 15 oktober 1542 är däremot skrivet i helt andra tongångar. Läget hade nu förändrats dramatiskt för Gustav Vasa. Han hade inte lyckats slå ner upproret, utan tvärtom spred sig oroligheterna upp mot Östergötland. Bortåt fem tusen tyska legosoldater hade anställts, men dessa var dessvärre tränade i en stridsteknik som inte lämpade sig för strider i skogen, som det ju var fråga om här. (De tyska soldaterna grupperade sig i fyrkanter med lansarna riktade rätt ut åt alla håll, vilket är utmärkt på öppna slagfält, men inte duger i skogsterräng.) Detta i sin tur ledde till att Gustav Vasa tvingades ingå ett stilleståndsavtal med Dacke. Vad som ytterligare förvärrade situationen var att Dacke hade beröring med utländska intressen, som gjorde anspråk på Sveriges krona. Han hade planer på att inta Kalmar, för att främmande trupper den vägen skulle kunna landstiga i Sverige. Gustav Vasas ställning som kung var nu allvarligt hotad och han ville i det läget inte riskera att dessutom få folket emot sig. Det är därför naturligt att han väljer ett helt annat tonläge och uttrycker sig i mycket försiktiga och fogliga ordalag. Brevet har en väsentligt mycket lägre andel bisatser med slutplacerat finit verb, bara 26,2 %, d. v. s. knappt hälften så många som brevet från den 3 juli samma år.

Låt oss återvända till juli 1542 och också titta på brevet med det högsta värdet i undersökningen, brev nr 10 från den 13 juli 1542. Det hör till mottagargruppen ”enskilda personer, som inte hörde till den kungliga familjen“ (i tabell 1 kallade ”enskilda tjänstemän“). Adressat är Anders Bille, ståthållare i Köpenhamn. I likhet med det nyss nämnda brevet till allmogen den 3 juli 1542 (med 55 % av bisatserna med finita verbet sist) handlar också detta brev om de allvarliga incidenserna med de ihjälskjutna fogdarna och om förrädarna som håller sig gömda i gränstrakterna mellan Sverige och Danmark. Bille blir i vänliga men bestämda ordalag tillsagd att se till att befolkningen på den danska sidan inte på något sätt hjälpte Dackes anhängare. I 62 % av bisatserna står det finita verbet sist. Man kan således även här notera ett samband mellan ett stort antal bisatser med slutplacerat finit verb och ärendets tyngd.

NÅGOT OM BREVEN FRÅN 1550-TALET

Flera av de brev i mitt material, som är skrivna under de sista åren av Gustav Vasas regeringstid, har en väsentligt mycket lägre andel bisatser med den tyska ordföljden än breven från tidigare perioder. Värdena sjunker så lågt som till ca. 9 %. Det gäller även i sådana brev, som behandlade svåra och allvarliga angelägenheter och i vilka mottagaren blev tillskriven i bestämda ordalag, och där man mot bakgrund av vad som hittills framkommit i undersökningen hade kunnat förvänta sig betydligt högre värden. Breven nr 15, 16, 17 och 19 är skrivna 1555, vid den tid då Sverige drogs in i krig mot Ryssland till följd av Ivan IV:s expansiva utrikespolitik västerut. De handlar bl. a. om de svåra härjningarna i de finska gränsområdena och om den politiska ställningen i förhållande till Ryssland.

Värdena ligger mellan ca. 9 och 18 %. Detta är förmodligen inte ett tecken på att den allmänna tendensen att använda kluven ledföljd nu börjar plana ut. Resultaten av Nyströms undersökning visar nämligen att en mindre nedgång sker under 1600-talet, men att en kraftigare tillbakagång äger rum först under 1700-talet. (Nyström 1985, 154). Det måste finnas andra förklaringar till de låga värdena i breven från 1550-talet, och närmast till hands ligger att söka efter orsakerna i själva kansliet och situationen där.

Tre av breven från 1550-talet skiljer sig från de övriga från denna tid genom sina höga värden på över 40 %. De är alla daterade samma dag, 6 maj 1559 (nr 22, 23 och 24). Mottagare är sönerna Erik och Johan. Men en vecka senare, i brevet den 13 maj, även det till en av sönerna, stupar siffran neråt igen, och bara 10,3 % av bisatserna har slutställt finit verb. Kan olika skrivare ha varit inblandade? Ingenting i handstilen i dessa brev tyder på att brevet från den 13 maj skulle komma från en annan hand än de tre övriga. I alla fyra brev möts man av en lätt lutande handstil, som är prydlig och jämn och som vid första anblicken ser ut att höra till en och samma person. Inte heller ett närmare studium av enskilda bokstäver tyder på att det skulle röra sig om olika skrivare. Men det är trots allt tveksamt om detta är en framkomlig väg när man vill försöka knyta ett visst brev till en viss skrivare. Enligt Wennström måste jämförelser ske på andra grunder: "Även om skrivarnas handstil blivit tuktad i skrivstuga och kansli till en nästan opersonlig skönskrift, så att gåspennan knappast röjer den hand, som fört den, framträda i deras språk särdrag som blotta högst skilda individualiteter." (Wennström 1941, 14).

Tänkbart är slutligen att Gustav Vasas egen eventuella medverkan vid brevens stilistiska utformning kan ha påverkat andelen bisatser med finita verbet i slutposition i den ena eller andra riktningen. Denna fråga faller emellertid utanför ramen för min undersökning och jag går därför inte närmare in på den.

SAMMANFATTNING

Under den äldre nysvenska språkperioden skedde en markant ökning i fråga om tendensen att använda kluven ledföljd i bisatser, d. v. s. att låta finita verbet inta en senare position än dess normala som andra led i bisatsen. Finitets ställning markerade underordning, precis som i nutida svenska, men kunde dessutom, som Ingegerd Nyströms forskning visat, vara en stilmarkör och ge en text en viss önskad stilprägel.

Jag har valt ut 30 brev utfärdade i Gustav Vasas kansli mellan åren 1531 och 1559 och räknat ut den procentuella andelen bisatser med finitet i absolut slutposition. Jämförelser har därefter gjorts mellan några av breven i syfte att undersöka om det går att finna ett samband mellan å ena sidan antalet bisatser med finitet sist och å andra sidan ett brevets tonfall, innehåll och adressat.

De preliminära resultaten tycks bekräfta min hypotes att ju barskare tonen var, eller ju tyngre, känsligare och mer problematiska spörsmål ett brev innehöll, desto högre var andelen bisatser med finita verbet i absolut slutställning. Den kluvna ledföljden var alltså inte bara ett sätt att rent allmänt ge texten en viss stilprägel,

utan kunde vara ett betydligt mer finstämt instrument och kopplas direkt till ett brevns sakinnehåll och tonfall. Däremot ser inte typen av adressat ut att ha påverkat valet mellan kluven och icke kluven ledföljd, utan det är vad brevet handlade om och vilken avsikt avsändaren hade och vilken effekt han ville uppnå, som avgjorde i hur hög grad den främmande ordföljden användes. Den ursprungliga frågan huruvida den tyska bisatsordföljden var ett retoriskt stilmedel i Gustav Vasas kansli får med andra ord ett jakande svar.

TEXTER

ur Handlingar rörande Sveriges historia. 1. Serien. Konung Gustaf den förstes registratur
I-XXIX. 1861–1916

1. Till innebyggarne i Dalarne den 18 mars 1531.
2. Till menige man i Dalarne ofvan Långheden den 24–25 mars 1531.
3. Till innebyggarne i Helsingland den 30 april 1531.
4. Till innebyggarne Nerike och Åkerbo härad den 4 maj 1531.
5. Till innebyggarne i Vadsbo, Dal och Vermland den 31 januari 1532.
6. Till innebyggarne i Jemtland den 25 april 1532.
7. Till allmogen i Östergötland, Kalmar län och Småland den 27 juni 1542.
8. Till allmogen i Tiohärads lagsaga i Småland och hela Kalmar län (och särskildt till innebyggarne i Södra och Norra Möre samt Konga härad) den 3 juli 1542.
9. Till hr Gustaf Olsson den 10 juli 1542.
10. Till ståthållaren i Köpenhamn, hr Anders Bille den 13 juli 1542.
11. Till hr Måns Johansson den 14 juli 1542.
12. Till allmogen i Tjust härad den 6 oktober 1542.
13. Till hrr Gustaf Olsson och Birger Nilsson den 31 oktober 1542.
14. Till Nils Grabbe den 16 november 1542.
15. Till Karl Holgersson och Jakob Turesson den 1 juni 1555.
16. Till Hans Larsson den 21 juni 1555.
17. Till Joen Bagge den 24 juli 1555.
18. Till utvald konung Erik den 22 augusti 1555.
19. Till Erik Håkansson den 22 augusti 1555.

20. Till allmogen i Eurepää härad den 14 oktober 1555.
21. Till Axel Eriksson den 25 februari 1558.
22. Till utvald konung Erik den 6 maj 1559.
23. Till hertig Johan den 6 maj 1559.
24. Till utvald konung Erik den 6 maj 1559.
25. Till utvald konung Erik den 13 maj 1559.
26. Till utvald konung Erik den 1 juni 1559.
27. Till drottning Katarina den 4 juni 1559.
28. Till utvald konung Erik den 9 juni 1559.
29. Till hertig Johan den 7 augusti 1559.
30. Till hertig Johan den 7 augusti 1559.

LITTERATUR

- Larsson, C., 1931: "Ordföljdsstudier över det finita verbet i de nordiska fornspråken"
I: *Uppsala universitets årsskrift* 1931. Uppsala.
- Nyström, I., 1985: *Studier i äldre nysvensk syntax II. Ledstruktur och ledföljd i bisatser*. Helsingfors.
- Wennström, T., 1941: *Studier över språket i Gustav Vasas svenska brev*. Lund.
- Åkerlund, W., 1935: "Fornnordiska ordföljdsprinciper". I: *Arkiv för nordisk filologi*.
51. Lund.

Begreppet *slagord* inom tysk språkvetenskap

1. INLEDNING

Begreppen *nyckelord* och *slagord* används frekvent på svenska inom det allmänna språkbruket. Inom tysk språkvetenskap är *Schlüsselwort*, *Schlagwort* och liknande uttryck termer inom forskningsområdet politisk semantik, som vunnit alltmer terräng under de senaste decennierna. Dess uppgift är att beskriva det offentliga språkbruket och tyngdpunkten ligger på analysen av begrepp som på något sätt har särskild relevans och fyller en särskild funktion i den offentliga diskursen.¹ I en tidigare artikel (Brylla 1999) redovisar jag den teoretiska konceptionen kring nyckelordsbegreppet och försöker stipulera ett antal kriterier för vad som utgör ett nyckelord. Syftet med den här artikeln är på samma sätt diskutera slagordstermen och dess användningsområden. Inledningsvis ges en historisk genomgång av den tyska slagordsforskningen. Därefter går jag in på begreppsbildning och teori. Slutligen försöker jag avgränsa termen *slagord* från *nyckelord* och några andra existerande kategorier inom politisk semantik. Eftersom motsvarande terminologi oftast saknas på svenska, har jag valt att behålla de tyska termerna utom vid de uttryck där det finns svenska ekvivalenter som exempelvis *slagord* och *nyckelord*. Vid sistnämnda begrepp kan bruket emellertid vackla beroende på kontexten. Så gott som alla exempel är tyska, då artikeln baseras på tysk forskning.

2. FORSKNINGSÖVERSIKT

Intresset för *slagord* i Tyskland tog fart genom Richard M. Meyers samling *Vierhundert Schlagworte* som utkom 1900.² Under de närmaste åren publicerades flera alfabetiskt ordnade listor med slagord i *Zeitschrift für deutsche Wortforschung*. Teoretiska ställningstaganden saknas i princip helt och förtjänsten består i materialsamlingen. Stor vikt läggs vid respektive slagords förstabelägg.

En första systematiserad undersökning av slagord kom 1906 i och med Otto Ladendorfs *Historisches Schlagwörterbuch*. Förutom en systematiserad presentation av orden, försöker Ladendorf också göra en begreppsbestämning, där han bland annat konstaterar att dessa ord är särskilt emotionella, fordrar ställningstagande samt är iögonfallande på något sätt (Ladendorf, VII). Orden är

¹ Jag använder mig av det diskursbegrepp som Dietrich Busse och Wolfgang Teubert introducerar i Busse/Teubert 1994. Med *diskurs* avses en textkorpus (också virtuella sådana) som utmärks av ett tematiskt-semantiskt sammanhang, där även intertextuella hänvisningar räknas in och som kan avgränsas med hjälp av rums-/tids- eller kommunikationstypskategorier.

² Min översikt över slagordsforskningens historia bygger på framställningar av Hermanns (1994, 7ff.) och Diekmannshenke (1994, 8ff.).

ordnade alfabetiskt och utförligt presenterade vad gäller tillkomst- och tidpunkt, varianter och livslängd, geografisk spridning, form och känsloladdning. Ladendorf har utöver detta delat upp sina ca. 660 uppslagsord i undergrupper, d. v. s. varje ord klassificeras med exempelvis *Scherzwort*, *Spottwort*, *soziales Schlagwort*, *Schreckwort*, *politisches Fahnenwort* etc. Fritz Hermanns påpekar att Ladendorf därmed undviker problemet med slagordets polysema karaktär på ett elegant sätt och att han skapar en uppsättning metakategorier som har relevans än idag (Hermanns 1994, 9).

Den kritik som riktats mot Ladendorfs samling av bland andra Kaempfert (1990, 1203) innebär att Ladendorf sammanblandat *Modewörter* och *Schlagwörter* på ett olyckligt sätt (se nedan). Det första försöket att undersöka och klassificera en särskild epoks slagord kom 1908 i och med Friedrich Lepps skrift *Schlagwörter des Reformationszeitalters*. Eftersom Meyers ovannämnda samling listade slagord endast från och med 1770, var Lepps studie, som alltså sträcker sig tillbaka till reformationstiden, värdefull ur materialsynpunkt. Dock saknas i likhet med samtida undersökningar en teoretisk utgångspunkt och Hans-Joachim Diekmannshenke (1994, 10), som själv arbetat med reformationen, menar att även här presenteras *Mode- und Schimpfwörter* vid sidan av slagorden och inte sällan på de senares bekostnad.

Efter första världskriget slumrar slagordsforskningen in, men efter 1945 väcks åter intresset för ordstudier. Den politiska aspekten hos slagorden står nu i förgrunden och flera undersökningar av Tredje rikets språkbruk utkommer. Här kan nämnas tre verk: artikelsamlingen *Aus dem Wörterbuch des Urmenschen* (Sternberger, Storz & Süßkind 1957)³ *LTI*⁴ (Klemperer 1947) och *Vom »Abstammungsnachweis« zum »Zuchtwart«*. *Vokabular des Nationalsozialismus* (Berning 1964). Intressant ut metodologisk synpunkt är Klemperers *LTI*. I de tidiga slagordssamlingarna uppmärksammas etymologi, första belägg, betydelse och livslängd. Trots att man kommenterar ordens emotionella karaktär nämns emellertid inget om deras funktion och verkan. Klemperer bryr sig däremot inte om ordens äldsta belägg utan analyserar deras politiska funktion (Diekmannshenke 1994, 10ff.). Denna funktionella syn är enligt min mening helt dominerande inom den politiska semantiken, där den moderna slagordsforskningen återfinns.

Efter andra världskriget märks också en förskjutning mot ett teoretiskt perspektiv. En strid ström av publikationer har utkommit, som antingen explicit behandlar slagord eller där dessa ingår på något sätt. Här kan man urskilja två grupper: I den första gruppen rör det sig om olika typer av lexikon eller empiriska studier med inledande metod- och teorikapitel, där definition och urvalskriterier avhandlas, exempelvis *Schlagworte des jungen Deutschlands* (Wülfing 1982), *Kenn- und Schlagwörter des Liberalismus, Konservatismus, Sozialismus, Nationalismus, Rassismus, und Nationalsozialismus* (Straßner 1987), *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist. Ein Lexikon zum öffentlichen Sprach-*

³ Enskilda artiklar publicerades från och med november 1945 i tidsskriften *Die Wandlung*.

⁴ *LTI* = *Lingua Tertii Imperii*, min anm.

gebrauch (Strauß, Haß & Harras 1989), *Die Schlagwörter der Radikalen der Reformationszeit* (Diekmannshenke 1994), *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauches in der Bundesrepublik Deutschland* (Stötzel & Wengeler 1995).⁵ Den andra gruppen är rena teoriframställningar och här bör framhållas Walther Dieckmanns standardverk från 1969 *Sprache in der Politik. Eine Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*. En liknande klassiker från det forna DDR är Rainer Freitags *Linguistische Untersuchungen zum Wesen des politischen Schlagwortes* (1973). Ytterligare ett par publikationer från senare tid kan nämnas: *Schlüssel-, Schlag- und Fahnenwörter. Zu Begrifflichkeit und Theorie der lexikalischen "politischen Semantik"* (Hermanns 1994), *Zur Semantik des politischen Schlagwortes (und anderer Wörter)* (Ickler 1990), *Das Schlagwörterbuch* (Kaempfert 1990).

3. KRITERIER FÖR SLAGORDSBEGREPPET

Som ovan nämnts är Ladendorf (1906, VII) den förste som försöker sig på en begreppsbestämning. Han skriver att det rör sig om ord och vändningar

denen sowohl eine *prägnante Form* wie auch ein *gesteigerter Gefühlswert* eigentümlich ist, insofern sie nämlich entweder einen bestimmten Standpunkt für oder wider ein Streben, eine Einrichtung, ein Geschehnis nachdrücklich betonen oder doch wenigstens gewisse Untertöne des Scherzes, der Satire, des Hohnes und dergleichen deutlich mit einklingen lassen. (kursivering i originalet).

Han är således väl medveten om slagordens affektiva karaktär och menar även att de karakteriseras av en på något sätt utmärkande form, vilket modern forskning också antyder. Om man tittar på urvalet hos Ladendorf får man emellertid känslan av att han menar att det rör sig om exotiska, iögonenfallande ord, vilket knappast kan sägas vara en konstituerande egenskap. Viktigare är att han tar upp aspekten pro eller contra en ståndpunkt. Detta är ett typiskt drag hos slagorden, inte minst när det gäller *Fahnenwörter* och *Stigmawörter* (se nedan). Användningen av vissa slagord visar tydligt var språkbrukaren står, de avslöjar hans/hennes grupp- eller partitillhörighet. Vidare kan Ladendorfs påstående att slagorden även har skämtsamma, satiriska eller hånfulla undertoner enligt min mening inte sägas ha någon större relevans.

Man kan konstatera att Ladendorf trots allt diskuterar relativt många av de kriterier som idag tillmäts betydelse i slagordsforskningen. I förordet poängterar han även slagordens höga bildningsnivå (ib., X); han konstaterar att politik, litteratur och konst är de områden, inom vilka slagorden oftast förekommer (ib., XIII); att det ofta rör sig om nya ord eller nya betydelser (ib., X); att orden ofta reproduceras i form av avledningar eller sammansättningar (ib., XI). Det är anmärkningsvärt att modern forskning inte i högre grad refererar till detta utan endast lovordar det empiriska materialet. Däremot lyckas han inte reda ut, hur man kan skilja mellan *Schlagwort* och *Modewort*, och jag ansluter mig till de

⁵ Jag har valt att exemplifiera med några av de nyare verken. Här bör dock påpekas att även 1960- och 1970-talen rymmer liknande undersökningar.

forskare som hävdar att materialsamlingen är en godtycklig blandning av båda sorterna (se t. ex. Kaempfert 1990, 1203). Hans indelning i ett antal undergrupper, med vilka han beskriver varje uppslagsord, är intressant ur begreppssynpunkt, men valet av term vid respektive slagord tycks åtminstone för en nutida läsare helt godtycklig.⁶

Modern slagordsforskning kännetecknas av två fenomen: slagordens funktion är det centrala och i regel undviker man rena definitioner utan försöker istället stipulera vad som utmärker slagorden. Här tillämpas morfologiska, semantiska och pragmatiska kriterier, men tonvikten ligger helt klart på det pragmatiska. Fritz Hermanns (1994, 6) menar lite tillspetsat "Schlagwort läßt sich nur pragmatisch definieren."

Termen slagord hör framför allt hemma inom forskningsområdet politisk semantik, där begreppet har en dominerande roll. Här räknas, som nämnts, Walther Dieckmanns *Sprache in der Politik* som ett standardverk. Dieckmann (1969, 102) menar att det alltid är tillämpningen som avgör om ett ord blir slagord: "Ein Wort ist nicht Schlagwort, sondern wird als Schlagwort gebraucht." (kursivering i original). Det betyder att slagorden inte har några systemimmanenta egenskaper, de är alltid en del av "parole" och inte av "langue". Den enda möjligheten att definiera slagord enligt Dieckmann (ib., 102) är att undersöka deras funktion i det offentliga språkbruket. Slagorden är till för att påverka och om möjligt förändra rådande opinion. Detta förutsätter således en offentlig diskurs samt en övertygelse hos talaren/skribenten att påverka denna.⁷ Därmed kan man göra en avgränsning gentemot *Modewörter*, som visserligen är en del av den offentliga diskursen, men som generellt inte har slagorden persuasiva egenskap.

Inte heller har modeorden det programmatiska innehåll som är ett annat viktigt kännetecken hos slagorden. På ett förtätrat sätt kan de rymma en hel ideologi. De gör det relativa absolut, förvandlar vaghet och generaliseringar till skenbar klarhet, reducerar det komplicerade till något typiskt, överskådligt: Det abstrakta blir konkret och det politiska språket förses med emotionella övertoner (Dieckmann 1969, 103). Dessa egenskaper gör slagorden till lysande signaler i ordflödet och därför kan de också uppträda ensamma på plakat eller i talkörer. Kontexten utgörs snarare av vem som använder dem.

Vidare har slagorden en appellativ, retorisk funktion. Detta illustreras väl i ordbildningen, där flera betydelsekomponenter blir uppenbara. Slagorden är ett verktyg i en strid, man "slås" med orden. Men de är också "slående" i betydelsen "träffande", man "slår huvudet på spiken".

⁶ Några av Ladendorfs subkategorier med exempel ur hans *Historisches Schlagwörterbuch* är: politisches Stichwort (*Agitator*), politisches Fahnenwort (*Agrarier*), politisches Losungswort (*Altdeutschland*), soziales Schlagwort (*arbeitende Klassen*), Scheltwort (*Aristokrat*), Schlagwortwendung (*Aufgehen in Deutschland*), Kampfwort (*Bildungsphilister*), Losung (*Blaue Blume*), Parole (*christlich-sozial*), Stichwort (*christlicher Staat*), Fahnenwort (*Deutschland, Deutschland, über alles* [sic!]), Scheltwort (*Drohnen*, vilket sedermera förvandlades till ett sozialpolitisches Schlagwort).

⁷ Detta medför enligt Dieckmann att slagord inte funnits i alla tider och i alla samhällen, utan bara där offentlig debatt och politiska tal varit en del av samhället.

Av slagordets programmatiska och retoriska egenskaper följer också att de fyller en viktig affirmativ funktion som identifikation för ett parti eller en grupp i och med genereringen av kommunikativ konsensus, något som redan Ladendorf såg. (jfr. även Diekmannshenke 1994, 14). Åhörarna/läsarna tvingas till ett ställningstagande för eller emot, vilket i sin tur skapar grupptillhörighet. Tillsammans med den affektiva komponenten bidrar denna solidariseringseffekt till uppkomsten av *Fahnenwörter* och *Stigmawörter* (se nedan). En förutsättning för slagordens expressiva och persuasiva funktion är naturligtvis en aktiv reception inom den offentliga diskursen. Slagordens status konstitueras i samspel med åhörare/läsare (Diekmannshenke 1994, 17). Detta är en förutsättning för tillämpning av slagord. Deras affektiva och programmatiska karaktär skapar möjlighet för både sympati eller antipati. Här ligger slagordets laddning.

Slagorden är bundna till en viss tid och de har en relativt kort livslängd. Antingen försvinner orden helt eller också förlorar de sin slagordsstatus. Under sin ”karriär” används de frekvent och Diekmannshenke (1994, 18) talar till och med om ”Wiederholungszwang”. Här måste man naturligtvis beakta den relativa frekvensen, det är i förhållande till ord med samma struktur (oftast abstrakta substantiv, adjektiv eller verb) som de används flitigt (om relativ frekvens, se nedan). Dock ska man inte överskatta denna egenskap. På grund av slagordens signalvärde är frekvensen sällan så hög som vi förleds att tro.⁸ Därutöver finns det slagord som inte verkar förlora sin slagordstatus, ett slags permanenta slagord. Som exempel kan här nämnas *demokrati*, *frihet*, *solidaritet* etc. De benämns *Hochwertwörter* (Hermanns) och *perennierende Schlagwörter* (Kaempfert), men frågan är om det inte skulle vara bättre att klassificera dem som nyckelord, speciellt som kort livslängd tycks utgöra ett kriterium för slagord. Till detta återkommer jag nedan.

Slagordens förmåga att vara signaler i texten eller talet har med deras pregnanta och ”fastetsande” form att göra, något som även Ladendorf konstaterar, även om han därmed snarare tycks mena ”exotiska” ord. Man har kunnat konstatera (Freitag 1973, 127) att bara vissa ordformer fungerar som slagord. Om man ersatt slagordet med en synonym eller omskrivning, har detta inte alls haft samma effekt. Vad exakt det är i slagordens form som gör dem till signaler är emellertid inte utrett. Det verkar också vara svårt, för att inte säga omöjligt, att förutsäga ett slagord.

De flesta författare är överens om att slagorden är pejorativt konnoterade i allmänspråket.⁹ Vissa forskare vill därför undvika termen i sina undersökningar (jfr. Böke 1996), medan exempelvis Dieckmann (1969, 101) menar att man istället måste neutralisera denna beledsagande konnotation. Dock frågar sig exempelvis Hermanns (1994, 20–21) om slagordstermen har någon framtid inom politisk

⁸ ”Wenn wir einmal – im Hinblick auf den Gebrauch des Schlagwortes – eine frequentative Analyse erarbeiten, wären wir allerdings überrascht, wie wenig dieses oder jenes Schlagwort eigentlich gebraucht wird, ohne daß es damit aufhört, Schlagwort zu sein.“ (Freitag 1973, 133)

⁹ Kaempfert (1990, 1200) anför att det standardspråkliga uttryck som ligger till grund för den lingvistiska termen *Schlagwort* i Tyskland är i bruk med dagens betydelse sedan mitten av 1800-talet.

semantik. Jag återkommer till detta problem nedan, i diskussionen om slagordens subkategorier.

Sammanfattningsvis konstitueras slagorden av följande egenskaper. De

- ingår i det offentliga språkbruket,
- kondenserar program,
- är emotionellt laddade,
- är ett verktyg i det agitatoriska talet, appellativa, persuasiva,
- har en hög temporär användningsfrekvens,
- ger uttryck för en viss (partitillhörande) ståndpunkt av värderande karaktär,
- skapar en solidariseringseffekt,
- är semantiskt obestämbara (trots skenbar klarhet),
- har en pregnant form.

4.1. SÄRSKILJANDE KRITERIER FÖR NYCKELORD/SLAGORD

Många försök har gjorts när det gäller avgränsningen mellan nyckelord och slagord. Liebert (1994, 4) definierar slagord som "Wörter, *mit* denen eine Auseinandersetzung geführt wird" och nyckelord som "Wörter, *um* die sich die Auseinandersetzung dreht" (kursivering i originalet). Böke et. al. (*Politische Leitvokabeln*, 32) menar att denna avgränsning visat sig vara svår att upprätthålla i praktiken. Slagorden stämmer ibland in på nyckelordsdefinitionen och tvärtom. Flera forskare ser *Schlüsselwort* eller *Leitwort* som överordnad term till slagord (se nedan om *Leitwort*).

Man kan konstatera att slagord och nyckelord har en uppsättning gemensamma egenskaper. De är exempelvis bundna till en viss kontext och tidsperiod, de uppvisar en starkare konnotationsförändring än andra lexikaliska enheter och de har en affektiv komponent. På samma sätt kan man slå fast några kännetecken som skiljer dem åt. Nyckelorden saknar slagordens appellativa och persuasiva funktion. De förra är inte på samma sätt som slagorden ett verktyg att förmedla ett program utan är snarare en hjälp, en nyckel till ett visst tänkande. På så sätt är slagorden mer användarorienterade, medan nyckelord i tillämpningen tenderar att ha ett iakttagarperspektiv. En annan skillnad är att slagorden åstadkommer gruppstillhörighet. De har en solidaritetsskapande effekt som nyckelorden inte förfogar över. Slagorden är per definition en del av det offentliga språkbruket. Detta kan gälla också för nyckelorden, men dessa ryms också i andra diskurser som exempelvis den litterära eller filosofiska. Slutligen kan man konstatera att trots alla bemödanden att göra slagord till en värdeneutral term, är de negativt konnoterade, vilket inte gäller för nyckelorden (se nedan).

4.2. ANDRA TERMER

I slagords- och nyckelordsforskningen figurerar förutom de två huvudtermerna flera andra termer, vilka används mer eller mindre reflekterat. Man kan konstatera att förvirringen runt begreppsbildningen här är betydligt större än vid nyckelord

och slagord, där man trots allt har uppnått en viss konsensus samt kunnat ena sig om en uppsättning utmärkande egenskaper, vilket betyder att man enligt min mening här kan tala om lexikologiska termer. Detta är långt ifrån fallet när det gäller de subkategorier som ska diskuteras i det följande.

4.2.1. SLOGAN, LOSUNG, PAROLE¹⁰

Schlüsselwort och *Schlagwort* låter sig med hjälp av formella kriterier relativt enkelt avgränsas gentemot *Slogan*, *Losung* och *Parole*. De förra utgörs av ord (även komposita) eller semantiskt sammanhållna ordgrupper som t. ex. kollokationer (exempelvis *Umweltschutz*, *anti-autoritäre Erziehung*), de senare består av fullständiga eller elliptiska satser (t. ex. *Freiheit statt Sozialismus*).¹¹

Intressant nog finns det även ett pragmatiskt kriterium som skiljer en paroll från ett slagord. En viktig egenskap hos de senare är att de kan användas av olika grupper och därmed förses med olika slags innehåll och konnotationer. Detta gäller inte för parollerna som oftast bara används av ett läger. Dessa förekommer inte heller lika ofta på metaspråklig nivå som slagord och nyckelord.¹²

4.2.2. LEITWORT, FAHNENWORT, STIGMAWORT, FEINDWORT, HOCHWERTWORT, PERENNIERENDES SCHLAGWORT

Om det råder enighet om, hur man avgränsar *Schlagwort* och *Schlüsselwort* mot *Slogan*, *Parole* och *Slogan*, är diskussionen kring övriga begrepp desto mer disparat. Innan jag går in på subkategorierna vill jag kommentera uttrycket *Leitwort* och dess synonym *Leitvokabel*.

Leitwort tycks vara det mest allmänna begreppet och används ofta i parafraser av de andra uttrycken. *Duden Universalwörterbuch* anger som förklaring till *Losung*: "L e i t w o r t, Parole, Wahlspruch, nach dem man sich richten will" (min markering). I volymen *Politische Leitvokabeln der Adenauer-Ära* använder utgivarna Karin Böke, Frank Liedke och Martin Böke termen synonymt med (*politische*) *Schlüsselwörter*, varvid sådana avses uttryck eller uttryckskomplex som

[...] uns den Zugang zur politischen Problem- und Bewußtseinsgeschichte einer Sprachgemeinschaft eröffnen, wie sie sich innerhalb der ausgewählten Diskursbereiche

¹⁰ *Parole* och *Losung* är i princip synonyma och kan jämföras med det svenska *paroll*. Dock synes *Losung* ha en betydligt högre frekvens än *Parole*. Liksom i svenskan används *Slogan* snarare i samband med reklamspråk, men det förekommer även i politiskt språkbruk.

¹¹ Man kan tänka sig att syntagmatiska och paradigmatiske relationer också bidrar till att ett ord blir nyckelbegrepp, t ex om ett ord ofta uppträder i sällskap med ett värdeladdat ord eller om det har synonymer resp. antonymer med nyckelfunktion. Detta diskuteras inte i här anförd litteratur men är enligt min mening ett nog så intressant kriterium.

¹² Däremot är det naturligtvis så att tillämpning av paroll resp. slagord går in i varandra. Exemplet *Freiheit statt Sozialismus* är per definition en paroll. Den består dock av två slagord, varav det ena (*Sozialismus*) här stigmatiseras och får en pejorativ klang genom det permanent positiva värdet hos ordet *Freiheit* och implikationen att det ena utesluter det andra.

präsentiert. Dabei sind auch Wörter und Fügungen gemeint, die von der untersuchten Kommunikationsgemeinschaft selbst als "bedeutsam" erachtet wurden. (Böke, 1996)

Begreppet *Schlagwort* undviks på grund av dess negativa laddning i allmänspråket.

Dieckmann föreslår *Leitwort* som term för positivt konnoterade slagord; de negativt laddade kallar han *Reizwörter*. Även hos Strauß et. al. (*Brisante Wörter*) förekommer termen, men här avser *Leitwörter* slagord med konstant positiv konnotation.

Den här begreppsförvirringen är olycklig och bygger enligt min mening på att trots en strävan hos författarna att upphöja *Schlagwort* till en neutral term spelar dess negativa prägel i vardagsspråket ständigt en viktig roll (se ovan). Därför blir det viktigt att skapa en positiv pendang till slagordsbegreppet, vilken kan benämnas på olika sätt. Böke et. al. är därmed tämligen kontroversiella, när de slår fast att de uttryck (*Leitwörter*) som står i centrum för deras undersökning konstituerar eller transporterar en *Leitbild*, vilken inte nödvändigtvis måste vara accepterad utan som tvärtom kan vara mycket omstridd.

På grund av slagordets polysema karaktär, dess appellativa dichotomi för eller mot samt dess solidariseringseffekt, har forskningen försökt skapa ett antal undertermer. Litteraturen ställer upp olika motsatspar:

Fahnenwort ↔ *Kampfwort* (Ladendorf), *Leitwort* ↔ *Reizwort* (Dieckmann), *affirmatives* ↔ *polemische Schlagwort* (Kaempfert), *Fahnenwort* ↔ *Stigmawort* (Hermanns), *Fahnenwort* ↔ *Feindwort* (Strauß/Harras). Man kan alltså konstatera att *Fahnenwort* tycks ha etablerat sig i betydelsen som positivt laddat slagord, medan de negativa innehållen får skiftande benämningar, där dock *Stigmawort* numer verkar vara den mest frekventa beteckningen.

Emellertid innebär dessa etiketter mer än en uppdelning i ett affirmativt resp. pejorativt värde. Herrmanns (1994, 16) definierar *Fahnenwörter* som "positive, (affirmative) Schlagwörter, die zugleich auch als Erkennungszeichen von Parteiungen fungieren und fungieren sollen". Orden ska således fungera som identifikationsmarkörer för olika grupper. Användningen av ett *Fahnenwort* (med den tydliga intentionen att ordet är ett sådant) avslöjar, vilken grupp, vilket parti eller läger man tillhör. Orden ska verka som en fana, vilken man håller framför sig och kan samlas bakom. Samtidigt pekar ordbildningen också på ordets laddning: ett *Fahnenwort* kan för motståndaren verka som ett rött skynke. Exempel på *Fahnenwörter*, hämtade från Herrmanns och Strauß & Harras är: *antisexistisch*, *soziale Marktwirtschaft*, *Lebensqualität*, *Patriotismus*, *antiautoritäre Erziehung*.

Uttrycket *Stigmawort* myntades av Herrmanns (1982, 92) just som en negativ motpol till *Fahnenwort*. Dessa ska på samma sätt som *Fahnenwörter* på ett (över)tydligt sätt åskådliggöra en ståndpunkt med den skillnaden att det här är motståndarlägrrets mål och värderingar som presenteras på ett negativt, nedvärderande sätt. Orden stigmatiseras därmed genom den specifika användningen. Hos Strauss & Harras kallas de *Feindwörter* men innebörd och funktion är densamma. Exempel är *Chauvinismus*, *Demagoge*, *Autonome*, *subversiv*, *totalitär*, *Revanschismus*.

Tyvärr komplicerar Hermanns (1994, 19ff.) begreppsbildningen ytterligare genom att mena, att *Fahnenwort* och *Stigmawort* inte är varandras motsatser funktionellt sett, eftersom deras användning har visat att endast det första markerar gruppstillhörighet, medan det senare kan användas av i princip alla språkbrukare för att kompromettera en viss grupp eller helt enkelt för att fördöma ett fenomen. Därför menar Hermanns att man skulle behöva ytterligare en term som motsatsord till *Stigmawort*, d. v. s. ett positivt slagord som inte markerar partieller gruppstillhörighet, ett slags överbegrepp till *Fahnenwort*. Han föreslår tills vidare *Affirmationswort*.

Ett viktigt kriterium för slagorden är deras aktualitet och relativt korta livslängd. Dock finns det ett antal ord som verkar hänga med genom historien med ständig slagordsstatus (se ovan). Härmed avses ord som *demokrati*, *rättvisa*, *frihet*, *hälsa*, *välfärd* etc. Också för dessa uttryck har slagordsforskningen sökt finna en term. (1994, 18) talar om *Hochwertwörter*¹³, medan Kaempfert (1990, 1202) kallar dem *perennierende Schlagwörter*.

Detta breda spektrum av subklassificerande termer samt det faktum att termen *Schlagwort* självt är både polysem och i många sammanhang uppfattas som pejorativ är naturligtvis problematiskt. Hermanns (1994, 20–21) ifrågasätter om termen *Schlagwort* har någon framtid inom ordforskning i allmänhet och politisk semantik i synnerhet. Böke et. al. Väljer att använda sig av *Schlüsselbegriffe*, *Leitvokabeln*, *Kontroverse Begriffe* men lutar sig samtidigt mot slagordsteorin. Förmodligen är det ett klokt val. I uppslagsverket *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist* (Strauß et. al. 1989) försöker man sig på en framställning med hjälp av ovan nämnda subkategorier. Det blir mycket förvirrande och som läsare frågar man sig ideligen: Varför är det här ett *gesellschaftspolitisches Schlagwort* och inte ett *Feindwort*? Varför är det här ett *Fahnenwort* och inte ett *positiv wertendes Schlagwort*?¹⁴ Hermanns definitioner för begreppen diskuteras i teorikapitlet men verkar inte ha haft utslag i den empiriska delen.

Av de teoretiska diskussioner och de praktiska arbeten som finns att tillgå på området, kan man enligt min mening dra följande slutsats: Antingen avstår man i likhet med Düsseldorf-gruppen helt från slagordsbegreppet (Böke et. al.) eller också tillämpar man slagord som enda term, dock med attributiva tillägg av typen *polemiskt slagord*, *negativt laddat slagord inom miljörörelsen* etc. Den subklassificering som råder nu är alltför yvig för att kunna fungera i praktiken.

¹³ Han bildar även subkategorin *Unwertwort*, ett slags slagord med konstant negativ konnotation. Han exemplifierar med *Kommunismus*, *Bolschewismus* (1994, 18–19).

¹⁴ *Brisante Wörter* är uppdelad i tre delar, I Politik und Ideologie, II Umwelt och III Kultur. Man kan intressant nog konstatera att samtliga *Schlag*-, *Fahnen*- och *Feindwörter* återfinns i ordbokens första del. Jag lyckades hitta ett enda ord i den tredje delen som var markerat som Mode- und Schlagwort, nämligen *Postmoderne*.

5. AVSLUTNING

Politisk semantik har intagit en viktig position inom germanistisk lingvistik under 1990-talet, och dess betydelse torde knappast avta under de närmaste åren med tanke på de språkliga spår som det senaste decenniets politiska händelser har efterlämnat. Begreppsdiskussionen om den politiska semantikens termer är i högsta grad aktuell. Det är också önskvärt att den fortsätter, eftersom det fortfarande råder delade meningar om definition och tillämpning.

Liknade undersökningar av det offentliga språkbruket i Sverige föreligger enligt min vetskap inte alls i samma utsträckning.¹⁵ Det skulle vara intressant att inom en snar framtid få ta del av en sådan forskning som tillämpar den terminologi som här diskuterats.

LITTERATUR

- Berning, Cornelia, 1964: *Vom »Abstammungsnachweis« zum »Zuchtwart« Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin
- Böke, K.; Liedke, F.; Wengeler, M. (utg.), 1996: *Politische Leitvokabeln in der Adenauer-Ära*. Berlin, New York.
- Brylla, C. 1999: "Begreppet nyckelord i den lingvistiska traditionen". I: Kusmenko, J.; Lange (utg.) *Nordiska språk – synkront och diakront*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts Bd. 17) Berlin. 54–58
- Busse, D.; Teubert, W., 1994: "Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik". I: Busse, D.; Hermanns, F.; Teubert, W. (utg.) *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*. Opladen.
- Dieckmann, W., 1969: *Sprache in der Politik. Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*. Heidelberg.
- Diekmannshenke, H.-J., 1994: *Die Schlagwörter der Radikalen der Reformationszeit (1520–1536)*. Frankfurt am Main.
- Freitag, R., 1973: *Linguistische Untersuchungen zum Wesen des politischen Schlagworts*. Phil. Diss. Leipzig.
- Hermanns F. 1994: *Schlüssel-, Schlag- und Fahnenwörter. Zu Begrifflichkeit und Theorie der lexikalischen »politischen Semantik«*. Heidelberg, Mannheim.
- Ickler, T., 1990: "Zur Semantik des politischen Schlagwortes (und andere Wörter)" I: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 65. 11–26
- Kaempfert, M., 1990: "Das Schlagwörterbuch" I: Hausmann, F.J.; Reichmann, O.; Wiegand, H.E.; Zgusta, L. (utg.) *Wörterbuch. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin, New York.

¹⁵ Se dock Sven-Göran 1989.

- Klemperer, Victor, 1947: *LTI. Notizbuch eines Philologen*. Leipzig
- Ladendorf, O., 1906: *Historisches Schlagwörterbuch. Ein Versuch*. Straßburg, Berlin.
- Liebert, W.-A, 1994: *Das analytische Konzept "Schlüsselwort" in der linguistischen Tradition*. Heidelberg, Mannheim.
- Liedtke, F.; Frank, M.; Böke, K. (utg.), 1991: *Begriffe besetzen. Strategien des Sprachgebrauchs in der Politik*. Opladen.
- Malmgren, S.-G, 1989: "Om övertalande ord i riksdagspartiernas språk". I: Allén, S.; Gellerstam, M.; Malmgren, S.-G. (utg.) *Orden speglar samhället*. Stockholm.
- Sternberger, D; Story, G; Süßkind, W.E. *Aus dem Wörterbuch des Urmenschen*. Hamburg
- Stötzel, G.; Wengeler, M. (utg.), 1995: *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin, New York.
- Straßner, Erich, 1987: *Ideologie – Sprache - Politik. Grundfragen ihres Zusammenhanges*. Tübingen.
- Strauß, G.; Haß, U; Harras, G.(utg.), 1989: *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist*. Berlin, New York.
- Wülfing, Wulf, 1982: *Schlagworte des jungen Deutschlands. Mit einer Einführung in die Schlagwortforschung*. Berlin.

Verbets placering i fornisländska sagor

Ett av de typiska kännetecknen för den isländska sagans språk är det finita verbets placering i början av satsen. Initial placering av finitet förekommer i alla forn-germanska språk, men är inte så iögonenfallande som i fornisländskan (Generellt gäller att det finita verbet placerats på första eller andra plats i huvudsats och på första i bisats, Heusler 1950, 170–172). Ofta påträffas detta fenomen efter konjunktionen *ok* 'och' tillsammans med ellips av subjektet. Speciellt i dialog står det finita verbet ofta i denna position. Andra fall av omvänd ordföljd som i frågesatser eller i direkt tal diskuteras inte i denna artikel. Jag behandlar således "ren" omvänd ordföljd.

Verbets placering i sagor har observerats inom forskningen om sagornas prosa. M. Nygaard skiljde mellan fall när finita verb står efter konjunktionen *ok* och när det uppträder i en annan syntaktisk omgivning. Han anmärkte att det finita verbets placering först efter ett föregående *ok* ("naar en hovedsætning knyttes til et foregaaende sideordnet udsagn med *ok*", Nygaard 1905, 347), måste bero på det faktum att *ok* tidigare varit ett betonat adverb "videre, fremdeles, desuden", hvorefter der krævedes omvendt ordstilling" (ib.). Nygaard använder termen »omvänd ordföljd«, trots att såväl nomen som verb kan stå i början av satsen i fornisländska (se Rieger 1968, 91; Kossuth 1978, 44). Utan *ok* medför det finita verbets placering på första plats i satsen "at det følgende udsagn slutter sig dertil [dvs. en huvudsats] som umiddelbar fortsættelse uden nogen væsentlig pause i foredraget" (Nygaard 1905, 348). I Nygaards framställning ser man ett försök att klassificera omvänd ordföljd efter bestämda regler. Hans standpunkt var att det i detta fall fanns en specifik grammatisk eller syntaktisk omgivning.

A. Heusler räknar det finita verbets placering i första hand till "bewegte gewohnte Stellung" (I hans terminologi är *bewegte Wortstellung* "die irgendein seelischer Antrieb von der ruhenden abhebt" [1950, 168], *gewohnte Wortstellung* är således en helt vanlig ordföljd), d. v. s. en av bestämda orsaker framkallad ordföljd, som uppfattas som normal (ib., 169). I fornisländskans narrativa satser står det finita verbet så ofta på första plats att A. Heusler i detta "die aisl. Normalstellung des Verbums sehen konnte" (ib., 173). I dessa fall saknas *ok*, och det förekommer således ingen emfas där. Däremot, "vielmehr ist das Verbum der Teil des Satzes, der *die Geschichte weiterführt*"; indem er an die Spitze tritt, hakt er in den vorangehenden Satz ein ("Fortsetzungsstellung [ib.]). Satser med normal ordföljd ger däremot en liten paus i narrationen ("Einsatzstellung"). Heusler räknar upp typiska fall när det finita verbet placeras först, bl. a. vid hjälpverb, när satssubjektet är logiskt predikat, vid konjunktionen *ok* (ib., 174–175).

Både Nygaard ock Heusler försökte beskriva detta fenomen som en del av en systematisk grammatisk beskrivning av fornisländskan. Rieger kritiserar detta synsätt på grund av dess abstrakta karaktär. Som han påpekar (Rieger 1968, 87 ff., 95–98) är Heuslers exempel givna utan kontext och att fenomenet måste tolkas på

annat sätt utifrån det textuella sammanhanget. Han visar att i ett sådant perspektiv framkommer inte det påstådda sambandet mellan typen av predikat och verbets placering. I stället finns där ett fenomen som han kallar "suksessiv emfas": "Sukzession definierten wir als das logische Element im Nacheinander des Handlungablaufes. [...] Es handelt sich um eine Emphase der Logik, die in ihrem vollen Umfang sich nur aus dem Erzählfzusammenhang erschliessen lässt. [...] Für das Wirksamwerden der Sukzessionsemphase ist die Spitzenstellung des Verbs Voraussetzung" (ib., 112). Förutsättningen är verbets placering, eftersom den första satsdelen är en med narrationen nära förknippad enhet: "das Verbum an der Spitze [lässt] dank seiner doppelten Funktion als Verknüpfungsglied und satzbildendem Element den verknüpften Satz zu einer engeren Einheit verschmelzen" (ib.). Vidare listar Rieger alla fall där verb placerats på första plats i fornisländskan. Hans lista delas upp i tre delar: a) enkel verbinversion, b) verbinversion med två satser och c) verbinversion vid fler satser än två. Där anger Rieger de „regler“ som han anser orsakar inversion. De är mest "logiska" sammanhang i narration ("följd", "kommentar" o. s. v.). På detta ställe försöker Rieger även formulera egna regler för omvänd ordställning. Några av hans iakktagelser är intressanta, men vad som verkligen är viktigt är hans slutsats om verbets kohesionsfunktion.

J. Kusmenko skriver i sin artikel om sagans syntax (1995, 152) att inversion förekommer särskild ofta i "kamp-" eller "händelseepisoder". Dessutom är, enligt hans ståndpunkt, det finita verbet en särskild kohesionsförbindelse som hjälper att "veka ut" den hårda början av nästa fras i perioden, egentligen den syntaktiska enheten i fornisländsk prosa (jfr. Heuslers anmärkning att det finita verbet aldrig placeras på första plats i början av ett textavsnitt, 1950, 174). Ett initialt verb avbryter inte texten, utan får den att framstå som en helhet (jfr. citaten från Heusler och Rieger ovan). Här ser Kusmenko verbet som ett medel att bygga en större narrationsenhet – en period (1995, 150–152). Men frågan återstår: "Insofern jedoch die Spitzenstellung des Verbs nicht das einzige Mittel für eine Zusammensetzung der einzelnen Sätze zu einer Periode ist, muß untersucht werden, womit sie sich von den anderen Verbindungsmitteln (z. B. von Konjunktionen und von Referenzen verschiedener Art) unterscheidet" (ib., 152). Detta är den uppgift som jag vill lösa i denna artikel.

En analys av enstaka syntaktiska och grammatiska regler som skulle kunna förklara varför det finita verbet uppträder på första plats (som hos Nygaard, Heusler och delvis Rieger) är otillräcklig. I stället torde förklaringarna sökas på ett högre plan i texten – jfr. Nygaards "foredraget"-förklaring, Heuslers "Fortsetzungsstellung", Riegers "Handlungsablauf", Kusmenkos "veka början" – d. v. s. att analysera detta fenomen inte bara syntaktiskt utan även pragmatiskt, d. v. s. en analys av den kontextbundna situationen för de satser som inleds med verbet (jfr. Riegers påstående: "Die Bedeutung des Zusammenhanges kann nicht hoch genug eingeschätzt werden", 1968, 88). Då ett sådant påstående gränsar till huvudförutsättningarna för diskursanalys, vill jag med denna undersökning undersöka på vilket sätt det finita verbet i fornisländska sagor fungerar ur ett diskursperspektiv. Frågan är, om det finita verbet har andra funktioner förutom "emfas" eller

”förbindelse“ (jfr. Kusmenkos citat ovan). Det finita verbets placering på första plats är i sig självt inget förbindelsemedel. Det är berättarens vilja och val som gör att det finita verbet fungerar på detta sätt. Med utgångspunkt i att funktionen av det finita verbet redan ifrågasatts vill jag studera hur finita verb skiljer sig från andra kohesionsmedel. Jag kommer att presentera några exempel nedan.

Inom diskursanalys är det vanligt att tala om primärt och sekundärt narrationsmaterial (”main-line“ och ”off-line“ material). Detta innebär inte att information på det sekundära planet saknar betydelse i diskursen, utan att det finns en ”mainstream“ som för historien framåt och att det finns ett medföljande material i form av t. ex. kommentarer och beskrivningar. I *Brennu-Njáls saga* (kapitel 2) finns det en episod som återger hur Hrut förbereder sitt giftemål med Mörders dotter (Jónsson 1908, 8–9).

(1) *Ok annan dag eptir, er menn gengu til lögréttu, sá þeir konur úti hjá Rangæingabúð, vel búnar.* (2) *Þá mælti Höskuldr við Hrút: ”Þar er hon nú, Unnr, er ek sagða þér frá, eða hversu lízk þér á hana?”* ”Vel“, sagði hann, ”en eigi veit ek, hvárt vit eigum heill saman.“ (3) *Síðan ganga þeir til lögréttu.* // (4) *Mörðr gígja mælti lögskil at vandða sínum ok gekk heim til búðar sinnar.* (5) *Höskuldr stóð upp ok Hrútr ok gengu til búðar Marðar ok inn í búðina;* (6) *Mörðr sat í innanverðri búðinni;* (7) *þeir kvöddu hann.* (8) *Hann stóð upp í móti þeim ok tók í hönd Höskuldi,* (9) *ok settisk hann [Höskuldr] niðr hjá honum,* (10) *en Hrútr sat it næsta Höskuldi.* (11) *Síðan töluðu þeir mart, ok kómu þar niðr röður Höskulds, at - [dialog] –* (12) *Síðan stóðu þeir upp ok tókusk í hendr,* (13) *ok fastnaði Mörðr Hrúti dóttur sína, Unni,* (14) *ok skyldi boð vera eptir mitt sumar at Marðar.*

I passagen ovan finns åtta sekvenser (termen ”sekvens“ har valts för att täcka minimala narrativa enheter som inte alltid är ”riktiga“ satser) med finita verbet på först. Av dem är fem satser med ellips av subjektet och tre utan ellips. Om man betraktar denna episod som en berättelse, framgår att det är precis de tre ställen där finitet står på första plats och med utsatt subjekt som stöder huvudnarrationslinjen. På samma sätt fungerar satser inledda med adverb, t. ex. *síðan* ’sedan’, *þá* ’då’ eller andra adverbliella bestämningar (1, 2, 3, 11, 12). Detta ger följande narrationslinje: ”(1) En dag såg Hrut och hans broder Höskuld en kvinna. (2) Därefter talade bröderna om huruvida Hrut borde gifta sig med henne. (3) Sedan gick de till tinget. (5) De gick till Mörd. (9) De hälsade Mård och Höskuld satte sig ned. (11) Sedan talade de om bröllopet. (12) Sedan tog de varandra i hand, och (13) Mörd fäste sin dotter åt Hrut. (14) Bröllopet skulle hållas efter högsommar hos Mård.“

Nedan har »off-line« materialet satts inom parentes () och steg i narrationen som tillhör »main-line« anges med >:

Ok annan dag eptir (er menn gengu til lögréttu) sá þeir konur úti hjá Rangæingabúð, vel búnar. > *Þá mælti Höskuldr við Hrút: ”Þar er hon nú, Unnr, er ek sagða þér frá, eða hversu lízk þér á hana?”* ”Vel“, sagði hann, ”en eigi veit ek, hvárt vit eigum heill saman.“ > *Síðan ganga þeir til lögréttu.* (Mörðr gígja mælti lögskil at vandða sínum ok gekk heim til búðar sinnar. Höskuldr stóð upp ok Hrútr) > *ok gengu til búðar Marðar ok inn í búðina;* (Mörðr sat í innanverðri búðinni; þeir kvöddu hann. Hann stóð upp í móti þeim ok tók í hönd Höskuldi;) > *ok settisk hann niðr hjá honum, (en Hrútr sat it næsta Höskuldi.)* > *Síðan töluðu þeir mart ok kómu þar niðr röður Höskulds, at [dialog]* > *Síðan stóðu þeir upp ok tókusk í*

hendr > ok fastnaði Mördur Hrúti dóttur sína, Unni, > ok skyldi boð vera hálfum mánaði eptir mitt sumar at Marðar. (8–9)

Narrationslinjen fokuseras på Höskuldr (t. ex. 5 *Höskuldr stóð upp // ok Hrútr // ok gengu [þeir]* – differenceringen av aktörer). Sekvenser som stöder narrationslinjen (efter >) inleds med ett adverb eller finita verb föregångna av *ok*. Bara en gång står ett namn på första plats – i det här fallet när det handlar om episodens huvudfigur, Höskuldr. Mörd är vid två tillfällen en aktiv deltagare på scenen, när hann bjuder Höskuldr platsen (9) och när hann fäste sin dotter åt Hrut (13). Den andra satsen med Mörd som subjekt (4) tillhör inte huvudnarrationslinjen.

I klammer står sådan information som saknar betydelse för händelseförloppet, t. ex. att Mörd satt i boden; det är klart att han var inne, och om han satt eller stod är inte viktigt. Sekvenser med information på en sekundär nivå börjar i regel med subjektet på första plats (jfr. Heuslers "Einsatzstellung" ovan).

Ellips av subjektet förekommer som ett medel som bygger en helhet av "synonyma" händelser: *Höskuldr stóð upp ok Hrútr ok gengu til búðar Marðar* 'Höskuldr stod upp och Hrut och de gick till Mårds bod' (översättningen efter Fries 1991). *Síðan töluðu þeir mart ok kómu þar niðr röður Höskulds* 'de pratade om väder och vind och då talade de om anhållan av Höskuldr'. Sådana sekvenser har utsatt subjekt och kan betraktas som en händelse i narrationen, eftersom det bara finns en händelse här som är relevant. Andra händelser är en del av den konstnärliga utsmyckningen av narration som *þeir/hann stóð/stóðu upp*. Sådan irrelevant information står ofta i bisatser.

Alla sekvenser med händelser som är primära i narrationen (main narration line material) inleds av ett finit verb eller med ett temporalt adverb. Sekvenser med sekundär information, händelser eller faktorer ("off-narration line material") börjar med ett pronomen eller ett namn (= ingen huvudfigur!). Vad beträffar konjunktionen *ok*, kan sägas att den fungerar som ett förbindelsemedel i perioden och knyter an segment som annars vore mer oavhängiga av den föregående kontexten. Jämför:

Ok annan dag eptir er menn gengu til lögréttu sá þeir konur úti hjá Rangæingabúð, vel búnar. Þá mælti Höskuldr við Hrút: "Þar er hon nú, Unnr, er ek sagða þér frá, eða hversu lízk þér á hana?" "Vel", sagði hann, "en eigi veit ek, hvárt vit eigum heill saman." > Síðan ganga þeir til lögréttu. Mördur gígja mælti lögskil at vanða sínum. > Gekk hann heim til búðar sinnar. > Höskuldr stóð upp ok Hrútr. > Gengu þeir til búðar Marðar ok inn í búðina; Mördur sat í innanverðri búðinni; þeir kvöðdu hann. Hann stóð upp í móti þeim. > Tók hann í hönd Höskuldi; > settisk hann niðr hjá honum en Hrútr sat í næsta Höskuldi. > Síðan töluðu þeir mart. > Komu þeir þar niðr röður Höskulds at [...] > Síðan stóðu þeir upp. > Tókusk þeir í hendr ok fastnaði Mördur Hrúti dóttur sína, Unni. > Skyldi boð vera hálfum mánaði eptir mitt sumar at Marðar.

En sådan textuppdelning är helt och hållet möjlig i en saga. Men här är huvudpunkterna i narrationen 14 (6 fler!) än förra. På de ställen där finita verb förut uppträdde med ellips av subjektet eller med *ok*, uppstår nya huvudpunkter i narrationen (*ok gekk heim - gekk hann heim, ok tokusk í hendr - tokusk þeir í hendr*). Det vore alltför långt att berätta ett sådant händelseförlopp.

Därmed vill jag hävda att konjunktionen *ok* är ett medel för att organisera texten i block som i sin tur organiseras i en period. *Ok* förbinder alltid näraliggande händelser som tillhör ett och samma steg i perioden: 4: Mård är färdig med tinget och gick hem (*Mörðr gígja mælti lögskil at vanða sínum ok gekk heim til búðar sinnar*), 5: Höskuldr går till Mårds bod (*Höskuldr stóð upp ok Hrítr ok gengu til búðar Marðar ok inn í búina*), 8–9: Mård hälsar dem och Höskuld slår sig ner sig (*Hann stóð upp í móti þeim ok tók í hönd Höskuldi; ok settisk hann niðr hjá honum*). 12–13–14: samt sedan bestämde de bröllopet (*Síðan stóðu þeir upp ok tókusk í hendr, ok fastnaði Mörðr Hríti dóttur sína, Unni, ok skyldi boð vera eptir mitt sumar at Marðar*). Inom sådana block ger verbinversionen möjlighet att markera huvudnarrationslinjen. Det är viktigt att påpeka att det är de sista händelserna i en *ok*-sekvens som är de viktigaste för historien. Berättelsen går från sekundära händelser (*stóðu þeir upp- tókusk í hendr*) till de primära händelserna (*ok skyldi boð vera*). Det visar sagamanens teknik att utsmycka narrationen. Den allmänna mening är att sagaprosan är inte utsmyckad och att den inte känner något överflödigt element

Ok annan dag eptir, er menn gengu til lögrétu, sá þeir konur úti hjá Rangæingabúð, vel búnar.

Þá mælti Höskuldr við Hrítr: "Þar er hon nú, Unnr, er ek sagða þér frá, eða hversu lízk þér á hana?" "Vel", sagði hann, "en eigi veit ek, hvárt vit eigum heill saman."

Síðan ganga þeir til lögrétu.

Mörðr gígja mælti lögskil at vanða sínum ok gekk heim til búðar sinnar.

Höskuldr stóð upp ok Hrítr ok gengu til búðar Marðar ok (gengu) inn í búðina;

Mörðr sat í innanverðri búðinni;

þeir kvöddu hann.

Hann stóð upp í móti þeim ok tók í hönd Höskuldi, ok settisk hann [Höskuldr] niðr hjá honum, en Hrítr sat í næsta Höskuldi.

Síðan töluðu þeir mart, ok kómu þar niðr röður Höskulds, at - [dialog] -

Síðan stóðu þeir upp ok tókusk í hendr, ok fastnaði Mörðr Hríti dóttur sína, Unni, ok skyldi boð vera eptir mitt sumar at Marðar.

Den sista sekvensen – *ok skyldi boð vera eptir mitt sumar at Marðar* – är den viktigaste inte bara i sitt block, utan också i hela perioden.

På samma sätt som Rieger tror jag inte att *ok* i detta fall är orsaken till att det finita verbet placerats på första plats. Jag tror snarare att det finita verbet placerats initialt i satsen i syfte att stödja narrationslinjen och att *ok* hjälpte berättaren att organisera många händelser i större block. Det är märkligt att konjunktionen *en* nästan aldrig förekommer i denna funktion. Tvärt emot står *en* nästan alltid i början av segment som innehåller för händelseförloppet sekundär information. Det är viktigt att påpeka att *ok* med finit verb förekommer mest i yngre texter. I äldre texter förekommer finit verb utan *ok* (Enders 1999, 80–88).

I detta fall kan man se bestämda regler för textuppdelning. Men det betyder inte att de används på samma sätt i alla sagor. Jag ska visa att användningen är avhängig av berättarens vilja. Här kan vi iakttä allmänna principer för textorganisation som skiljer sig från de nutida principerna. Det handlar om flexibla medel av textgestaltningen. Exempel ges av olika versioner av samma text i olika handskrifter. Jag vill anföra två exempel ur *Brennu-Njáls saga* som jag tagit ur

Riegers artikel (1968, 103). De visar att en berättare hade val att se en händelse som primär eller sekundär:

”Eigi er þat ólíkligt“, segir Gunnarr, ”at svá sé, en eigi vilda ek, ar þat hlytisk af mér til. En þess vil ek biðja, ar þér sjáið á með Högna, sýni mínum. En ek tala ekki um Grana, því at hann gerir mart ekki at mínu skapi.“ Reið Njáll heim ok hét því (Njáll hjet því ok reið heim).

”Tröll hafi þína vini“, segir hon. Gunnarr ríðr til þings ok sá, at eigi var gott orðum við hana at koma (sá, at eigi var gott orðum við hana at skipta. Reið hann til þings...)

Här är ett exempel ur Snorri Sturlusons *Ynglingasaga* (Wessén 1952, 42).

(1) Þat sama haust samnaði Ingjaldr konungr sér liði ok ætlar á hendr þeim mágum. (2) Hann hefir her af öllum þeim ríkium, er áðr hafði hann undir sik lagt. (3) Ok er þeir spyrja þat mágur, samna þeir liði í sínu ríki, (4) ok kœmr til liðs við þá Högni konungr ok Hildir, sonr hans, er réðu fyrir Eystra Gautlandi. (5) Högni var faðir Hildar, er átti Granmarr konungr. (6) Ingjaldr konungr gekk á land með öllum her sínum ok hafði lið miklu meira. (7) Sigr þá saman orrosta ok er hörð. (8) En er lítla hríð hafði barzk verit, þá flýja þeir höfðingiar, er réðu fyrir Fiaðrundalandi ok Vestr-Gautum ok af Næríki ok Attundalandi ok allr sá herr, er af þeim löndum afði farit, ok fóru til skipa sinna. (9) Eptir þetta var Ingjaldr konungr staddr nauðuliga ok fekk sár mörg ok komsk við þetta á flóttu til skipa sinna. (10) En þar fell Svipdagr blindi, fóstri hans, ok synir hans báðir, Gautviðr ok Hulviðr.

I sekvenser som börjar med subjektet av satsen, ett egennamn eller ett pronomen, handlar det om karakterisering av hären och av Högni. Dessa fakta är irrelevanta för händelseförloppet. I sekvenser som börjar med en konjunktion eller ett adverb handlar det om relevanta händelser i en narration om krig. Endast en sekvens som tillhör händelseförlopp börjar med ett egennamn (6). Här beskrivs för narrationen relevant information om denna textdels huvudfigur – kung Ingjald. (Även Rieger har noterat att en periods huvudfigur kan uppträda som subjekt på första plats i satsen, 1968, 114). Sekvenserna 4 och 7 – med finita verb eller med *ok* följt av finit verb återger för narrationen relevanta händelser. En *en*-sats innehåller här information som inte obetingat hör till huvudlinjen i narrationen (sekvens 10).

I andra exempel kan en snarlik bild ses. Här är ett exempel från *Gísla saga* (Loth 1956, 65):

(1) Nú leita þeir sér ráðs, ok vilja eigi fyrir líf sitt frá hverfa. (2) Sækja þeir nú at hánun tvá vega (3) ok fylgja þeir Eyjólfí fremstir, en annarr heitir Þórir, an annarr Þórðr, frændr Eyjólfis. (4) Þeir váru enir mestu garpar. (5) Ok er atsóknin þá bæði hörð ok áköf. (6) Ok fá þeir nú komit á hann sárum nökkurum með spjótalögum. (7) En hann verz með mikilli hreysti og drengskap. (8) ok fá þeir svá þungt af hánun af grjóti ok stórum höggum, svá ar engi var ósárr, sá er at hánun sótti. (9) Nú sækja þeir Eyjólfir at fast ok frændr hans; (10) þeir sá, at þar lá veð sömð þeira ok virðing.

Sekvenser som börjar med ett pronomen eller konjunktionen en följt av pronomen återger material som är av sekundär karaktär: beskrivningar av personer, arten av deras handlingar och kommentar till deras motiv – 4, 7, 10. Andra sekvenser som upprätthåller narrationen inleds av adverb eller finita verb (respektive *ok* plus finit

verb). I sådana fall betraktas situationen som en dynamisk situation. Satser med subjektet på första plats däremot beskriver en statisk situation.

Till mina två sista exempel, det första ur *Halldórs þátt Snorrasonar* (Sveinsson 1934, 268–269):

(1) *Ok einn morgun jólana er breytt hringinum; (2) gáfu kertisveinar klokkurum fé til at hringja miklu fyrr en vant var, (3) ok varð Halldórr víttir og fjöldi annarra manna, ok settusk í hálm um daginn ok skyldu drekka vítin. (4) Halldórr sitr í rúmi sínu, (5) ok föra þeir honum eigi at siðr vítit, (6) en hann lézk eigi drekka myndu.*

Här kan man iaktta samma fenomen som i föregående exempel. Finitet på första platsen ihop med ellips tycks gruppera mindre syntaktiska enheter i en större enhet som i (3): *ok (varð) Halldórr (vittir og fjöldi annarra manna, ok settusk í hálm um daginn) ok skyldu drekka vítin* ”Halldor (blev bestraffad och många andra män, och de satte sig i halmen på dagen och) skulle dricka.” Denne information har jag satt inom parentes, eftersom det här egentligen bara ges sekundära detaljer och upprepningar för att utsmycka narrationen: ”Halldor sitter på sin plats“ (4) kan också ses som en upprepning, i föregående satsen står ju ”de sitter i huset”. Bara med (5) ”och de överlämnar viteshornet till honom“ fortsätter narrationen. I (6) konjunktionen *en* adversativ betydelse och fortsättningen ”han sa att han inte skulle dricka“ tillhör huvudnarrationslinjen.

Analysen är naturligtvis inte alltid så enkelt. Det sista exemplet är hämtat ur en senare saga, *Hrafnkells saga Freysgóða* (Jónsson 1968, 21). Här finns två smärre avvikelser. För det första markeras inte bara händelser, utan även tankar och avsikter som händelser och därmed som hörande till narrationens huvudlinje. För det andra har, på samma sätt som i *Halldórs þátt Snorrasonar*, *en* i denna sats adversativ betydelse och innehållet tillhör därmed huvudnarrationslinjen. (Det är också möjligt, att *en* har en betydelse liknande ryska *a*, någonstans mellan ’och’ och ’men’.) Det är värt att notera att konjunktionen *ok* inte uppträder här.

(1) *Hann veisk við skiótt ok kvaddi upp menn sína ok gekk til dóma, hugði at þar mundi lítil vörn fyrir landi; (2) hafði hann þat í hug sér at leiða smámönnum at sækja mál á hendr honum; (3) ætlaði hann at hleypa upp dómun fyrir Sámi ok hrekja hann af málinu. (4) En þess var nú eigi kost. (5) Þar var fyrir sá mannfjöldi at Hrafnkell komsk hvergi nær; (6) var honum þröngt frá í brott með miklu ofríki svá at hann náði eigi at heyra mál þeira er hann sóttu; (7) var honum óhægt at föra lögvörn fram fyrir sik. (9) En Sámr sótti málit til fullra laga, til þess er Hrafnkell var alsekr á þessu þingi.*

Sekvenserna 5, 6 och 7 kan betraktas som ett block. Men här finns ingen konjunktion *ok*. Det är dock typiskt att opersonliga konstruktioner tillhör ett block. Dessa sekvenser är semantiskt mycket snarlika och parallella i sin syntaktiska struktur.

Genom dessa exempel har jag velat visa att det finns bestämda drag i sagan som man kan kalla diskursregler. De kan uppdelas i huvudregler och alternativa regler. Det innebär att det t. ex. finns en regel som säger att all sekundär information ska markeras med subjektet på första plats. En alternativ regel säger att undantag är möjliga om det är fråga om en huvudperson i passagen. Det ska bli intressant att se

om och i så fall hur iakttagelsen av dessa regler stöds av andra texter hos olika skrivare. En annan intressant fråga är hur sådana tendenser förändrade sig. Jag tror utifrån exempel ur *Hrafnkells saga Freysgóða* att författare kunde bruka dessa regler med individuella avsikter.

Följande grundschema för diskursen i den fornisländsk prosan kan uppställas:

Narrationens huvudlinje markeras med _____, Ad = adverbial, S = subjekt, Sh = subjekt-huvudfigur, Vf = finit verb, > avgränsar ett block.

(Ad/Sh) + Vf + S (*ok* Vf) > SVf (*ok* Vf) > (Ad/Sh) + Vf (*ok* Vf) > S + Vf (*ok* Vf S)

Så kan exempel från *Njáls saga* presenteras på följande sätt:

block 1	>	block 2	>	block 3	>	block 4	>	block 5	>	block 6	>	block 7	>	block 8
AdVf S		<u>AdVf S</u>		<u>AdVf S</u>		SVf		Sh Vf		SVf		AdVf S		AdVf S
						<i>ok</i> Vf		<u><i>ok</i> Vf</u>		SVf		<u><i>ok</i> Vf</u>		<u><i>ok</i> Vf</u>
								<u><i>ok</i> Vf</u>		SVf				<u><i>ok</i> Vf S</u>
										<i>ok</i> Vf				<u><i>ok</i> Vf S</u>
										<u><i>ok</i> Vf S</u>				
										en S Vf				

För att påpeka hur flexibel var en sådan textgestaltning, ytterligare ett skema som visar hur verbplaceringen signaliserade att sekvensen tillhör huvudlinjen av narrationen

block 1	block 2	block 3		block 5	↑	block 7	block 8 - huvudlinjen
			block 4		block 6		- off-line linjen

Pilen visar ett element som tillhör huvudlinjen på grund av dess struktur (*ok* Vf S). Så kan man se att texten uppdelades i två nivåer: för det första, i ett block som i sin tur bygger perioden; för det andra, i huvud- och sekundär berättelselinje. Dessa två nivåer sammanfaller delvis ihop (när ett helt block tillhör en av två linjer (som 4 eller 7), men man kan se att det inte alltid är nödvändigt: ett block kan innehålla element som tillhör olika linjer (block 6).

Härtill två exempel ur *Eiríks saga rauða* (Jónsson 1968, 329–330) och ur *Ynglinga saga* (Wessén 1952, 43):

(1) *Nú er frá því at segja eitt haust, þá er Einarr var á Íslandi, at hann fór með varning sinn út eftir Snæfellsströnd ok vildi selja.* (2) *Hann kemr til Arnarstapa.* (3) *Ormr býðr honum þar at vera, ok þat þiggr Einarr, því at þar var vinátta við körin.* (4) *Var borinn inn varningr hans í eitt útibúr.* (5) *Einarr braut upp varning sinn ok sýndi Ormi ok heimamönnum ok bauð ok talði Einar vera góðan fardreng ok auðnumann mikinn.*

Narrationlinjen: (1) Sh Vf (ok Vf) > (2) Sh Vf > (3) SVf (ok S Vf) (förklarande detaljer) > (4) Vf S > (5) Sh Vf (ok Vf) (ok Vf)

(1) *Um haustit eptir fór Granmarr konungr ok Hörvarðr konungr, mágr hans, at taka veizlu í ey þeiri, er Sili heitir, at búum sínum.* (2) *Ok þá er þeir váru at veizlunni, kemr þar Ingialdr konungr með her sinn á einni nótt ok tók hús á þeim ok brendi þá inni með öllu liði sínu.* (3) *Eptir þat lagði hann undir sik ríki þat allt, er átt höfðu konungar, ok setti yfir höfðingia.* (4) *Högni konungr ok Hildir, sonr hans, riðu opt upp í Svíaveldi ok drápu menn Ingialdz konungs, þá er hann hafði sett yfir þat ríki, er átt hafði Granmarr konungr, mágr þeirra.* (5) *Stóð þar langa hríð mikil deila millum Ingialdz konungs ok Höгна konungs.* (6) *Fekk Högni konungr þó haldit síni ríki fyrir Ingialdi konungi allt til dauðadags.*

Narrationlinjen: (1) Ad Vf S > (2) Ok Vf S (ok Vf) (ok Vf) > (3) Ad Vf S (ok Vf) > (4) SVf (ok Vf) (upprepning av 1-3) > (5) Vf S > (6) Vf S

Av exemplen framgår att vid verbinversion kan alla subjekt i period förekomma, såväl primära som sekundära, samt fakta och tidsadverbial. Verbets placering på första plats neutraliserar den diskursiva oppositionen ”samma subjekt – olika subjekt”. Däremot är rak ordföljd markerad, varför inte alla aktörer i narrationen kan placeras här.

Den beskrivna tekniken kan naturligtvis inte jämföras med grammatiska och syntaktiska regler. Dessutom är denna teknik ett fornisländskt fenomen, vilket framgår av det faktum att den inte uppträder i t. ex. fornsvenska lagar. (Finit verb på första plats brukas där i kausalsatser, se Rieger, 133 ff.). I *Gutasagans* fragment förekommer inte finita verb på första plats i satsen. Tekniken tycks vara en isländsk uppfinning för ”creative story-telling”. Det är uppenbart att en sådan berättarteknik måste ha uppstått av en enkel orsak – det vore ju odrägligt att höra, läsa eller och berätta (!) en saga i vilken varje sats börjar med subjektet eller ett adverbial. (*Gutasagan* läses mindre enkelt med de många ’de’, ’hann’ och ’sedan’ i början av varje sats.) De fornisländska berättarna hade här möjlighet att organisera sitt material i passande form så att man skulle kunna följa historien och inte förlora sig i en hop detaljer.

Härtill måste sägas att en ”traditionell strukturalism”-metod, d. v. s. en undersökning av de narrativa enheterna och teknikerna i narration, kan – och måste – användas i sagaforskningen på samma sätt som den används i studier av forngermansk poesi (se Clover 1974, 57). Även inom detta område har placering av verbet initialt visat sig känneteckna ett steg i narrationen. I de fornisländska sagorna handlar det om ett variabelt medel för textorganisation som, enligt min åsikt, inte återfinns i samma omfång i de andra forngermanska språken från samma tidsperiod.

Den viktigaste orsaken till att verbinversion brukas på detta sätt är att perioden, och inte satsen är huvudenheten i sagaprosan. Jag har kallat de syntaktiska enheterna för sekvens och inte satser, eftersom ofullständiga satser ofta ingår i perioden. I perioden kan det finita verbet fungera i sin ursprungliga roll – att markera en situation som dynamisk. Detta sker genom det finita verbs placering före subjektet. ”Första plats i satsen” kan sägas existera endast när det finns en

riktig sats i texten och om man betraktar den "normala" ordföljden SVO som självklar. Men K. Kossuth påstår att "Old Icelandic was an SV-VS language, that is, the subject could either precede or follow the finite verb" (1978, 44). Till detta bör man foga anmärkningen att alla adverbial, konjunktioner och även hela fraser som står i satsbörjan före det finita verbet är lexikologiskt och fonetiskt "svaga" element. Logisk och fonetisk betoning faller i sådana fall på verbet som i detta hänseende är den första "viktiga" platsen i satsen. Heusler påstår att i verbet i dessa fall placeras på andra plats även när ett pronomen föregår finitet (t. ex. i *þá er hann gekk inn*, 1950, 169). Men här träder man i en grundläggande diskussionen om verbets placering i forngermanska språk.

Argumentet att verbets placering initialt som särskilt "emfas"-skapande medel, tror jag, är inte alldeles oriktigt. Men det verkar som om verbinversion senare blev ett medel att betona viktiga punkter i narration. I detta syfte brukades den olika av olika berättare. Till exempel av Snorri Sturluson i hans Prolog till *Heimskringla* (Wessén 1952, 2):

Með Haraldi váru skáld, ok kunna menn enn kvæði þeira ok allra konunga kvæði, þeira er síðan hafa verið í Nóregi. Ok tökum vér þar mest dæmi af því, er sagt er í þeim kvæðum, er kveðin váru fyrir sjálfum höfðingiunum eða sonum þeira; tökum vér þat allt fyrir satt, er í þeim kvæðum finnsk um ferðir þeira eða orrostur.

I avslutningsmeningen "vi anser att allt det är sant som säges i dessa (skalde)kväden om deras (kungars) resor och kamper", betonar Snorri med hjälp av verbinversionen sitt "litteraturvetenskapliga" huvudargument. Jag tror att det mest utvecklade systemet för markering med hjälp av verbinversion är från den tid när sagan blev konstverk.

En kronologisk undersökning av det finita verbets placering skulle kunna fastställa dels vilka strukturer som är markerade och vilka som är omarkerade i detta avseende, dels fenomenets förhållande till en djupstruktur. Men detta är en uppgift för grammatiskt orienterad forskning och hör inte hemma i detta sammanhang.

LITTERATUR

- Clover, C.J., 1974: "Scene in Saga Composition". I: *Arkiv för nordisk filologi* 89. 57–83.
- Enders, I., 1999: "The Suprasyntactic Unit As A Text Unit In Old Icelandic Saga". I: Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.) *Nordiska språk – synkront och diakront*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes Bd. 17). Berlin.
- Fries, I., 1991: *Njals saga*. Höganäs.
- Heusler, A., 1950: *Altisländisches Elementarbuch*. Heidelberg.
- Kossuth, K.C., 1978: "Typological Contributions to Old Icelandic Word Order under Particular Consideration of the Position of the Verb". I: *Arkiv för nordisk filologi* 32. 37–52.

Kusmenko, J.K., 1995: "Die Periode – syntaktische Haupteinheit der altisländischen Prosa". I: *Berkovsbók*, 145–160. Moskva

Nygaard, M., 1905: *Norrøn syntax*. Kristiania.

Rieger, G.E., 1968: "Die Spitzenstellung des finiten Verbs als Stilmittel des isländischen Sagaerzählers". I: *Arkiv för nordisk filologi* 83. 131–139.

TEXTER

Jónsson, F. (utg.), 1908: *Brennu-Njáls saga*. Halle a. S.

Jónsson, G. (utg.), 1968: Hrafnkells saga Freysgóða. I: *Íslendinga sögur*. Bd. 3. Eiríks saga rauða. Bd. 1. Reykjavík.

Loth, A. (utg.), 1956: Gísla saga Súrssonar. I: *Nordisk filologi*. (Texter och läroböcker för universitetsstudier. Bd. 11). Stockholm.

Sveinsson, E.Ó. (utg.), 1934: *Laxdæla saga: Halldórs þáttr Snorrasonar stúfs þáttr*. Reykjavík.

Wessén, E. (utg.), 1952: Snorri Sturluson, Ynglinga Saga. I: *Nordisk filologi*. (Texter och läroböcker för universitetsstudier. Bd. 6). Stockholm.

PETRA SJÖSTRÖM (STOCKHOLM)

Spjuten i *Brennu-Njáls Saga*

1 INLEDNING

1.1 SYFTE, MATERIAL OCH METOD

Syftet med denna uppsats är att undersöka vilka typer av spjut som förekommer i *Brennu-Njáls saga*. Jag har försökt utröna om det går att dra några slutsatser om spjutens beskaffenhet och användningsområde genom att studera vilka verb och attribut som är knutna till dem, om verbbruket skiljer sig åt för olika sorters spjut samt om de få spjut som omnämns med attribut har någon central roll i sagan. Jag har också i någon mån sökt svar på varför spjuten så sällan beskrivs.

Då isländsk poesi är bemängd med kenningar och heiti som inte är av intresse för denna undersökning, har jag valt att bortse från de poetiska delarna av sagan, och begränsar mitt studium till prosan.

Jag har excerperat samtliga förekomster av ordet ”spjut“ samt de ord där ”spjut“ utgör en ordled i Hjalmar Alving's översättning av *Brennu-Njáls saga* (1965). Därefter har jag undersökt vilka ord som utgör den fornisländska motsvarigheten i Einar Ó Sveinssons utgåva av originaltexten och studerat dem samt de verb och attributiva bestämningar som därtill är knutna. Vid undersökningen av verben har jag begränsat mig till sådana som påvisar hur vapnet användes i strid. Min undersökning är således såväl kvantitativ som kvalitativ.

1.2 BRENNU-NJÁLS SAGA

Brennu-Njáls saga – eller som den isländska kortformen lyder: *Njála* – är den längsta och den mest kända av de isländska sagorna. Den anses vara genrens höjdpunkt och är ett av den europeiska medeltidslitteraturens främsta prosaverk. Berättelsen är mångsidig, nyanserad, psykologiskt intressant och uppvisar lysande personskildringar. Dialogen är mycket viktig och uppgår till hela 40 % av textmassan. Författaren är okänd, men *Njála* anses vara en mans verk. Sagan torde vara nedtecknad omkring 1280. (Guðnason 1971, 318ff.; Hallberg 1965, 287)

Njála utspelar sig i huvudsak på Islands sydland under decennierna runt år 1000. De viktigaste partierna beskriver Gunnar på Hlidarendes fall och branden på Bergtorshval, då Njal och hans familj bränns inne (härav den isländska titeln: *brenna* 'mordbrand') (Guðnason 1971, 318ff.).

Njála föreligger i dryga femtiotalet handskrifter från omkring 1300–1550, varav ingen är fullständig. Huvudhandskrifterna är *Reykjabók* (AM 468 4to) från c:a 1300 och *Möðruvallabók* (AM 132 fol) från c:a 1350, som båda tillhör den Arnamagnæanska handskriftssamlingen. (Guðnason 1971, 322).

2 RESULTAT

2.1 SPJUTTYPER

Fyra vapen av spjuttyp förekommer i sagan:

<i>Spjót</i> 'spjut'	83 belägg
<i>Atgeirr</i> 'spjutytta'	45 belägg
<i>Sviða</i> ' (trä-)spjut'	1 belägg
<i>Pálstafr</i> 'ålspjut'	1 belägg

Det övervägande antalet belägg utgörs av *spjót* (83). *Atgeirr* förekommer drygt hälften så många gånger (45), medan *sviða* och *pálstafr* bägge är engångsbelägg.

2.1.1 SPJÓT

Den gemensamma beteckningen för alla typer av spjut är på fornisländska *spjót*. Falk (1914, 66) indelar spjuten i två huvudgrupper: de som används som huggvapen, *höggspjót*, respektive de som används som stickvapen. Den senare gruppen omfattar så väl kastspjut, *skotvápn*, som stickspjut, *lagvápn*.

2.1.2 ATGEIRR

Ordet *atgeirr* är väl belagt i den isländska prosan och förekommer bl. a. i *Egils saga Skallagrímssonar*, *Landnámabók* och *Sagan af Tristram ok Ísönd* (Falk 1914, 82–83), utan att man därför säkert vet vad för slags vapen som avses. Samtliga beskrivningar av vapnet tycks ha de isländska sagorna och annan samtida skönlitteratur som källa. Ordet finns även belagt i anglosaxiskan: *ætgar*, fornfrisiskan: *etgêr*, fornfranskan: *algier* och fornhögtyskan: *azigêr* (Jansson 1943, 163 och Falk 1914, 83). Källorna lämnar emellertid tämligen motstridiga uppgifter om vapnet.

Atgeirr tycks generellt beteckna ett slags huggspjut. Sveinsson (1954, 80) uppger att det är ett stort vapen: *Atgeirinn hefur verið einhvers konar höggspjót, mikið vopn*. Enligt Fries (1991, 16) var det försett med ett brett och tungt blad med parerstång, och var troligen en föregångare till hillebarden. Att vapnet skulle vara försett med parerstång motsäger emellertid det faktum att det går att genomborra en människa med det: [...] *en atgeirrinn hljóp í gegnum Önund* (Sveinsson 1954 176).¹ Falk (1914, 83) konstaterar också att bladet måste vara förhållandevis smalt just eftersom det går att stöta vapnet genom kroppen på en människa. I *Brennu-Njáls saga* används vapnet för såväl stick och stötar som för kast. Att det rör sig om ett tungt, kraftigt vapen framgår av att Gunnar använder det för att parera

¹ '[...]och [spjutytan] for rakt igenom Önund' (Alving 1965, 110).

svärds- och yxhugg: [...] *hann laust við atgeirinum svá hart, at sverðit hraut ór hendi Berki* (Sveinsson 1954, 158)², att slunga iväg spetsade fiender: *Gunnar vegr hann upp á atgeirinn ok kastar honum út á Rangá* (ib., 158)³ samt som en stav med vars hjälp han svingar sig i sadeln: *Gunnar gekk út ok stakk niðr atgeirinum ok varp sér í söðulinn ok ríðr braut*. (ib., 136)⁴.

I såväl *Altdeutsches Wörterbuch* som *An Anglo-Saxon Dictionary* och *Altfranzösisches Wörterbuch* betecknas *atgeirr* däremot som ett kastvapen. I *Altfriesisches Wörterbuch* framgår dock att *etgêr* användes vid tvekamper, vilket tyder på att ett stickvapen avses.

Samtliga 45 belägg i *Brennu-Njáls saga* avser ett och samma vapen, som har en mycket viktig roll i sagan. Det bärs av Gunnar på Hlidarende som vunnit det i strid på Ösel. Den ursprunglige ägaren, Hallgrim, har låtit förtrolla vapnet som därför har ett flertal magiska egenskaper: *Högni tekr atgeirinn, ok söng í honum hátt [...] því at atgeirinn segir manns bana, eins eða fleiri* (ib., 194).⁵ Ibland framställs vapnet som om det vore besjälat: *Nú er at verja sik: er hér nú atgeirinn* (ib., 137).⁶ När Gunnar dödas övertar Hogne, i egenskap av Gunnars hämnare, vapnet. När denne väl har fullföljt hämnden försvinner vapnet ur sagan.

2.1.3 SVIÐA

Enligt Jansson (1943, 164) antas *sviða* ursprungligen ha betecknat en med eld härddad trästång (jfr. *sviða*: sveda, bränna). Den ska vara omnämnd som kastvapen endast en gång i litteraturen, i övriga fall som stick- eller stötvapen. Falk (1914, 71–72) ger exempel på att vapnet kan vara försett med spjutspets av järn. Liestøl (1971, 512) nämner kort och gott att *sviða* används om kraftiga spjut. Ordet förekommer även i sammansättningarna *bjarnsviða* 'björns pjut' och *kroksviða* 'krokspjut'.

Sagens enda *sviða* kommer inte till användning som vapen. Den omnämns möjligen för att peka på hur enkelt rustad dess ägare är – detta förutsatt att man, som Fries (1991, 125), väljer att uppfatta *sviða* som ett träspjut: *Sigurðr svínhöfði fór fyrstr ok hafði törguskjöld einbyrðan, en sviðu í annarri hendi* (Sveinsson 1954, 157)⁷, av Fries översatt: "Sigurd gick först med en rundsköld utan fodring och ett lätt träspjut". Rustningen förslår inte heller stort, då såväl skölden som Sigurd själv omgående genomborras av stridens först avlossade pil.

² 'Gunnar slog tillbaka med spjutyxan så kraftigt, att svärdet flög ur handen på Bork' (ib. 101).

³ 'Han lyfter honom på spjutyxan och slungar honom ut i Rangán'. (ib., 101).

⁴ 'Gunnar gick ut, satte spjutyxan i marken, svingade sig i sadeln och red bort' (ib., 88).

⁵ 'Då Hogne tog ned spjutyxan, sjöng det högt i den...för spjutyxan siar mans bane, ens eller fleras' (ib., 123).

⁶ 'Nu gäller det att ni värjer er, nu är spjutyxan här' (ib., 89).

⁷ 'Främst gick Sigurd svinhuvud med en liten sköld i ena handen och ett spjut i den andra' (ib., 100).

2.1.4 PÁLSTAFR

Enligt Falk (1914, 76) var *pálstafr* (Sveinsson 1954, 449) ett kastvapen, en tung stav försedd med pigg. Fries (1991, 318) översätter ordet med 'lans' medan Alving (1965, 273) väljer att benämna vapnet 'påspjut'. Inte heller detta vapen kommer till praktisk användning i sagan.

2.2 VERB

Eftersom *sviða* och *pálstafr* bägge är engångsbelägg och de inte kommer till praktisk användning i sagan och således inte uppträder tillsammans med några verb som anger deras funktion måste min undersökning av verben begränsas till *spjót* och *atgeirr*.

2.2.1 SPJÓT

En undersökning av de verb som förekommer tillsammans med *spjót* ger följande resultat:

<i>leggja</i>	25 belägg
<i>reka</i>	1 belägg
<i>skjóta</i>	31 belägg
<i>senda</i>	1 belägg

Leggja (til) är det vanliga uttrycket för att 'sticka' eller 'stöta'. *Reka* kan betyda *såvæl* 'driva', 'kasta', 'slunga' som 'sätta i rörelse'. Av texten framgår att det i detta fall innebär en stöt och inte ett kast: *Hann[...] greip spjótit Skarpheðinsnaut tveim höndum ok rak í gegnum fótinn á sér* (Sveinsson 1954, 403)⁸. *Skjóta* tycks vara det vanligaste ordet med betydelsen 'kasta' spjut. I texten förekommer även *senda* med samma betydelse.

Spjuten används således såväl för stick och stötar (*lagvápn*) som för kast (*skotvápn*), med en lätt övervikt för det senare. I 32 fall av 58 (55 %) används *spjót* som kastvapen. Inget av spjuten tillhör gruppen *höggspjót* utan samtliga är att hänföra till gruppen stickvapen.

Liestøl (1971, 509) säger sig få intrycket att spjuten i den fornisländska litteraturen främst var avsedda som stickvapen som man inte skulle släppa ifrån sig, detta överensstämmer inte med förhållandena i *Njála*.

⁸ 'Han [...] grep med båda händerna om spjutet, som Skarpheden hade skänkt honom, och stötte det genom foten på sig (ib., 245).

2.2.2 ATGEIRR

Undersökning av de verb som förekommer tillsammans med *atgeirr* ger följande resultat:

<i>leggja</i>	8 belägg
<i>reka</i>	2 belägg
<i>skjóta</i>	2 belägg
<i>höggva</i>	1 belägg
<i>ljósta við</i>	2 belägg

Även då det gäller *atgeirr* är *leggja* (*til*) det vanliga uttrycket för att sticka eller stöta. *Reka* kan, som nämnts ovan, innebära både stöt och kast, men även här framgår av texten att det är frågan om stötar: [...] *þá var Þorgeirr Otkelsson kominn nær honum með reiddu sverði; Gunnarr snýsk at honum skjótt ok rekr í gegnum hann atgeirinn och vegr hann á lopt[...]* (Sveinsson 1954, 176).⁹ *Högni hjó í sundr spjótskaptit með atgeirinum, en rekr atgeirinn í gegnum hann.* (ib., 195).¹⁰ *Skjóta* är det enda verbet med betydelsen 'kasta' som förekommer med *atgeirr*.

De verb som är knutna till *atgeirr* visar att vapnet huvudsakligen – i tio fall av tolv, eller 83 % av fallen – användes som *lagvápn*, till stick eller stötar. Endast i två fall används *atgeirr* som *skotvápn*.

Anmärkningsvärt är att *höggva* 'hugga' bara förekommer en enda gång i samband med *atgeirr*, som i litteraturen beskrivs just som ett huggvapen. Hugget riktas dock inte mot en människa utan avser att slå av ett spjutskaft: *Högni hjó sundr spjótskaptit með atgeirinum, en rekr atgeirinn í gegnum hann* (ib.). Enligt *Norrøn ordbok* kan *höggva* även ha betydelsen 'slå' t. ex. i uttrycket 'slå hö'. Det fornisländska verbet har således större extention än dess svenska motsvarighet, och i ovanstående mening torde *hjó* lika gärna kunna översättas med 'slog' som 'högg' vilket skulle innebära att det förmenta huggvapnet *atgeirr* inte en enda gång i *Njála* används som ett sådant.

Ljósta (við) 'parera' förekommer vid ett par tillfällen.

2.3 ATTRIBUT

Varken *atgeirr*, *sviða* eller *pálstafr* är i något fall försedda med attribut. Endast vid sex tillfällen anges *spjót* med fyra olika bestämningar:

⁹ 'Nu var Torgeir Otkelsson kommen tätt inpå honom med lyftat svärd. Gunnar vänder sig snabbt mot honom med mycken vrede, stöter spjutyxan genom honom, lyfter honom [...]' (ib., 112).

¹⁰ '[...] Høgne hugger av spjutskaftet med spjutyxan och stöter den genom honom' (ib., 123).

<i>mikit</i> 'stort'	1 belägg
<i>gullrekit</i> 'guldinlagt'	3 belägg
<i>jarlsnaut</i> 'gåva från jarlen'	1 belägg
<i>Skarpheðinsnaut</i> 'gåva från Skarpheden'	1 belägg

De attributförsedda spjuten har inte någon central roll i sagan. *Mikit* (ib., 137) betecknas ett spjut som används mot Gunnar: [...] *ok lagði til Gunnars tveim höndum miklu spjóti*. Även en yxa i samma strid benämns *mikil* (ib., 137) Jag kan dock inte finna någon förklaring till varför just dessa vapen i just denna strid är försedda med attribut.

Gullrekit används i två fall om gåvor, troligen för att poängtera hur värdefulla dessa är (ib., 168, 208). I ett fall används det för att framhålla hur dyrbart klädd och rustad Kare Solmundsson är: *sá var í silkitreyju ok hafði gyldan hjálm, en hárit bæði mikit ok fagrt; sjá maðr hafði spjót gullrekit í hendi* (ib., 203).¹¹

Jarlsnaut (ib., 227) och *Skarpheðinsnaut* (ib., 402) skall enligt Falk (1914, 83) uppfattas som egennamn. I den fornisländska utgåvan är emellertid *jarlsnaut* skrivet med gemen begynnelsebokstav, vilket torde vara ett tecken på att Sveinsson inte uppfattar detta som ett egennamn. Men oavsett hur man väljer att betrakta orden, så ger de snarare upplysning om att spjutets givare eller ägare är en framstående person, än hur funktionellt spjutet är som vapen och hur det är avsett att användas. Inte i något av de två fallen skildras hur nuvarande ägare får sitt spjut av jarlen respektive Skarpheden.

3 DISKUSSION

3.1 VARFÖR BESKRIVS INTE SPJUTEN?

Det är naturligtvis inom ramen för denna uppsats omöjligt att besvara varför spjuten i *Brennu-Njáls saga* så sällan beskrivs, men man kan väl kort konstatera att bristen på miljöskildringar i sagan är påfallande och det är nästan uteslutande människor som beskrivs. Hallberg (1964, 64, 66) konstaterar att: "Praktiskt taget all naturskildring i stämningsskapande syfte saknas i den isländska sagan" och "Människoskildringen är ju också A och O i denna litteratur". Det är således typiskt för genren att föremål inte beskrivs och därmed inte heller spjuten. I de få fall man finner attributiva bestämningar tycks dessa snarare avsedda att beskriva människorna kring föremålet än föremålet i sig.

Hallberg (ib., 63) skriver vidare: "Andreas Heusler påpekar, att det skulle skorra i en saga, ifall det sades: 'Han drog sitt skarpa svärd'. Sagan borde återge meningen så: 'Han drog sitt svärd; det var ett skarpt vapen' [...] Den senare formuleringen är saklig, utan varje poetisk eller emotionell accent". *Njálas* formuleringar: ...*ok lagði til Gunnars tveim höndum miklu spjóti* och

¹¹ 'Han var klädd i silketröja och bar förgylld hjälm. Hans hår var både vackert och stort. I handen hade han ett guldinlagt spjut'. (ib., 129).

Skammkell hljóp á bak Gunnari ok høggr til hans með mikilli øxi (Sveinsson 1954, 137) skulle således enligt Heusler och Hallberg vara ett brott mot genrens stilideal.

3.2 VAD BERÄTTAR SAGAN OM EN ATGEIRR?

Som tidigare nämnts har spjutyxan en mycket speciell roll i sagan. Den är förtrollad och därmed försedd med egenskaper som man inte kan förvänta sig hos vapentypen i allmänhet. Dess bärare, Gunnar, är hjälte med övermänskliga egenskaper: *Auðolfr þreif upp spjót ok skaut at Gunnari; hann tók á lopti spjótit ok skaut aptr þegar [...]* (ib., 138)¹² och *Gunnarr skaut svá fast niðr skildinum, at hann stóð fastr í jördunni, en tók til sverðsins svá skjótt, at eigi mátti auga á festa [...]* (ib., 137)¹³ och det är därför svårt att avgöra om hans bruk av vapnet är avsett att påvisa dessa hans krafter eller om det ger någon faktisk information om hur vapnet användes. Brukade man använda en *atgeirr* som kastvapen, eller är det bara författarens sätt att visa att Gunnar var otroligt stark?

Man kan därtill ifrågasätta om författaren har några reella kunskaper om en *atgeirr*, eller om de är begränsade till vad han hört och läst i översättningar. Enligt Fries (1991, 16) var *atgeirr* inte något vanligt vapen på Island. Är det på grund av författarens fåkunnighet som Gunnar kastar sin *atgeirr*, som i litteraturen vanligen beskrivs som ett tungt huggvapen, och genomborrar fiender med ett vapen som ska ha parerstång, brett blad och vara en föregångare till hillebarden? Har författaren valt ett, för honom och den isländska allmänheten, i stort sett okänt vapen till Gunnar för att understryka hjälten s särart?

Värt att poängtera är att vapnet är så tätt förbundet med Gunnar att det försvinner ur sagan då han är hämnad. Detta ger ytterligare en antydning om att vapnet skulle kunna vara något exklusivt som saknar reell förlaga. Det vore annars rimligt att ett sådant utomordentligt vapen övertogs av någon framstående medlem av ätten, så som t. ex. Skarphedens yxa *Rimugyg* övertas av Torgeir Skorargeir (Sveinsson 1954, 343).

Som jag konstaterat ovan beskrivs sällan föremål i *Njála*, men jag finner det ändå anmärkningsvärt att det inte förekommer några som helst upplysningar om ett vapen som har en så central roll i sagan och omnämns i så speciella ordalag.

4 SAMMANFATTNING

Syftet med denna uppsats har varit att undersöka vilka vapen av spjuttyp som förekommer i 'Njals saga' och om det går att utröna något om hur vapnen var beskaffade och användes genom att studera vilka verb och attribut som är knutna till dem.

¹² Audolf grep ett spjut och slungade det mot Gunnar. Gunnar tog spjutet i luften och slungade det ögonblickligen tillbaka [...]' (ib., 89)..

¹³ 'Gunnar körde skölden så hårt ned i jorden, att den stod fast, grep sitt svärd så snabbt, att blicken inte hann följa med [...]' (ib., 89).

Fyra spjuttyper förekommer: *spjót*, *atgeirr*, *sviða* och *pálstafr*. Endast de två förra kommer till användning i strid. *Spjót* används för såväl stick och stötar som kast, med lätt övervikt för det senare. *Atgeirr* används främst till stick och stötar samt i enstaka fall till kast och parering. Det vanligaste verbet i betydelsen 'kasta' är *skjóta*. Det verb som används för 'sticka' eller 'stöta' är vanligen *leggja (til)*. Verbbruket skiljer sig inte åt för de bägge spjuttyperna.

Endast *spjót* – och bara i sex fall – förekommer med bestämningar. Dessa spjut har ingen central roll i sagan. Det typiska för genren är att föremål inte beskrivs. I de fall *spjót* är försett med attribut tycks syftet snarare vara att ge upplysningar om ägaren än om vapnet och hur det användes och såg ut.

Det är svårt att avgöra om författarens framställning av en *atgeirr* beskriver vapnet eller om avsikten snarare är att framhäva Gunnars hjälteegenskaper. Författarens skildring av en *atgeirr* skulle kunna tyda på att han inte hade någon reell kunskap om vapentypen.

Undersökningen torde visa att 'Njals saga' inte är lämplig som källtext vid försök att utröna hur vikingatidens spjut i allmänhet – och en *atgeirr* i synnerhet – användes och var beskaffade.

LITTERATUR

Alving, H., 1965: se *Njals saga*.

"Brennu-Njáls saga", Sveinsson, E. Ó.(utg.), 1954. I: *Íslensk fornrit* 12. Reykjavík.

Falk, H., 1914: *Altnordische Waffenkunde* (Videnskabselskapet i Kristiania. II, Historisk-filosofisk Klasse; 1914, 6) Kristiania.

Fries, I., 1991: se *Njals saga*.

Guðnason, B.: 1971 "Njals saga". I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XII*: Malmö.

Hallberg, P. 1964 (2:a uppl.): *Den isländska sagan*. Stockholm.

Hallberg, P. 1965: "Efterskrift" I: Alving, H.: se *Njals saga*. 282–289.

Heggstad, L., Hødnebo, F., Simensen, E., 1990: *Norrøn ordbok* (4:e utg. av Gamalnorsk ordbok). Oslo.

Jansson, V. 1943: "Vapnen i den fornnordiska litteraturen". I: *Nordisk kultur XII:B*: Stockholm.

Liestøl, A. 1971: "Spjut" I: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid XVI*: Malmö.

Lommatzsch, E. (utg. och bearb.), 1925: *Altfranzösisches Wörterbuch Adolf Toblers nachgelassene Materialien*. Bd. 1: A–B. Wiesbaden.

Njals saga, övers. Alving, H., 1965. Stockholm.

Njals saga, övers. Fries, I., 1991. Höganäs.

Northcote Toller, T. (utg.och bearb.), 1882–1898: *An Anglo-Saxon dictionary based on the manuscript collections of Joseph Bosworth* Oxford.

- Richthofen v., K. (utg.), 1840: *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen.
Schade, O. (utg.), 1882 (2:a uppl.): *Altdeutsches Wörterbuch*. Halle.
Sveinsson, E Ó. (1954): se *Brennu-Njáls saga*.

RUNE PALM (STOCKHOLM)

Ráði drengr þar rýnn sé.
Några tankar om ”runacy“.

SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR

Ågerstastenens inskrift (U 729) avslutas med frasen *Ráði drængr þar rýnn se runum þæim sum Balli risti* ’Råde den man som runvis är de runorna som Balle ristade’. Uppmaningen att tyda (runorna i) en inskrift återfinns på ett flertal runstenar, t. ex. Sö 213, U 11, U 29, U 328, ibland uppmanas läsaren att tyda rätt (N 237, 352, 575), andra gånger markeras att runorna ristats rätt (Öl 58, U 11 m. fl.). Den här artikeln hämtar sitt syfte från sådana uppmaningar och avser att diskutera vad som krävdes för att rätt tyda, d. v. s. att läsa och förstå inskrifter från de tre olika perioderna: a) förvikingatida, b) vikingatida och c) medeltida runinskrifter. Inriktningen ligger främst på läsaren, men även skribenten, d. v. s. att rista rätt, kommer att beaktas. Den övergripande frågan är vad det innebar att vara *rýnn*, d. v. s. runvis, under olika perioder och vidare vilka förändringar av runacy (runkunskap) som avspeglas i inskrifterna. Utgångspunkterna finns i Barbro Söderbergs forskningsprogram och förslag till studium av den diglossi och digrafi som existerade under nordisk medeltid (1993a, 1993b).

I Norden – Danmark, Norge och Sverige – har runorna använts från något hundratal år efter Kristi födelse till ca 1375, på Gotland in på 1500-talet och ända in mot 1900 i Dalarna. Om vi bortser från de båda sistnämnda exemplen – som belägger ett arkaiserande bruk av runor i randområden – har vi i de nordiska länderna en runsk skriftkultur på ca 1250 år eller mer. Under en sådan lång tidsrymd har såväl runskriften, språket och texterna som kraven på skribenterna och läsarna förändrats. Dessa krav förändrades gradvis och man kan tänka sig en utveckling av runacy över tid, men även under en och samma period kan individernas kompetens variera åtskilligt. Vi bör därför inte vänta oss någon enhetlighet i inskrifterna eller av läs- och skrivförmågan, utan vi måste räkna med olika svårighetsgrader även i relativt samtida inskrifter och olika färdigheter hos människor som levde vid samma tid. Studien är naturligtvis inte avsedd att ge uttömmande svar på frågorna, utan att komma en liten bit på vägen i besvarandet av dessa frågor och att formulera precisare och kanske även fler frågor.

MATERIAL OCH METOD

Materialet för undersökningen har valts utifrån min egen erfarenhet av inskrifter från olika perioder i syfte att ge en så bred bild som möjligt inom detta begränsade utrymme. Urvalet har gjorts så att inskrifterna från varje period skall 1) visa på flera olika typer av kommunikation, offentlig och privat (Palm 1997, 94–95) och 2) innehålla texter som belyser de olika krav som ställs på skribenter och läsare. I centrum för undersökningen ligger sex inskrifter, två från varje tidsperiod (in-

skrifterna återges i translitterering [fetstil], normalisering [kursiv] och översättning enligt Jansson 1976 [1–5] och Runmärkt [6]):

Äldre runinskrifter

- 1 Berga, Södermanland (SÖ 24), rest sten ca 450

fino | saligastiz

Finno, Saligastiz.
'Finna. Salgäst.'

- 2 Gårdlösa, Skåne (DR 128), fibula ca 200

ekunwod(1i2z

Ek Unwodiz.
'Jag Unwod.'

Vikingatida runinskrifter

- 3 Kälvesten, Östergötland (ÖG 8), rest sten ca 850

stikuR 1' karpikublp)au
aftauintsunusin ' safialaustr
miRaiuisli ' uikikR fapi
aukrimulfR

Stygur/Styggur gærði kumbl þau aft Öyvind, sunu sinn. Sa fioll austr með Öyvisli(?). Vikingr faði ok Grimulfr.
'Stygg(?) gjorde ”dessa kummel“ efter Öjvind, sin son. Han föll österut med Ejvisl. Viking ristade och Grimulv.'

- 4 Ågersta, Uppland (U 729), rest sten ca 1050

* uipugsi * lit * raisa * stain * þiasn * iftiR * seref * fapur * sen * kopan *
han * byki * agurstam * hier mn * stanta * stan * mipli * bua * rapi * tekr
* þaR * ryn si * runum * þim sum * bali * risti *

Viðhugsi let ræisa stæin þenna æftir Særæif, faður sinn goðan. Hann byggir i Agurstaðum. Hær mun standa stæinn miðli byia. Raði drængr þaR rynn se runum þæim sum Balli risti.

'Vidhugse lät resa denna sten efter Särev, sin gode fader. Han bodde i Ågersta. Här skall stånda stenen mellan byarna. Råde den man som runvis är de runorna som Balle ristade.'

Medeltida runinskrifter

5 Burseryd, Småland (Sm 50), dopfunt, ca 1150

: arinbiorn 5 gørthe 5 mi2k 5
uitk(under 5 pres(ter 5 skref : mik :
ok 5 hær 5 skal : um 5 st9und 5 stanta 5

Arinbiorn gørðe mik, Viðkunder præstr skref mik, ok her skal um stund standa.

'Arinbjorn gjorde mig. Vidkunn präst skrev mig. Och här skall jag stå en tid.'

6 Sigtuna, Uppland (U FV1992; 166), revben ca 1150

kunukr : iaR : matr : bestr : han a f mest : han iaR : þekili
mari · selti · rif · a fe mest · aff | asa

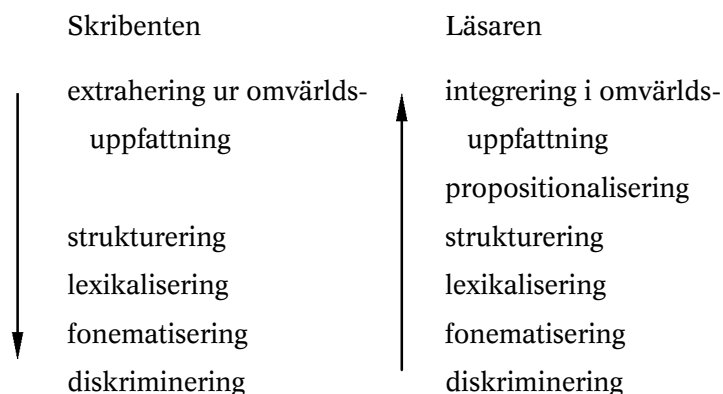
Konungr eR matar bæstr. Hann a fe mæst. Hann er þekkiligr. Mari seldi rif, a fe mæst. ... Asa(?)

'Konungen är frikostigast med mat. Han är rikast. Han är full av ynnest. Mare gav benet. Han är rikast ...'

Vad ställer då runinskrifterna för krav på sina läsare? Egentligen inga utöver vad andra texter gör. För att närmare studera vad som behövdes för skriva och läsa runor, kan vi betrakta skrivande och läsande som psykologiska processer som omvandlar en idé till visuella stimuli och omvänt visuella stimuli till förståelse.

Figur 1 återger en s. k. top-down- eller bottom-up-modell för förståelse av text (se Lange 1989, 24ff.). Pilarna markerar den rimliga riktning som skribenten och läsaren arbetar med texten (vi bortser här ifrån att nivåerna fungerar rekursivt).

Figur 1. Nivåer för analys av kraven på skribenter och läsare av runinskrifter.



Den som skriver måste extrahera något i sin omvärld och därefter sätta detta på pränt, d. v. s. klä det i ord och skapa en lämplig syntax för att slutligen åstadkomma ett samband mellan fonem och grafem. Läsaren måste kunna diskriminera de olika tecknen i texten och därefter upprätta det avsedda förhållandet mellan tecken och ljud, finna de lexikaliska enheterna och förstå syntaxen samt skapa propositionerna för att slutligen förstå texten och eventuellt integrera det lästa i sin omvärldsuppfattning. Modellen ger ett antal nivåer för analysen av kraven på runristaren och runläsaren. Vi börjar diskussionen av de olika tolkningsprocesserna nedifrån.

ANALYS AV RUNACY

Diskriminering

Förutom möjligen i ett inlärningskede, då det torde vara lättare att lära sig ett smärre antal grafem, hänger problemen med diskrimineringen av de olika runorna inte i första hand samman med antalet tecken i de olika varianterna av runraden (16–24 eller fler). Huruvida det är svårt eller enkelt att diskriminera beror på tecknens utseende och graden av redundans, antalet distinktiva drag (särdrag) och deras tydlighet. Ju fler alternativ som finns för de distinktiva dragen för huvudstavar (antal) och bistavar (antal, längd/sida, riktning, placering, utseende) samt stingningar och ju tydligare dessa kontrasterar mot varandra, desto enklare torde det vara att diskriminera mellan olika tecken (jfr. Loman 1965, 14ff., Antonsen 1975, 8).

Jämför runorna för /a/ och /n/ i några olika diakroniska allografer: äldre A och n (två korta nedåtriktade ensidiga bistavar på huvudstavens topp respektive en nedåtriktad dubbelsidig bistav centralt på huvudstaven), vikingatida monumental-runor a och n (en centralt placerad uppåtriktad respektive nedåtriktad bistav centralt på huvudstaven), rökvarianterna samt de medeltida f och N (kort uppåtriktad vänstersidig respektive kort nedåtriktad högersidig bistav) och de stavlösa varianterna A och N (en centralt placerad uppåtriktad respektive nedåtriktad bistav utan huvudstav). De äldre a- och n-runorna uppvisar mest redundans, många och tydliga distinktiva drag (huvudstavar: antal + bistavar: antal, placering, sida), de vikingatida och medeltida grafemen något mindre redundans (huvudstav + bistav: placering, och riktning) och de stavlösa minst redundans (bistav: placering, riktning). Figur 2 ger en sammanfattande uppställning av de distinktiva dragen i olika runsystem. Med rökrunor avses äkta rökruneinskrifter och ej inskrifter med inslag av enstaka kortkvistrunor.

Figur 2. Möjliga distinktiva drag i de olika runsystemen med exempelgrafem och deras ljudvärden.

	Förvikingatida	Vikingatida			Medeltida
		Normalrunor	Rökrunor	Hälsingerunor	
Huvudstavar Antal 0/1/2	K J À /k j ñ/ Fud ... /f u þ/ H M D /h m d/	– fud ... /f u þ/ –	c z /s m/ fud ... /f u þ/ –	F H K /f h k/ U D A /u þ a/ –	c; ȝ å /s; c l. z/ fud ... /f u þ/ –
Bistavar Antal 1/2	W b /w b/	k f /k f/	k f /k f/	S M /s m/	a É /æ ø/
Längd (sida) kort/lång	M D /m d/	u l /u l/	u l /u l/	F H /f h/	u l /u l/ (1-/2-sidig) a f /a æ/
Riktning upp/ned	F A /f a/	n a m z(n a m R)	ì ê /b a/ (framåt/bakåt) N f /n a/	B O /b o/ (framåt/bakåt) U R (/u r/	k l /k l/ (framåt/bakåt)
Placering hög/mellan	–	–	hög/mellan š , /h m/	hög/mellan/låg T A B /t a b/	hög/mellan f T /a t/
Utseende rak/bruten	r b /r b/	r b /r b/	r b /r b/	–	r b /r b/
Stingningar	–	+ Æ e g /d e g/	–	–	+ Q ' p /ð d p/

Enligt figuren syns de äldre runorna, kanske på grund av att variationen rör större särdragsenheter, t. ex. antalet huvudstavar, ha ett försteg framför de medeltida runorna, men även framför vikingatidens normalrunor och rökrunor, medan de stavlösa runorna erbjuder de största problemen för diskriminering, eftersom denna måste göras från mindre särdragsenheter: endast bistavarnas riktning och placering. Redan när det gäller runtecknens utseende kan man således peka på skillnader i redundans och därmed olika svårigheter att diskriminera grafemen under de tre olika runperioderna.

Fonematisering

Den äldre runraden med sina 24 tecken och det samtida fonemsystemet uppvisar nära nog ett ett-till-ett-förhållande (Figur 3, ett undantag utgörs möjligen av runan š, som åsatts värden som [i], [e], jfr. dock Antonsen /æ/ [1975, 6]).

Figur 3. Den äldre runradens grafem och deras fonematiska värden.

F U d A R K G W H n i J P š · S t B E M L À D O
f u þ a r k g w h n i j p æ z s t b e m l ñ d o

Såväl skrivande som läsande bör underlättas av en sådan överensstämmelse. När det gäller inskrifterna från Berga och Gårdlösa är det inte heller några problem att fonematisera.

fino | saligastiz > *Finno, Saligastiz* **ekunwod(1i2z** > *Ek Unwodiz*.

De fonologiska förändringar som inleddes under urnordisk tid med ett ökat fonemantal som följd (framför allt genom omljuden) i kombination med reduktionen till 16 tecken i den vikingatida runraden rubbade dock denna balans. Varje tecken kom därigenom att beteckna fler fonem än ett (Figur 4).

Figur 4. Den vikingatida runradens grafem (normalrunorna) och deras fonematisiska värden.

F	U	d	a	R	k	h	n	i	a	s	t	b	m	L	z
f	u	þ	a	r	k	h	n	i	a	s	t	b	m	l	R
<i>f</i>	<i>u</i>	<i>þ</i>	<i>a</i>	<i>r</i>	<i>k</i>	<i>h</i>	<i>n</i>	<i>i</i>	<i>a</i>	<i>s</i>	<i>t</i>	<i>b</i>	<i>m</i>	<i>l</i>	<i>R</i>
<i>v</i>	<i>o</i>		<i>o</i>		<i>g</i>				<i>æ</i>		<i>d</i>	<i>p</i>			
	<i>y</i>														
	<i>ø</i>														

Frågan är hur en sådan obalans påverkar skrivande och läsande. Man skulle kunna hävda att skrivandet blir enklare, eftersom skrivarens ljudanalys inte behöver vara exakt, men att läsandet blir svårare, eftersom läsaren vid fonematiseringen måste pröva olika fonemalternativ. Det är dock inte någon självklarhet att skrivandet därmed egentligen förenklas eller att läsandet försvåras.

Inskriften från Kälvesten inleds med en runföljd stikuR (här och fortsättningsvis hänvisas till presentationen av inskrifterna under Material och metod, ovan). En person som kan sin runrad, men är en ovan läsare, måste här ljuda sig fram: *sól*, *týr*, *íss* ger /sti(:)/, vidare *kaun*, *úr*, *ýR(?)* ger /kuR/, /koR/, kyr/ eller /køR/. Att detta är en lexikal enhet styrks av R-runan. Förmodligen känner läsaren till det normala textinnehållet i en vikingatida inskrift och vet att han (eller hon, så även fortsättningsvis) här har att fonematisera ett namn. Frågan är bara vilket namn som åsyftas /sti(:)kur/?. Brate (Ög:7) föreslår de två alternativen *Styggzw* och *Stigur*, d. v. s. Stygg eller Stig, Jansson (1976, 42) föredrar Stygg men markerar sin osäkerhet med ett frågetecken (?). Uppenbart är att k-runan skall läsas som /g(:)/ och att i-runan kan läsas som /i/ men faktiskt även /y/. Den som inte redan kände till namnet kan således inte fonematisera korrekt.

Inskriften fortsätter med karpikublpau [karðikublpau ...] (med korrekt tolkning av bindrunan). Läsaren inser troligen att det är fråga om en vanligt förekommande formel och kan därför fonematisera och segmentera runföljden som *gærði kumbl pau* ... 'gjorde dessa minnesmärken ...' (se Lexikalisering, nedan). För att inskriften så långt skall fonematiseras korrekt måste de alternativa ljudvärdena för k och a, d. v. s. /g/ och /æ/, falla läsaren i sinnet. Han måste även känna till den ortografiska konventionen att nasaltecken kan utelämnas framför klusil med samma bildningsställe (här (bi)labialt, b för mb i *kumbl*).

Om vi betraktar inskriften på Ågerstastenen ur ristarens perspektiv, kan vi – till skillnad från i Kälvestensinskriften – vid en noggrann jämförelse mellan translittereringen och transkriberingen se att de inskriftens båda personnamn är ljudenligt stavade: *Við(h)ugsi*, med assimilerat *h* i efterleden *-hugsi* (uibugsi) och *Særef*, med monoftongering av efterledens *-ræif* > *-ref* i svagton (seref). Även ortnamnet *agurstam* är ljudenligt stavat med *g*-runa och kontraktion av efterleden *-staðum* > *-stam*. Även i nästa syntaktiska enhet finner vi ett exempel på ljudenlig stavning. Det normaliserade *mun* återges av skrivningen *mn* med stavelsebildande *n* utan vokaltecken. Ristaren har ”stavat som det låter“, d. v. s. använt sig av fonematisk stavning.

Detta behöver dock inte vara fallet för de övriga orden i inskriften, eftersom man bör räkna med ortografiska konventioner när det gäller det formelbundna godset. Att det förekom konventioner visas av skrivningar för ’resa’ och ’sten’ i de uppländska inskrifterna, jfr. de tidiga *risa* och *stin* med de sena inskrifternas *raisa* och *stain*. De olika skrivningarna antyder ett tidigt uttal *resa sten* respektive ett sent *ræisa stæin*, vilket går stick i stäv med den tänkta utvecklingen *æi* > *e* (monoftongering av de fornärvda diftongerna, jfr. Wessén 196, 32 [§10]). Det är i detta sammanhang värt att notera den förmodligen ljudenliga skrivningen *pim* för normaliserat *þæim*. Trots att Balles ortografi varierar när det gäller äldre diftonger, kan det vara värt att notera att de vanliga innehållsorden ’resa sten’ skrivs *raisa* * *stan*, möjligen en felristning för *stain* med bortglömd *i*-runa. Om så är fallet skulle skrivningen kunna belägga antingen ett uttal med diftong (*ræisa stæin*) eller en ortografisk konvention som säger att orden skulle stavas på detta sätt. Ågerstastenen antyder att ristare behärskat två ortografiska system, konventionell respektive ljudenlig stavning. Möjligt är dock att han bara följde ett för honom naturligt uttal med t. ex. diftonger bevarade i starkton: *raisa* och *stain*, men med kontraktion i svagton *-ref*, *þæm*.

De medeltida inskrifterna uppvisar ett mindre enhetligt bruk av grafemsystem (Palm 1997, 16). I det utbyggda systemet, influerat av latinskriften (figur 5), är förhållandet mellan grafem och fonem åter ett-till-ett (dessutom finns fonematiskt överflödiga tecken, *c* och *z*).

Figur 5. Den utbyggda medeltida runradens grafem och deras fonematiska värden (”överflödiga“ tecken utelämnade).

f	þ	-	e	f	g	h	i	k	l	m	N	Í	p	r	s	T	u	v	y	a	É
a	b	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	r	s	t	u	v	y	æ	ø

Revbenet från Sigtuna belägger i princip ett vikingatida grafemsystem, d. v. s. en 16-typig runrad med tillägg av *e*-runan i *fe* och *þekkiligr* samt i *mæstr* och *bæstr*. Således tecknas /d/ och /g/ med <t> och <k> i *seldi* (sel^ti) och *konungr* (kun^ukr, med utelämnad nasalbeteckning). Dopfunten från Burseryds kyrka ger däremot exempel på det utvecklade systemet, och inskriften innehåller såväl *e*, *ä* och *ö* (š a o) vid sidan av *i*, *a*, och *o* (i f í) som *d*, *g* och *p* (” g p). Inskriften har även

inslag av modern ortografi med <th> i stället för <þ> i görthe för *gørðe*. Möjligen försvåras läsningen av binderunorna (un, (te och)tun.

Lexikalisering

De äldsta kända inskrifterna innehåller i likhet med Berga och Gårdlösa ofta ett litet antal lexikaliska enheter (en enhet i t. ex. Øvre Stabu, Værløse, Illerup [lansspets 1 och 2], Krause 1966 nr 31, 11; Stoklund 1985, 9; två enheter i t. ex. Garbølle, Illerup [sköldbeslag 2] Krause 1966 nr 30; Stoklund 1985, 9). Det är naturligtvis inga problem att segmentera texten i lexikaliska enheter så länge en inskrift innehåller ett ensamt ord eller om orden står isolerade respektive åtskiljs av ordskillnadstecken. På Bergastenen löper kvinnonamnet *Finnó* från höger till vänster, vågrätt ett stycke nedanför stenens topp, medan mansnamnet *Saligastiz* läses lodrätt uppifrån och ned mitt på stenen. Om orden däremot sammanskrivits som i Gårdlösainskriften, måste läsaren själv segmentera orden. Detta behöver dock inte innebära några oöverstigliga problem. Inskriften från Valsfjord i Norge (Krause 1966, nr 55) löper från höger till vänster, men translittereras:

ekhagustaldAzþewazgodagas.

Texten inleds av det vanliga pronomenet *ek* 'jag'. Därefter följer en runföljd på 23 tecken. I denna påträffas dock runan *z* /z/ två gånger. Runan uppträder normalt endast i ändelser (här mask. nom. sg. -*az*). Varför vi med hjälp av morfologisk och lexikal kunskap relativt enkelt kan segmentera texten: *Hagusaldaz* samt *þewaz* och *Gódagaz*, d. v. s. 'Jag Hagusaldaz, Godagas tjänare'. Ett rimligt antagande är att segmenteringen underlättas av den enkla fonematiseringen. Redan i de äldre inskrifterna har texter emellertid segmenterats med hjälp av s. k. ordskillnadstecken (Jørgensen 1973, 118). Dessa används alltmer över tiden för att markera lexikala (någon gång även syntaktiska och morfologiska) enheter.

I inskriften från Kälvesten har ristaren med undantag för det inledande mansnamnet Stygg markerat olika syntaktiska men ej lexikaliska enheter. Läsaren tvingas alltså att ljuda sig fram genom hela inskriften för att själv finna ordgränserna (jfr. Fonematisering ovan).

Såväl den lexikala som syntaktiska segmenteringen underlättas dock av förekomsten av fasta formler av olika slag. En formel som nästan undantagslöst ingår är den s. k. resarformeln (Palm 1992, 134–135). Redan vid anblicken av runstenen kan en läsare således vänta en formel av typen "X gjorde något efter Y, sin Z" och läsa början på Kälvesten bottom-up: ...*Styg(g)ur gærði kumbl þau aft Øyvind sunu sin* 'Stygg gjorde dessa minnesmärken efter sin son'. Vid sidan av denna kan fakultativa formler finnas (ib., 135–136), t. ex. statusmarkör, ristarsignatur och förbön. Förväntningarna på vad som normalt skall stå i en runinskrift spelar alltså stor roll för läsningen.

Även i fortsättningen av Kälvestensinskriften har den någotsånär vane läsaren stöd för sin läsning. Runföljden *safialaustr* torde utan större problem kunna segmenteras lexikalt i *Sa fiall austr* 'Han föll österut'. Detta är en vanlig variant av statusmarkör som anger att den döde omkommit utomlands eller i någons följe, jfr.

Ingvarsstenarnas återkommande 'Han omkom (österut) med Ingvar'. Återstoden *miRaiuisli* torde därför inte erbjuda några större svårigheter för den som känner till texttypen. Även om ortografin *miR* för *með(r)* är en smula oväntad, väntar sig läsaren här prepositionen *með* + ett personnamn i dativ (eller *í* + ett ortnamn). *aiuisli* återger således ett mansnamn 'Öjvisl'. Avslutningsvis läses *uikikRfapi* | *aukrimulfR*. Den första halvan ger (med inläsning av nasal framför *k*, här med ljudvärdet *g*) *VikingR faði* 'Viking ristade'. Det står då klart att det är frågan om en ristarsignatur. (I den andra halvan måste *k* läsas dels som *k* i konjunktionen *auk* 'och', dels som *g* i mansnamnet *GrimulfR*, 'Grimulv'.) Även här har alltså läsaren stöd av sin kunskap om språkets vanliga lexikala enheter och rimliga personnamnsled.

I Ågerstainskriften samt i de båda medeltida inskrifterna har orden segmenterats av ristaren. Indelningen i lexikala enheter med hjälp av ordskillnadstecken kan ses som en hjälp till läsaren, d. v. s. som en anpassning till en publik, ett förfarande som även bör främja helordsläsning. Noteras bör att avslutningen på revbenet från Sigtuna aff *asa* hittills trotsat tolkning.

Strukturering

Problem med struktureringen i runinskrifterna föreligger blott undantagsvis (jfr. Berga och Gårdlösa). Vid några tillfällen kan man dock tveka i vilken ordning en inskrift skall läsas och vilka ord som hör ihop. Se t. ex. de olika läsnings- och tolkningsförslag som givits för inskriften på Järsbergsstenen (Vr 1).

Inskriften på Kälvesten är anbragt i fyra rader på två av stenens sidor och läses rad för rad 1, 2, 3 och 4. Ågerstastens inskrift löper dock i två rundjur lagda i slingor över stenen. Det gäller här att finna rätt startpunkt, vanligen i ett djur- eller ormhuvud. Med utgångspunkt i det vänstra huvudet läsas *Agurstam*. Det gängse formelinnehållet motsäger att en runinskrift skulle kunna inledas av ett substantiv (ortnamn) i dativ. Den korrekta startpunkten hittas i det högra huvudet: *uipugsi * lit * raisa * stain * ...* Här ger alltså textinnehållet information om läsordningen.

Burserydsfontens inskrifter löper i vågräta rader och läses som en boksida uppifrån och ned. Sigtunainskriften har ristats på två av benets sidor. Runtexterna har organiserats olika under runristartiden. De är lineariserade fram t. o. m. tidig vikingatid, medan vikingatidens inskrifter har en konstfullare textutformning orsakad av djuornamentiken. De medeltida ristningarna har åter strukturerats i rader.

Omvärlden

Runristaren vet vad han vill uttrycka och känner därmed uttryckets avsedda betydelse. Runläsaren måste nå fram till denna genom att skapa propositioner för texten. De äldsta texterna är i stor utsträckning deiktiska, d. v. s. de hänger intimt samman med det föremål på vilka de ristats. Vi finner här bl. a. ristningar på spjutblad, spjutbeteckningar, som måhända gav vapnen speciella egenskaper, "Prövaren" och "Den som rider mot målet" (Øvre Stabu, Kowel, Krause 1966 nr 31, 33). Där finns även personnamn på vapendetaljer och fibulor, namn som åsyftar individer som hade med föremålen att göra, t. ex. *Wagnijó* (Illerup, Stoklund 1985, 9) och "Jag Unwodiz" på Gårdlösa. I de senare fallen uppstår emellertid tolkningsproblem, då den oinvigde läsaren har svårt att avgöra de båda namnbärarnas förhållande till föremålen: tillverkare eller runristare, ägare eller givare. En snarlik osäkerhet svävar vi i när det gäller inskriften från Valsfjord. Vad betyder 'Jag Hagusald(az), Godagas tjänare'? Inskriften tolkas enklast som en ristarsignatur, men vad innebär en sådan egentligen? "Kilroy was here"? Annorlunda är det med Bergastenen som står vid ett gårdsgravfält. Här bör man räkna med att det är fråga om ett hedrande omnämnande av en man och en kvinna gravlagda på fältet. Problemen för den sentida runologen orsakas ofta av att det är svårt att göra de rätta propositionerna.

De normala vikingatida runstenarnas textinnehåll i form av obligatoriska och fakultativa formler skapar i sig inga större överraskningar för vare sig den samtida eller den sentida läsaren med undantag för ett eller annat person- eller ortnamn. Alla inskrifter är emellertid inte så läsaranpassade. Runstenen i Skarpåker (Sö 154) innehåller – förutom de på runstenar vanliga monumentalrunorna – även stavlösa runor. Efter resarformeln "Gunnar reste denna sten till minne av Lydbjörn, sin son" sätts läsaren på prov i och med att ristaren valt att gå över till stavlösa runor. För att ytterligare skruva upp svårigheterna har ristaren, till skillnad från i resarformeln, inte segmenterat avslutningen.

IarðSALRIFNAUKUBHIMIN

Tillägget inleds med vanliga runor iarþ och fortsätter med stavlösa runor. Läsaren måste således känna till ett variantsystem. Texten har translittereras iarþsalrifna-ukubhimin men även iarþsalhifnaukubhimin och tolkats: *Iarð skal rifna ok upphiminn* 'Jorden skall rämna och den höga himlen' respektive *Iarðsal hifna ok upphiminn* 'Himlens jordiska hall och den höga himlen'. Inskriften har utmanat runologers skarpsinne och tvingat dem till ingrepp vid tolkningen. I det första förslaget har sal emenderats till *skal*, i det andra har den 8:e runan lästs som h i stället för r (jfr R och H). Det kan naturligtvis inte uteslutas att de stavlösa runorna faktiskt också ställt till problem för ristaren. En läsare stöter på svårigheter även i slutet av inskrifterna på ett par närbelägna runstenar, Aspa Löt (Sö 137), Österberga (Sö 154), Spånga (Sö 164) alla i Rönö härad. Man kan här jämföra med Rökstenen som utmanar läsaren med äldre runor och olika chiffersystem. Burserydsfuntens inskrift ger prov på det vanliga bruket att inskrifterna talar till läsaren. Den anger att stenhuggaren Arinbjörn har gjort den och att prästen

Vidkunn skrivit den. Slutligen meddelas att funten skall stå i kyrkan en tid. Revbenet från Sigtuna ger väl snarast prov på runskrivande som underhållning.

OFFENTLIGA OCH PRIVATA TEXTER

Under den långa runtiden har inskrifter varit avsedda att läsas i olika miljöer och texterna har varit såväl offentliga (resta stenar från förvikingatid och vikingatid samt medeltida gravmonument) som mer eller mindre privata (småföremål). Ett sätt att komma åt en uppdelning av inskrifterna på de skilda sfärerna offentlig–privat kan erhållas genom en grovsortering av korpusen i inskrifter på sten respektive övriga material. En sådan indelning av antalet bevarade inskriftsbärande föremål fördelar inskrifterna från de tre huvudperioderna enligt följande uppställning:

Figur 6. Runinskrifterna fördelade på de tre perioderna förvikingatida, vikingatida och medeltida inskrifter samt på föremålstyperna sten respektive övriga.

	Sten	Övriga	Totalt
Förvikingatida	ca 40	ca 160	ca 200
Vikingatida	ca 2740	ca 10	ca 2750
Medeltida	ca 500	ca 1500	ca 2000
Summa	ca 3300	ca 1670	ca 4950

Trots att beräkningarna görs på det kända bevarade materialet, ger den några intressanta utgångspunkter för en diskussion byggd på runinskrifternas fördelning över tid och föremålstyper (jfr. Söderberg 1993b, 33).

Materialet antyder en utveckling i vilken det privata bruket utgjorde det tidigaste och ojämförligt största inslaget i skrivandet (ca 80 %). Vid vikingatidens inträde hade det dock trängts undan nästan helt för att under medeltid åter utgöra det stora användningsområdet. Vi kan göra den viktiga iakttagelsen att bruket av runor som monumentalskrift tycks vara tämligen marginellt (20 %) och dessutom i förhållande till privat skrivande sekundärt med de äldsta beläggen från mitten av 300-talet (Vetteland och Einang, Krause 1966 nr. 60, 63). Under vikingatid blev emellertid monumentalt skrivande nästan allena rådande för att under medeltid åter marginaliseras.

Skillnaderna mellan de båda sfärerna privat–offentligt ger en fingervisning om förändringar av kommunikationssituationen. Under den äldsta tiden skrev rimligtvis tämligen få runristare i första hand för privata läsare. Under vikingatid skrev däremot fler ristare för ännu fler offentliga läsare. Detta innebär att skriv- och läskunnigheten spridits till en större grupp människor. Huruvida detta är ett resultat av att skrivandet och läsandet blev enklare eller av att läs- och skrivförmågan fördjupades eller om den berodde på samhällsförändringar återstår att se.

DISKUSSION

Om vi avslutningsvis ser till de krav som våra exempelinskrifter ger prov på, kan vi ställa upp en översikt som i figur 7. (Kursiv anger de nivåer som kunnat skapa problem vid läsningen.)

Figur 7. Översikt över miljöer, texter, skrivare och kraven på läsaren i undersökningens inskrifter.

	Berga	Gårdlösa	Kälvesten	Ågersta	Sigtuna	Burseryd
Miljö	gravfält	?	landskapet	gårdsgräns	stad	kyrka
Texter	offentlig/ narrativ	privat narrativ	offentlig/ narrativ	offentlig narr./perf./hort.	privat social	offentlig narr./perf?
Språk	urnord	urnord	runsv	runsv	runsv	fsv.
Antal ord	2	1	17	30	18	13
Antal grafem	24	24	16	17	17	21
Skrivaren	professionell?	tillverkare givare ägare?	professionell runristare	professionell runristare	?	präst
Krav på läsaren		<i>segmentera</i>	<i>fonematisera</i> <i>ortogr.konv.</i> <i>segmentera</i> <i>strukturera</i>	<i>fonematisera.</i> <i>ortogr.konv.</i> <i>strukturera</i>	<i>fonematisera</i> <i>ortogr.konv.</i> <i>strukturera</i>	<i>ortogr.</i> <i>konv.</i>
Läsning	bottum-up?	bottom up	bottom up	top-down	top-down	top-down

Uppställningen kan tillsammans med några andra inskrifter som behandlats i undersökningen ligga till grund för några intressanta iakttagelser. En skiljelinje när det gäller kraven på läsaren tycks gå vid Kälvestensinskriften. De äldsta inskrifterna är lätta att fonematisera, men segmentering (Gårdlösa) och strukturering i längre inskrifter (Kälvesten, jfr. även Järsberg) överläts på läsaren. När det gäller propositionalisering är det svårt att säga något. (Den samtida läsaren torde ha haft ett försteg gentemot dagens läsare som ej har tillräcklig kunskap om den dåtida verklighetsuppfattningen.) Svårigheterna ökar under tidig vikingatid i och med att även fonematiseringen läggs över på läsaren. Senare tycks ristaren ha tagit över segmenteringen i lexikala enheter och ibland även fonematiseringen av icke texttypsbundna ord (Ågersta), vilket kan ses som ett sätt att läsaranpassa inskrifterna. Emellertid sattes läsaren ibland på prov av ristaren. De viktiga delarna av en inskrift, resar- eller minnesformeln, gjordes ”lättlästa“, medan tilläggsinformation (Skarpåker m. fl., men redan så tidigt som Rök, 800-tal) kunde presenteras i svårare tappning. Ristaren har i sådana inskrifter funnit det värt att gå utanför det normala, vilket ger en fingervisning om olika grader av runkunskap under vikingatid. Ristarens utmaning till läsaren antyder faktiskt en avancerad runacy hos ett antal individer. Det är naturligtvis inte möjligt att ange hur stor del

av befolkningen som kunnat läsa, men det faktum att inskrifterna i viss mån läsaranpassats antyder att denna grupp kan ha varit tämligen stor. Förförståelse av texttypen, kännedom om språksystemets struktur (fonologi, morfologi och syntax) och namnskick hjälper emellertid läsaren ganska långt i läsningen. Vad man behövde var att behärska de 16 tecknen i runsystemet. Att det funnits grader av runacy beläggs även av de medeltida materialet, en utvecklad (Burseryd) och en mindre utvecklad (Sigtuna). När det gäller ristaren tycks det som om han under vikingatid anpassar sig till sin publik och under medeltid till latinska skrivarmönster.

Undersökningen har också väckt ett antal frågor som kan studeras. Dels hur segmenteringen av en text växer fram, dels vilka medel som används för att hjälpa läsaren att strukturera. Vidare torde en studie av de professionella runristarnas ortografiska repertoar ge ytterligare information om läsaranpassning, och ett fördjupat studium av ristarskapade förenklingar och svårigheter kan ge upplysningar om de framför allt vikingatida och medeltida personer som var *ryn*, d. v. s. runvisa.

LITTERATUR

- Antonsen, E.H., 1975: *A Concise Grammar of the Older Runic Inscriptions*. Tübingen.
- Benneth, S.; Ferenius, J.; Gustavson, H.; Åhlén, M. (Red.), 1994: *Runmärkt. Från brev till klotter*. (Runorna under medeltiden). Borås.
- DR = *Danmarks runeindskrifter* 1941–42. Jacobsen, L.; Moltke, E. (under medverknin af A. Bæksted og K. M. Nielsen). København.
- Fv 1992 = *Fornvännen*. (Tidskrift för svensk antikvarisk forskning) 1906ff. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (utg.).
- Jansson, S.B.F., 1976: *Runinskrifter i Sverige*. Uppsala.
- Jørgensen, N., 1973: "Skiljetecken i runinskrifter". I: *Arkiv för nordisk filologi* 88.
- Krause, W. 1966: *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. 1. Text. Mit Beiträgen von H. Jahnkuhn. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philol.-hist. Klasse. 3. Folge 65.). Göttingen.
- Lange, S. 1989: "Att lyssna och förstå" I: Melin, L.; Lange, S. (red.) *Läsning*. (Studentlitteratur). Lund. 22–50.
- Loman, B., 1965: "Rökrunorna som grafematiskt system" I: *Arkiv för nordisk filologi* 80.
- NIYR = *Norges innskrifter med de yngre runer*. Bd. 1–. 1941ff.. Olsen, M. et.al. (utg.) Oslo.
- Palm, R., 1992: *Runor och regionalitet. Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. (Runrön 7.) Edsbruk.
- Palm, R., 1997: "Runkunskap under medeltid – en analysmodell och några resultat". I: Andersson, R.; Åström, P. (utg.) *Till Barbro: Texter och tolkningar tillägnade*

- Barbro Söderberg den 23 september 1997.* (Meddelanden från institutionen för nordiska språk. MINS 45.) Edsbruk. 87–105.
- Sm = *Smålands runinskrifter* 1935–61. Granskade och tolkade av R. Kinnander. (Sveriges runinskrifter IV.). Stockholm..
- Stoklund, M., 1985: ”De nye runefund fra Illerup Ådal“. I: *Danske Studier* 80. 5–25.
- Sö = *Södermanlands runinskrifter* 1924–36. Granskade och tolkade av E. Brate & E. Wessén. (Sveriges runinskrifter III.). Stockholm..
- Söderberg, B., 1993a ”Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv“. I: Söderberg, B.; Larsson, I. *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet, MINS 39.) Edsbruk.
- Söderberg, B., 1993b ”Skriftinteraktion och runkompetens: Forskningsperspektiv och förslag“. I: Söderberg, B.; Larsson I., *Nordisk medeltidsliteracy i ett diglossiskt och digrafiskt perspektiv*. (Meddelanden från Institutionen för nordiska språk vid Stockholms universitet, MINS 39.) Edsbruk.
- U = *Upplands runinskrifter* 1940–58. Granskade och tolkade av E. Wessén och S.B.F. Jansson. (Sveriges runinskrifter VI–IX) Stockholm.
- Vr = *Värmlands runinskrifter* 1978. Granskade och tolkade av S.B.F. Jansson. (Sveriges runinskrifter XIV:II.) Stockholm.
- Wessén, E., 1965: ”Svensk språkhistoria“ I.: *Ljudlära och ordböjningslära*. Stockholm.
- Ög = *Östergötlands runinskrifter* 1911–18. Granskade och tolkade av E. Brate. (Sveriges runinskrifter II.). Stockholm.
- Öl = *The Runic Inscriptions of Öland*. 1973. Nilson, B.E., Arbor, A.. Michigan. (University Microfilms International).

Den nordiska *s(k)*-formens uppkomst

De moderna nordiska språken skiljer sig från andra germanska språk inte bara genom en rad fonologiska drag och ungefär 1000 ord som är karakteristiska bara för dem utan också genom tre grammatiska isoglosser: den suffigerade bestämda artikeln, den verbala *s*-formen och frånvaron av den grammatikaliserade futurumformen. I fornnordiska språk fanns ännu ett drag, som var obekant för andra germanska språk: suffigerade enklitiska pronomen och negationer. Frånvaron av den grammatikaliserade futurumformen är i jämförelse med de andra germanska språken en arkaism. De andra dragen som vittnar om agglutinerande tendenser i nordiska språk är en ny utveckling. I denna artikel betraktar jag framför allt den verbala *s(k)*-formens framväxt och dess möjliga förbindelse med de andra agglutinerande dragen.

Det finns en mycket rik litteratur om *s(k)*-formens utveckling, men i denna litteratur behandlas huvudsakligen två problem: *s(k)*-formens funktioner i fornnordiska språk och etapperna av *s(k)*-passivens utveckling (jfr. t. ex. Öhlin 1918; Holm 1952). Frågan om möjliga orsaker av utvecklingen, d. v. s. varför *s(k)*-formen utvecklats bara i nordiska språk men inte i andra germanska språk, har nästan aldrig ställts (Urelands antaganden se nedan). För att närmare betrakta utvecklingens faktorer måste vi först skissera *s(k)*-formens förekomst och funktioner i fornnordiska språk.

S(K)-FORMEN I FORNNORDISKA SPRÅK

Den enklitiska *s(k)*-formen förekommer redan i svenska och danska runinskrifter från 900–1100-talet (exempel från DR 1941; Peterson, 1994) **kuask** 'sades' (DR 19) (omkring 980), **kunukar barþusk** 'konugar(na) slogs' (DR 34) (omkring 1000); **þþiþus** Vg 40), **antapiþis ubi kirkum** 'dog i Grekland' (U 136) (1000-talet), samma form i Sö 33, Sö 65, **aitapiþis** (Ög 81B), **eataþis** (Ög 81A), **entaþis** (Sö 9, Sö 85, U 140), **etaþis** (Ög 115, Sm 29S, U 519), **itaþis** (U 359), **itaþisk** (Sm 46+), **-þis** (Sö 216+), **-aþis** (Sm 27), **antaþus** (U 153), **entaþus** (Sö 34); **fors** pret. av *faras* 'omkomma' (U 363, Ög 145); **furs** (Sö 335, U 201, U 349, U 1016); **hafsk** (av *hafask* 'vara till' på Forsaringen HSS 1979, jfr. isl. *hafask* 'vara sysselsatt med ngt'), **hailsas** och **huilis** (Åkirkebyfyndet på Gotland från 1100-talet). Den äldsta norska runinskriften med *s(k)*-formen dateras till år 1028 (**bariþ** *barðisk* NIYR 252, III, 252). I runinskrifterna från ungefär 1100 förekommer *verask* i reciprok betydelse (L. och I. **erusk uinir** 'är vänner med varandra' NIYR 462, V, 31) jfr. Háv 41 *erusk lengst vinir*, och **reras hrerask** 'bli kraftlös?, röras?' (NIYR 580, V, 195). De andra norska *s(k)*-formerna **antaþis**, **antapesk**, **antaþisk andask** 'dö' (NIYR 232, 235, III, 172-175, 179); **minnizk** imperativ 'minns!' (NIYR, 446, IV, 274–275) är ännu yngre. Betydelsen av *s(k)*-formen i dessa exempel är antingen

reciprok (**barþusk** 'slogs', **hailsas** 'hälsar varandra') eller helt lexikaliserad, jfr. *ænda* 'fullända' (som i Ög 66) *ændas(k)* 'sterben', *fara* 'fara' *faras(k)* 'omkomma', *hafa* 'hava' *hafas(k)* 'vara sysselsatt med ngt; bete sig'.

Den norsk-isländska skaldediktningen visar emellertid att *sk*-formen var kännetecknande för Västkandinavien redan på 800-talet. Det finns exempel på *sk*-form i reflexiv och reciprok betydelse (jfr. *Settisk örn*; *Mættusk allar áttir* – alla exempel här och nedan från Kock 1946, 1–18). Men om agens- eller patiensidén inte är så stark och subjektet är den "upplevande" är den reflexiva betydelsen försvagad eller försvinner helt och hållet. I sådana fall talar man om medial betydelse som t. ex. i *hristusk björg ok brustu* 'skakades berg och brast', *gamlir menn/ok gerðusk kærir* 'gamla män och gjordes kära', *Leiddisk* ('leddes') *þá fyr Lúfu/lengr at haldask* ('hållas') *hersa drótt/ok höfðingjum*; *Æstusk austkylfur* (*æsas* 'uppröras, upphetsas, uppflicka'). I somliga fall är det bara förändringen av tillståndet som är kännetecknande för *sk*-formens betydelse (jfr. *Illt's við ulf at ylfask*; *Auk niðkvísl í Nóregi/þróttar Þros/of þróazk hafði*).

Språket av 800-talets skaldar, där *sk*-formen har nästan samma funktioner som i klassiska fornisländskan, vittnar om att *sk*-formen med reflexiv, reciprok, mutativ, inkoativ och medial betydelse utvecklades före 800-talet (jfr. Noreens förmodan, att *s/sk*-formen kunde utvecklats tidigare än på vikingatiden: "Ein neues Medio-Passiv wird in der Vikingerzeit (wenn nicht früher) gebildet", Noreen 1913, 219). Frågan är, om denna form redan var grammatikaliserad på 800-talet eller om *sk*-formen hos skalderna var bara en enklitisk, metriskt betingad variant av *sik*, som hade samma funktion som de enklitiska pronomina i objektform utan sammanfallet av agens och subjekt (jfr. t. ex. *skjótt munat hefnt*, *þótt hvettimk hugr* 'snart blir det inte hämnat, även om tanken upphetsar mig'). Den fria variationen mellan *s/st*- och *sig/seg*-formerna är fortfarande möjlig hos somliga verb i alla nordiska språk. I de fastlandsnordiska språken är en sådan fri variation möjlig bara hos enstaka verb med medial betydelse (jfr. sv. *harmas* = *harma sig*, bm. *skjemmes* = *skamme seg*, *samles* = *samle seg*, nynor. *samlast* = *samla seg*, d. *glædes* = *glæde sig*). Till skillnad från de fastlandsnordiska språken är denna variation fortfarande möjlig i nyisländskan även hos verb med reflexiv betydelse (jfr. *settast* = *setta sig* 'sätta sig'). Men trots möjligheten av *s(k)/sig*-variationen hos några verb finns det en klar betydelseskillnad mellan *s/st*-former och *sig/seg*-former i alla moderna nordiska språk och även i isländskan, där skillnaden mellan medial och reflexiv betydelse uttrycks genom skillnaden i form *-sig* versus *-st*: (jfr. isl. *meiða sig* [reflexiv] 'tillfoga sig ett sår', *meiðast* [medial] 'såra sig [t. ex. genom att falla ner]'; *spegla sig* [reflexiv] 'betrakta sin egen bild i spegel', *speglast* [medial] 'speglas [t. ex. berg i vattnet]'; *baða sig* [reflexiv] 'bada [sig för att bli ren]' *baðast* [medial] 'bada, t. ex. i solen', Kress 1982, 198).

På grund av brist på material har jag inte kunnat hitta exempel på en liknande opposition i 800-talets skalders språk. Men vad som kunde tala för möjligheten av en sådan opposition är lexikaliserade verb på *sk* eller *sk*-verb som i den klassiska fornisländskan inte kunde ha en *sik*-variant, som t. ex. *ylfask*, *þróask*, *farask*, *andask*. De lexikaliserade formerna som *andask* 'dö' (*anda* 'andas'), *farask* 'omkomma' (*fara* 'fara'), vittnar därom, att *sk*- och *sik*-formerna kunde ha olika

betydelser redan på 800-talet, och att *sk*-formen inte bara kunde vara grammatikaliserad utan också lexikaliserad. Trots att transitiva verb med *sik* (oder *sér*) som objekt varit källan för den nya formen, är det bara *s(k)*-former av intransitiva verb (som t. ex. *andask*, *verask*, *farask*), som tillåter oss anta *sk*-formens grammatikalisering.

Om *sk*-formens grammatikalisering vittnar dessutom oetymologiskt *-sk* i 2. ps. (i stället för *pik*), som var kännetecknande även för reflexiva verb (jfr. imper. 2. sg. *setztu niðr*, Skm 29, 4). Om man antar att frånvaron av *-r* hos *s(k)*-verb i presens visar att *s(k)*-formen utvecklats innan *-r* trängde undan *-þ* i 3. pers. sing. (jfr. Ureland 1975, 716–717) kan man förmoda att *s(k)*-formen utvecklades senast på 600-talet, jfr. **bariutip** '(den som) bryter' i runinskriften från Stentofte från början av 600-talet och **Arutr** '(den som) bryter' i runinskriften från Björketorp från mitten av 600-talet. Utvecklingen *-þsk > sk* (som t. ex. i **brytiþsk > brytisk*) kan då betraktas som en naturligare morfonologisk regel än utvecklingen *-rsk > sk* (**brytiRsk > brytisk*).

Till en grammatikaliseringsprocess hör inte bara utvecklingen av en ny form utan också grammatikaliseringen av en ny semantik. *Sk*-formens betydelseomfång var mycket bred: "this category is not at all a unitary one from the point of view of its syntax or its semantics [...] It seems that the class of *st*-verb is a purely formal one" (Anderson 1990, 259, 268). Det är verkligen inte lätt att finna ett gemensamt semantiskt drag hos alla fornisländska *sk*-verbformer, men om man bortser från helt lexikaliserade former som t. ex. *andask* å ena sidan och från reflexiva verb som kunde varieras med reflexiva *sik*-verb (som *setjask/setja sik*) å andra sidan, skulle kärnan av denna grammatiska kategori kunna beteckna ett skeende som återger förändringen av subjektets tillstånd framkallat varken av subjektet själv eller av något utanför subjektet, d. v. s. det pågår liksom av sig själv. Det finns ingen agens och subjektet uppträder som "den upplevande". Denna grammatiska kategori i fornisländska kallas av Alexandrov "tillstånddiates" (förändringen av tillståndet) (Alexandrov 1940, 75). Än i dag konkurrerar *st*-formen med verb som har det ursprungliga mutativa suffixet *-na* i norska dialekter (/blei:kest/ /bleik:n/ 'blekna', /slak:est/ /slak:n/ 'slokna', Elstad 1982).

När Ottósson beskriver den fornisländska *sk*-formens semantik, betonar han att det vid sidan av sådana lexikaliserade former som *andask* (dö) eller *klæðask* (ta på sig kläder) finns former som han kallar »inflectional«. Dessa former som har en antikausativ eller ergativ betydelse med "elimination of the external argument" skiljer sig från passivformerna, som har "conceptually retained argument", jfr. *haugrinn opnaþisk* vs *haugrinn var opnaþr* (Kjartan & Ottósson 1992, 66–68). Dessa former med antikausativ betydelse bildar en kärna hos fornnordiskt medium.

I oppositionen reflexiv – medium – passiv är följande drag relevanta: semantiska roller, möjlighet av en agens, förhållandet mellan satsdelar och semantiska roller (subjekt – objekt, agens – patiens, "den upplevande"). Om vi tar hänsyn till dessa drag kan reflexiv karakteriseras som agens = subjekt, patiens = objekt, agens = patiens; medium som patiens ("den upplevande") = subjekt, ingen agens; passiv som patiens = subjekt, agens = adverbial. Om man definierar *genus verbi* (diates)

som en grammatisk kategori, som i verbform uttrycker olika förhållanden mellan semantiska roller och satsdelar (Holodovič 1970, 13) kan man åtminstone tala om tre *genera verbi* i fornnordiska språk med olika grammatikaliseringsgrad: reflexiv (analytisk: V+*sik*); medium (syntetisk: V+s/*sk*-ändelse); passiv (analytisk: isl. *vera*+part. II, fastlandsnord. *verða*, *varda* senare *bliva*+part. II). Trots formöverlappningar (t. ex. *setta sig* = *settask* i fisl. och fsv.) eller lexikaliseringen av några *s(k)*-former hade varje grammatisk kategori sin egen kärna med var sin egen form och betydelse.

Eddan och den fornisländska skaldediktningen bevarar den ursprungliga kategorin medium bäst. Nygaard skriver att "som regel för Eddaspråket kan sättas att de reflexiva formerna inte brukas med passiv betydelse" (Nygaard 1865, 57). Både hos 800–900-talets skaldar och i Eddan är agens omöjlig. I det klassiska sagaspråket förekommer den mycket sällan. I den så kallade folkliga stilen är det bara få *sk*-verb som kan ha passiv betydelse och användas med agens (*spyrjask*, *fødask*, *byggjask*, *fást*, *finnask*) (Nygaard 1905, 171–172). I Gunnlaugssagan finns det t. ex. bara 6 verb med passiv betydelse d. v. s. med en föreliggande eller tänkbar agent (Alexandrov 1940, 78). Men även i fall med *af*-agenten behöver inte agentadverbialt utgöra den riktiga agenten utan är snarare en orsak.

Passiv, d. v. s. *sk/s*-formen med den riktiga agenten eller med en möjlig agentidé är kännetecknande för den så kallade lärda stilen i fornisländskan (Nygaard 1905, 172–174) och man antar att den har utvecklats framför allt i översättningarna från latinska för att återge latinsk *r*-form.

Samma bild uppvisar fornsvenskan, där vi finner "reminiscenser från ett språkligt skede, då *s*-passiven ännu icke vunnit stadga som en från deponens klart skild kategori, jämställd med de perifrastiska konstruktionerna" (Holm 1952, 175). I fornsvenskan liksom i fornisländskan kan *s*-formen ha reflexiv, recipok, mutativ, medial och sällan passiv betydelse. Liksom i fornisländska och till skillnad från modern svenska kan *s*-formen med reflexiv betydelse variera med *sik*-formen (*læggias* = *læggia sik*, Wessén 1970, 187–188). I de fornsvenska lagarnas språk finner man bara få exempel på *s*-formen med agent (ett osäkert fall i ÄVgL [antal *s*-former är 85], inga exempel i ÖgL [465], och bara 4 exempel i UL, där antal *s*-former är störst [700] Holm 1952, 265).

De moderna nordiska språken skiljer sig vad beträffar *s(t)*-formens betydelse och spridning. Isländskan har bevarat det fornnordiska tillståndet, svenskan har utvecklat ett fullständigt paradigma av *s*-passivformer. Till skillnad från fornisländskan och fornsvenskan kan *s*-passiv förekomma här med agenten, vilket gör det möjligt att definiera *s*-formen som passiv (Holm 1952). Men även om semantisk överlappning mellan *bliva*-passiv och *s*-passiv, särskilt i preteritum (*byggdes* = *blev byggd*), är möjlig, finns spår av det gamla mediet även i nusvenskan. De flesta passiva satserna saknar agentadverbialt (SAG 1999, 554) och i flera fall (framför allt i infinitiv och i presens) finns en skillnad i betydelse hos de två passivformerna: *s*-passiv betecknar en process och *bliva*-passiv en resultativ handling.

Utvecklingen från medium till passiv i nordiska språk är förbunden med utvecklingen av agensidén. Som ett kännetecken för förändringen medial betydelse > passiv betydelse betraktas utvecklingen av agenten (Öhlin 1918, 86;

Alexandrov 1940, 77; Holm 1952). I modern lingvistik defineras passiv bara genom möjligheten hos verbet att tillägna sig en morfologisk formant som gör patient/objekt av en aktiv konstruktion till subjekt i en passiv konstruktion. Möjligheten eller omöjligheten av agentadverbialen betraktas inte som ett avgörande drag vid definitionen av passiv (jfr. t. ex. Julien 1996, 41). Men om vi inte tar hänsyn till skillnaden mellan konstruktioner med optional eller förbjuden agent, har vi ingen möjlighet att dra skillnaden mellan passiv och medium, vilket är särskilt viktigt för de språk, där de är två olika grammatiska kategorier.

Utvecklingen medium > passiv i fastlandsnordiska språk påskyndades (om inte utlöstes) av översättningarna från latin (latinsk *r*-passiv översattes ofta med *s*-formen). ”Den lärda stilen” som undanträngdes av ”den folkliga stilen” i isländskan, har haft mer framgång i de fastlandsnordiska språken, särskilt i svenskan. Huvudämnet i denna artikel är emellertid inte utvecklingen medium > passiv utan det första steget i *s(k)*-formens utveckling: framväxten av medium som en grammatisk kategori: d. v. s. utvecklingen av en grammatisk skillnad mellan *sik/sig*- och *s(k)*-formen. Denna utveckling ägde rum betydligt tidigare än Skandinaviens övergång till kristendom och den latinska skriftens utbredning.

ANTAGANDEN OM UTVECKLINGENS ORSAKER

Frågan om orsaken för *s/st*-formens utveckling har nästan aldrig ställts. Det betyder att *s*-formens framväxt i nordiska språk anses vara en autokton utveckling. Att en sådan utveckling är teoretiskt möjlig visar liknande utvecklingar i andra språk. Men när en utveckling skiljer sig starkt från den i nära besläktade språk och följer en rad andra utvecklingar som går i samma riktning och som också avviker från utvecklingen i besläktade språk är frågan berättigad om inte språkkontakt är orsak till den egendomliga utvecklingen. Det är emellertid just vad vi har i fallet med den nordiska *s(k)*-formen. Inget annat germanskt språk har utvecklat en sådan form. Å andra sidan finner vi i nordiska språk andra agglutinerande tendenser (utvecklingen av den suffigerande artikeln och utvecklingen av suffigerade negationer i fornnordiska språk) som är främmande för andra germanska språk. Så vitt jag vet är det bara Sture Ureland som ställt frågan, varför *s(k)*-formen utvecklats bara i nordiska och inte i andra germanska språk. Han tycker att den inre förutsättningen för *s*-formens utveckling utgjorde positioneringen av modifierarna, ett typologiskt drag som är kännetecknande för språk med SOV ordföljd. Men den avgörande impulsen har kommit från fornryskan. Han skriver om ”nordisk-fornrysk tvåspråkighet” som kunde vara grunden till *s*-formens framväxt i nordiska språk (Ureland 1978, 128). Därmed menar han vikingatiden: den nordiska *s*-formen utvecklats ”as a result of linguistic and cultural contacts during the Viking Age, when Scandinavian vikings were in intimate contact with the East Slavs” (ib., 125). Han förbinder denna utveckling med andra gemensamma morfosyntaktiska utvecklingar i nordiska, baltiska, östslaviska, finno-ugriska och turkiska språk (huvudsakligen med postpositioneringen av modifierare) och talar om prehistorisk *Sprachbund* som lett till en rad lika morfosyntaktiska förändringar i de kontakterande språken (ib., 130). I

något modifierande form uttrycker han samma tanke i en rad andra publikationer (Ureland 1980 och 1986). Termen *Sprachbund* som inletts vid beskrivningen av en rad gemensamma drag hos språk på Balkan har emellertid alltför otydliga konturer. Den förklarar varken typen eller mekanismen av språkkontakten utan konstaterar bara existensen av gemensamma drag hos territoriellt närliggande språk som kan tillhöra olika språkfamiljer.

Det finns emellertid flera omständigheter som hindrar oss att acceptera en förmodan både om SOV-ordföljden och om fornrysk-skandinavisk språkkontakt som faktorer för *s(k)*-formens utveckling under vikingatiden. De äldre runinskrifterna ger klara exempel på en fri ordföljd, där alla ordföljdstyper är möjliga (VOS, SOV, SVO, VSO). Ordföljden bestämdes här av kommunikativa uppgifter som den gör i alla språk med en fri ordföljd. Denna ordföljd upplöstes i de yngre runinskrifterna av en fast ordföljd med verbet efter fundamentet. Att utvecklingen av enklitiska former, bl. a. *s(k)*-formen, inte har någonting att göra med SOV-ordföljden visar andra enklitiska bildningar som vittnar om en annan ordföljd (t. ex. VSO eller OVS). Jag menar inte bara sådana former som **hateka** (Lindholmamuletten) eller **haitika** (Själlandbrakteaten) 'heter jag' i äldre runinskrifter från 400- och 500-talen utan också framför allt i sådana fornisländska former som *fannkat* 'fann-jag-inte' eller *kveðkat* 'säger-jag-inte', som var kännetecknande både för de första skaldernas språk och för Eddan. Dessa former visar att det inte bara handlar om en synkopering av pronomenets uddljudsavokal (som t. ex. i *berk*, *lætk*) utan om suffigeringen av *-k* och dess inkorporering i ordet, därför att negationen *-at* uppträder bara som ett suffix.

Ureland antar att *sk/s*-suffixet utvecklats i Östskandinavien och brett ut sig därifrån till andra nordiska områden. Denna förmodan baserar på förekomsten av den enklitiska *s/sk*-formen i svenska och danska runinskrifter från 900- och 1000-talen (se ovan). Men som vi har sett ovan finns det norska runinskrifter med *s*-formen från 1000-talet och *sk*-formen var kännetecknande för Västskandinavien redan på 800-talet (se ovan exemplen från de äldsta norska och isländska skalderna). De få exemplen på *s/sk*-formen i svenska och danska runinskrifter från 900- och 1000-talen har motsvarighet i de första skaldernas språk (jfr. runinskrifternas **kuask**, **barþusk**, **aintaþis** och skaldernas former *barðisk*, *endisk*, *kvöddusk*). Men hos 800-talets skalder finns betydligt fler exempel på *sk*-form såväl i reflexiv och reciprok som i medial och mutativ betydelse. Det måste emellertid inte med säkerhet betyda, att *s(k)*-formen har först utvecklats i Västskandinavien – det finns ju inget motsvarande material från Östskandinavien. Med vad som är absolut klart är, att de östskandinaviska runinskrifterna med *s(k)*-formen inte kan tjäna som ett bevis för en tidigare utveckling av denna form i Östskandinavien.

Min tredje invändning mot Urelands idé om vikingatidens fornrysk-nordiska språkkontakt som orsak till *s(k)*-formens utveckling är förknippad med hur en sådan språkkontakt brukar te sig. Även om vi inte tar hänsyn till det faktum, att den nya kategorin grammatikaliserades före vikingatiden, d. v. s. före den antagna fornrysk-östnordiska språkkontakten (på 800-talet var denna kategori ju redan fullständigt utvecklad), är det den fornrysk-fornnordiska språkkontaktens

mekanism som hindrar oss att gå med på Urelands formodan. Lånet av såväl en grammatisk kategori (medium) som av ett uttrycksmedel (suffigeringen av *sik* pronomen) skulle betyda ett substratfenomen, d. v. s. en sådan utveckling skulle man kunna förmoda i ryssarnas nordiska språk och inte i nordbornas modersmål. Antagandet att ryssarnas nordiska språk hade påverkat det nordiska språket hos nordborna som kom tillbaka till Norden och där spridde ett nytt språkdrag är föga troligt.

I en tidigare artikel om *s*-formens utveckling skriver Ureland om en teoretisk möjlighet att den nordiska *s*-formen kunde ha kommit från finno-ugriska språk (Ureland 1975). Som en teoretiskt möjlig källa nämner han framför allt samiska och finska enklitiska possessivformer som t. ex. nordsamiskans *viel'ljan* 'broder-min', samt enklitiska reflexiva och reciproka former i SOV-språk (ib., 715). Han förklarar inte vilka enklitiska former han menar och förkastar idén om en påverkan av finno-ugriska språk på den nordiska *s(k)*-formens utveckling med anledning av samernas och finnarnas låga sociala status på vikingatiden. Han hävdar att ett morfologiskt lån är möjligt bara från "a culturally superior language" till "a culturally inferior language" och inte tvärtom (ib., 716) och fortsätter: "as far as we know there is no such culturally superior SOV language in Scandinavia at the time when the clitization of the reflexives occurred" (ib., 716). En fornrysk påverkan syntes honom vara bättre än en samisk. I senare publikationer betraktar han den nordiska *s*-formen dock inte bara som ett resultat av fornrysk-nordisk-baltisk-språkkontakt utan tar även hänsyn till "existence of Finno-Ugric languages in the area under study which show a tendency to enclitical reflexives and medio-passives" (Ureland 1986, 63). Och denna tanke verkar vara mycket mer produktiv, även om det förblir oklart vilka enklitiska reflexiver och medio-passiver han menar. Jag tror inte att finnougrika suffixala verbavledningar med reflexiv och mediopassiv betydelse (jfr. nordsam. *basadit* 'tvätta sig', *gullojuv'vot/gullot* 'höras') kan betraktas som enklitiska.

I en rad publikationer har jag försökt visa att den samiska påverkan på nordiska språk inte begränsar sig till Skandinaviens nordligaste område, utan omfattar viktiga arealbildande fonologiska utvecklingar i svenska och norska dialekter ned till Trøndelag i Norge och Uppland i Sverige (konsonantförlängningen, tilljämning, vokalbalans). Dessa fonologiska isoglosser har växt fram som ett resultat av skandinaviseringen av samer och språkväxeln samiska>nordiska, d. v. s. de är resultat av ett samiskt substrat i nordiska dialekter (Kuz'menko 1983; Kusmenko 2000; Kusmenko/Rießler 2000; jfr. även Rießler 2000). Alla dessa utvecklingar skedde i perioden från 1300 till 1800-talet. Är det inte möjligt att komma tillbaka till idén om samiska källor för den nordiska *s(k)*-formen och anta en tidigare samisk påverkan på nordiska språk?

PASSIVA, REFLEXIVA, RECIPROKA OCH TRANSLATIVA VERB I SAMISKA

I samiskan finns en rad suffix som uttrycker olika slags diatesbetydelser (passiva, reflexiva, reciproka, kausativa). De bildar verbstammar som inte har någon egen deklination utan böjs som grundverb. Dessa suffix skiljer sig morfologiskt inte från

andra avledningssuffix, som har bl. a. momentan, diminutiv, inkoativ och andra betydelser. Antal och former av dessa suffix växlar från dialekt till dialekt. Många suffix är multifunktionella och kan ha inte bara reflexiv, passiv och reciprok utan också andra betydelser: t. ex. med *-dit* i Lulesamiskan kan bildas inte bara reflexiva och reciproka utan också kausativa, monentana, diminutiva, frekventativa, kontinuativa, translativa och konativa verb, med *-dallat* inte bara passiva utan också reflexiva, reciproka, frekventativa, kontinuativa, konativa, kausativ-frekventativa, deminutiv-frekventativ-kontinuativa verb (Kintel 1991, 33–49). Men det finns suffix, vilkas betydelse är mer entydig. I nordsamiskan är det vanligaste suffixet med passiv betydelse *ojuv'vo(j)t/uv'vo(j)t, -ot*. Med detta suffix kan man bilda passiva verb av alla verbtyper: (jfr. *dearpat* 'att banka' - *derpojuv'vot* (*derpot*) 'att bankas'; *gullat* 'att höra' *gullojuv'vot* (*gullot*) 'att höras', *dulkot* 'att tolka' - *dulkojuv'vot* 'att tolkas'; *diddjot* 'göra' - *diddjojuv'vot* 'göras'. (Sammallahti 1998, 84). I lulesamiskan motsvaras detta suffix av *-duvvat, -uvvat, -juvvat* (Kintel 1991), i pitesamiskan av *ujet, -(C)uvvát/uvvut* (Ruong 1943), i rørossamiskan av *-lgidh, -sovvedh*, (Bergsland 1946, 224–225, 1994, 96–98;). Men även i detta fall är den passiva betydelsen hos detta suffix inte den enda (jfr. t. ex. mutativ betydelse som i *bieljetuvvát* 'bli döv', *bæl'je* - 'öra'; *mòratuvvat* - 'bli vred', *mòrre* 'vrede' i pitesamiskan (Ruong 1943, 273).

I litteraturen finner vi tre möjliga interpretationer av verbformer med passiva suffix. Traditionellt betraktas de inte som former av ett grundverb utan som verbavledningar, d. v. s. som passiva verb liksom andra verbtyper (kausativa, mutativa, reflexiva o. s. v.) (Nickel 1990, 221; Kintel 1991, 30–32). Korhonen tycker, att det inte finns *genus verbi* som en grammatisk kategori i samiskan "zumindest nicht ohne Einschränkungen" (Korhonen 1967, 15). Men det finns lappologer som betraktar samisk passiv som en grammatisk kategori (Schlachter 1984, 118; Julien 1996). Suffixet som motsvarar nordsamiskans *ojuv'vo(j)t/uv'vo(j)t, -ot* betraktas i så fall som ett passivsuffix.

Om vi använder ett generativt paradigma är den samiska passivens huvudfunktion agensdegradering (Sammallahti 1998, 84). Julien betonar, att "the subject of the active clause cannot be overtly present in the *juvvot*-passive clause in today's standard Northern Sámi" (1996, 12), samma regel gäller också för sydsamisk passiv på *sovvedh/lgidh* (Bergsland 1994, 96). Det motsvarar passivens funktion i andra finno-ugriska språk. Agentadverbialet i lokativ var möjlig i de första samiska bibelöversättningarna för att återge nordiskt agentadverbial med *av* (Nickel 1990, 227; Julien 1996, 12). Här har vi en typologisk parallell till "den lärda stilen" i de första nordiska latinöversättningarna som använde *s(k)*-formerna med passiv betydelse tillsammans med agensadverbialet vid översättningen av motsvarande latinska konstruktioner.

Det finns andra samiska suffix med medial och passiv betydelse, vilka inte betraktas som grammatikaliserade i modern samiska och som kan ha olika bibetydelser (t. ex. sydsam. *-htaledh*, nordsam. *hallat* som har betydelse 'att ha oturen att råka ut för att bli...'. I detta fall kan verbformen åtföljas av en agens som i regel står i illativ i nordsamiskan och i elativ i sydsamiskan, jfr. nordsam. *Mun gáskkáhallen* (*gáskit* 'att bita') *bahás beatnagii* 'Jag blev biten av en arg sint

hund' (Nickel 1990, 228). Till suffixen som kan ha en passiv betydelse tillhör *-nit* (jfr. lulesam. *smállit* 'knusa', *smállånit* 'knusas, bli knusad', Kintel 1991, 34) och nordsam. *-sit*, sydsam. *-sidh*.

Samiska verb på *-sit* bildar en intressant parallel till det fornnordiska mediet. Dessa verb betecknar oftast handlingar som sker liksom av sig själv eller tillfälligt och har ingen agens (Nickel 1990, 228; Ruong 1943, 177, Bergsland 1946, 225–226, 1994, 97–98), jfr. nordsam. *rahpat* 'att öppna', *rahpasit* 'att öppnas av sig själv'; *coavdit* 'att lösa', *coavdásit* 'att lossna, att lösa av sig själv'; *coaggit* 'att samla', *coaggasit* 'att samlas, att samla sig' (Nickel 1990, 228–229), pitesam. *cág'gát* 'att hindra' *cág'gásit* 'att hindras'; *dáhpát* 'att stänga', *dáhpásit* 'att stängas av sig själv'; *ráhpát* 'att öppna' *ráhpásit* 'öppna av sig själv' (Ruong 1943, 177–180), *girkedh* 'strypa', *garhkasidh* 'strypas' (Bergsland 1994, 96). Bergsland betonar att medan derivater med *-lgidh* i sydsamiskan är passiver i egentlig mening, har verben med *-sit*-suffix en inaktiv betydelse (ib., 225). I somliga fall finns en klar opposition mellan en *sit*-form och en grammatikaliserad passivform som t. ex. i sydsam. (Røros) *rihtəjh* 'sprätta upp en söm', *rihtsijt* 'gå upp av sig själv (om söm)', *rihtelgijt* 'bli sprätad upp' (Bergsland 1946, 225). Trots att kärnbetydelsen hos detta suffix är medial finns många *sit*-verb med mutativ betydelse. I sådana fall kan suffixet *-sit* bilda verb av nominala ordklasser (jfr. pitesam. *moh'ke* 'krok', *moh'kosit* 'bli krokig, krökas'; *avvo* 'glädje', *ævvusit* 'glädjas', Ruong 1943, 178, 180). Ofta är *sit*-bildningar helt lexikaliserade, jfr. lulesam. *buodo* 'stängsel', *buodusit* 'tätas till av sig själv' (Kintel 1991, 52–53), *guorrát* 'följa ett spår', *guorrásit* 'gå med på', *gož'žot* 'låta sitt vatten' *gož'žosit* 'tappa modet' (Ruong 1943, 177–179), sydsam. *buvvedh* 'att mörda' *bávvasidh* 1. 'att omkomma', 2. 'att somna' (Bergsland 1994, 97).

Trots att *sit*-suffix har varken reflexiv eller reciprok betydelse kan man i några fall få se spår av dessa betydelser i sådana former som *gož'žosit* egentligen 'kissa på sig', eller *diehtet* 'veta'; *diehtásit* 'berätta varandra om sig själv' (Ruong 1943, 180), *guarkedh* 'förstå', *goerkesidh* 'komma till förståelse, förstå varandra'. Vi ser att likheten mellan fornnordiska *s(k)*-former och moderna samiska *sit/sidh*-former är mycket stor. Och denna likhet blir ännu större om vi kommer ihåg att *-t/dh* i *sit/sidh* inte hör till suffixet utan är ett infinitivmärke.

FÖRHÅLLANDET MELLAN FORNNORDISKT MEDIUM OCH SAMISKA PASSIVA VERB

Man kan förebrå mig för att jag jämför nordiska former från 800-till 900-talet med moderna samiska former. Men det är de enda vi har till vårt förfogande. Viktigt är att fornnordiska *s(k)*-former har fler likheter med samiska verbformer än former av de moderna fastlandsnordiska språken. Till sådana likheter hör: 1. Formell skillnad mellan reflexiv och medium (passiv). Trots några överlappningar bildar reflexiva verb å ena sidan och passiva och mediala verb å andra sidan två olika grupper både i samiska och i fornnordiska: med *-dit* i nordsamiskan bildas reflexiva verb men inte passiva, med *-juv'vot* passiva med *-sit* mediala men inte reflexiva. 2. Agensdegradering är kännetecknande både för samiska *juv'vot-/sovvedh-*, *lgidh-* och *sit/sidh*-former och för fornnordiska *s(k)*-former. 3.

Betydelsen hos samiska passiva former på *juv'vot* är mycket nära medial och ofta fullständigt medial (jfr. *gullat* att 'höra' *gullojuv'vot* (*gullot*) 'att höras'), betydelsen hos *sit*-former är alltid medial (se ovan). Betydelsen av den fornnordiska *s(k)*-formen är också oftast medial. 4. Till andra möjliga betydelser av motsvarande suffix både i samiska och i nordiska hör mutativitet ('bli ngt, ngn'). Liknande adnominala verbformer är möjliga.

Till de drag som är främmande för samiskan och för fornnordiska språk men är kännetecknande för de moderna fastlandsnordiska språken hör en möjlig *av*-agent och utvecklingen av en absolut betydelse hos somliga *s*-former (jfr. sv. *hunden bits* vs. isl. *hundurinn bítur*).

Man kan föreställa sig följande utveckling av *s(k)*-formerna i fornnordiska språk före 800-talet. Synkoperade enklitiska former av pronomina existerade vid sidan av fullständiga varianter (t. ex. *hvettimk hugr* som fakultativ variant av *hvetti mik hugr*, likaså *setjask*, *lúkask* och *farask* som fakultativa varianter till *setja sik*, *lúka sik* och *fara sik*). De enklitiska formerna var möjliga inte bara i reflexiv betydelse utan också i bildningar med olika agens och patiens (*hvettimk hugr*). De fakultativa nordiska *s(k)*-formerna med en mediopassiv eller mutativ betydelse (skeendet liksom av sig själv), som t. ex. i *lúkask*, har under samisk påverkan interpreterats som en från reflexiv skild form (jfr. t. ex. nordsam. *dáhpásit* 'att stängas'). Som vi sett ovan uttrycks reflexiv och medial betydelse i samiskan genom olika suffix (t. ex. *-dit* vs. *-sit*). Denna utveckling har lett fram till grammatikaliseringen av oppositionen reflexiv - medium, d. v. s. till framväxten av skillnaden mellan *s(k)*- och *sik*-formen (se ovan). Trots att vi i detta fall har att göra med lånet av en grammatisk modell och inte av en formant kunde formen av det samiska suffixet *-si*, som hade medial betydelse bidra till den nordiska *s(k)*-formens grammatikalisering. Samisk påverkan betyder i detta fall samiskt substrat, d. v. s. den antagna utvecklingen ägde rum först i samernas nordiska språk och sedan spridde sig vidare. Vad formen *hvettimk hugr* angår förblev den i fornnordiskan prosodisk variant till den fullständiga formen *hvetti mik hugr*.

Grammatikaliseringen av *s(k)*-formen är emellertid inte det enda agglutinerande draget i fornnordiska språk som kan vara förknippat med samisk påverkan. Utvecklingen av *s*-formen kan knappast betraktas isolerat från andra enklitiska bildningar (som t. ex. *kemrat* 'kommer inte' eller utvecklingen av en suffigerad bestämd artikel). Suffigeringen av negationen och utvecklingen av den suffigerade bestämda artikeln är två andra egendomligheter i fornnordiska språk som skiljer dem från andra germanska språk och stammar från samma tid som *s(k)*-formens utveckling. Självklart förtjänar de en särskild behandling, vilket jag också tänker ge dem. Här skulle jag vilja skissera en möjlig väg i deras utveckling för att visa sammanhanget med *s(k)*-formens utveckling.

SUFFIGERAD ARTIKEL

I samiskan liksom i andra finno-ugriska språk finns ingen artikel och ingen grammatisk kategori som motsvarar oppositionen "bestämt" - "obestämt" i germanska eller romanska språk. Men till den samiska substantivböjningen tillhör possessiva suffix som bildar en possessiv böjning. I regel tilläggs det possessiva

suffixet till den absoluta kasusformen, men det finns några kasusformer som är olika hos possessiv och absolut deklination. (t. ex. nordsam. nom., akk./gen 1. sg. *bárdnán* (dual. *-me*, pl. *-met*), 'mitt (dual., pl. vårt) barn', 2. sg. *bárdnát* (*-de*, *det*), 3. sg. *bárdnis* (*-skka*, *-set*); Illativ 1. sg. *bárdnásan* (*-eame*, *-eamet*), 2. sg. *bárdnásat* (*-eatte*, *eattet*), 3. sg. *bárdnásis* (*-easkka*, *-easet*) (Bartens 1989, 332–339). I sydsamiskan används för närvarande nästan bara singularformerna (1. sg. *-mə*, 2. sg. *-dh/tth* och 3. sg. *-sə*) (Bergsland 1946, 154–157). Sådana possessiva suffix är kännetecknande för alla finno-ugriska och turkiska språk och härrör möjligen från "uralo-altaisk" tid.

I den possessiva formens semantik ingår inte bara possessivitet (som självklart utgör det viktigaste draget) utan också bestämdhet. Possessivitet och bestämdhet har ett gemensamt semantiskt drag: framhäandet av ett föremål bland alla andra föremål, som tillhör samma klass, endast den possessiva betydelsen är ännu mer specificerad.

I somliga fall har de possessiva suffixen i turkiska och finno-ugriska språk inte en possessiv utan en "bestämd" betydelse (Kiebaev 1965). I en rad finnougrika språk har det possessiva suffixet utvecklats eller håller på att utvecklas till en suffigerad bestämd artikel (såsom i komi, mari och udmurt), där "det possessiva suffixet betecknar inte possessivitet utan bestämdhet" (Serebrennikov 1967, 44).

Utvecklingen av den suffigerade formen hos den bestämda artikeln i nordiska språk kan betraktas som ett resultat av samisk-nordisk språkkontakt. Artikeln, som ursprungligen hörde till adjektiv (*inn gamli maðr*, *maðr inn gamli*) reinterpreterades i postposition (*maðr inn gamli* > *maðrinn gamli*) som substantivets bestämdhetssuffix i samernas nordiska språk i överensstämmelse med betydelsen av possessiv-bestämda suffix i samiskan. Självklart har utvecklingen av själva kategorin "bestämdhet" ingenting att göra med samisk-nordisk språkkontakt och hade samma orsaker som i andra germanska och romanska språk. Men utvecklingen av kategorins form (suffigeringen av den bestämda artikeln) kan vara förknippad med samisk-nordisk språkkontakt. Antagandet om de samiska possessiva suffixens påverkan på utvecklingen av den suffigerade formen av den bestämda artikeln i nordiska språk kan förklara oss framväxten av en sådan för andra indoeuropeiska språk egendomlig artikelform i andra indoeuropeiska språk. Vad utvecklingen av den suffigerande artikelformen i balkanspråken angår (bulgariska, rumänska, albanska), kunde även här de suffigerade possessiva formerna av ett turkiskt substratspråk (t. ex. protobulgariska eller kumaniska) ha spelat sin roll vid framväxten av den suffigerade bestämda artikeln. Finnougrikt substrat (komi) är inte heller att utesluta i de nordryska dialekterna med den bestämda betydelsen hos *to*-partikeln (Bubrih 1949, 53–55).

SUFFIGERAD NEGATION

I nordiska språk finns det en fristående negation, som står efter den finita verbformen. Men i fornisländsk poesi (både i Eddan och hos skalderna) liksom i runinskrifter på amuletter från vikingatiden finns en annan typ av negation – suffigerande negationsverbformer med suffixet *-a/-at*.

Den enklitiska verbnegationen förekommer redan hos skalder från 800-talet, jfr. t. ex. *vasa*, *fæðat*, *kemrat*, *máttit*, *fannkat*, *kveðkat*. Distributionen av *-a* och *-at* är fonetiskt betingad: i regel står *-a* framför det följande ordets konsonant eller i versens slut, i övriga fall står *-at*. Denna forms härkomst har alltid vållat svårigheter. Noreen jämförde *-a* med det forngermanska adverbet **aiw* (alltid), som ursprungligen användes med negationen *ne* (*ni*) (t. ex. **ne-var-a* 'inte var någonsin'). Negationen *ni* föll bort men dess betydelse övertogs av *-a* (Noreen 1913). Etymologin som man finner idag i alla etymologiska ordböcker förbinder både *-a* och *-at* med räkneordet som motsvarar det gotiska *ainata* (neutrum av *ains*). I den ursprungliga negationsformen *ne*+det finita verbet+*at* (<*ainata*) kunde **ainata* ha bara adverbial betydelse. Det kunde inte vara ett objekt, därför att det också stod efter intransitiva verb. Denna analytiska negationsform hade förlorat negationspartikeln *-ne* och negationens funktion övertogs av *-at/a* (jfr. *ne...pa>pa* i franskan). Även om denna etymologi är riktig är det svårt att förstå varför det är bara nordiska språk som hade negationens suffigering. Även i detta fall kan man försöka att söka en förklaring i språk som var i kontakt med nordiska språk före vikingatiden (den suffigerade negationen växte fram före 800-talet).

Vid första anblicken skiljer sig negationssystemen i samiska och i fornnordiska radikalt. I samiskan finns ingen negationspartikel utan ett särskilt negationsverb. Detta verb används i kombination med en infinit verbform, så kallad förnekande form, jfr. t. ex. i nordsamiska presens 1. sg. *in bora* 'jag äter inte' (*borrat* 'att äta'); 2. sg. *it bora* 'du äter inte', 3. sg. *ii bora* 'han äter inte'. Det är just denna infinita förnekande verbform som skulle kunna vara källan för nordisk suffigerad negation. Det ursprungliga suffixet som kännetecknade denna form var **k*, ursprungligen ett presenssuffix, som spridde sig till andra verbformer (Korhonen 1967, 189). Produkter av utvecklingen av detta **k* är karakteriserande för nekande former i alla samiska dialekter (Korhonen 1974, 50). I moderna samiska dialekter finner man olika reflexer av **k*: /k/, /t/, /h/ eller ingen reflex (Ø). (Korhonen 1967, 163–167). Formerna med /h/ eller Ø betraktas som produkter av utvecklingen /k/ > /t/ > /h/ > Ø (jfr. *dajtah* < *daitat* < **dajtak* 'göra' i Røros, Korhonen 1974, 50). Både /k/ och /t/ växlar i sandhi mit /h/ eller med Ø.

Man kan föreställa sig två möjligheter i utvecklingen: om de antagna etymologierna för *at/a* (<**ainata*) är riktiga, skulle *at* (<*ainata*) i postposition tolkas som ett suffix motsvarande det samiska suffixets *k/t/Ø* i infinita förnekande form i samernas nordiska språk (samiskt substrat). Variationen *t/Ø*, som t. ex. i *ii* (finit förnekande verb) *daitat/daita(h)* (infinit förnekande form) motsvaras då av variationen *at/a* i fornnordiskan (*era* – *erat*, *vasa* – *vasat*). Man kan även föreställa sig en annan möjlighet, ett direkt suffixlån (samiskt *at/a* > *a/at*) i samernas nordiska språk, med ett sådant lån utan lånnord, är mindre troligt. Det är lockande att betrakta hela negationssystemet i nordiska språk (negationspartiklar *ej*, *ikke*, *inte*, enklitisk *gi/ki*, ord som är främmande för andra germanska språk) som ett resultat av samisk-nordisk språkkontakt, jfr. olika former av samiskt negationsverb *ij*, *it*, *in* och förstärkande partikel *-ge*. Men för att bevisa en sådan förmodan är det nödvändigt att man framför fler argument.

SAMMANFATTNING

Hur konstigt det än låter är det inte uteslutet att alla tre agglutinerande drag som skiljer de nordiska språken från andra germanska språk och som utvecklades strax före vikingatiden och under tidig vikingatid (*s(k)*-formen, suffigerad bestämd artikel och suffigerad verbnegation), skulle kunna vara produkter av en nordisk-samisk språkkontakt, snarare i form av ett samiskt substrat. I alla dessa tre fall har vi inte att göra med lånet av ord eller former, utan med lånet av grammatiska modeller. De möjliga fakultativa enklitiska formerna i de fornnordiska språken tolkades i samernas nordiska språk som agglutinativa suffix i överensstämmelse med motsvarande grammatiska modeller i samiskan. Före vikingatiden och under tidig vikingatid var språkkontakt mellan nordiskan och samiskan mycket intensiv. De nordiska lånorden i samiskan vittnar om att "samerna redan på 500-talet var inlemmade i den nordiska kulturkretsen" (Collinder 1965, 320). Denna språkkontakt har fört till framväxten av ovan nämnda agglutinerande drag i nordiska språk.

Självklart kan jag inte betrakta min slutsats som slutgiltig. För att bevisa att sådana kardinala nordiska språkförändringar som *s*-passiv eller suffigerad artikel är betingade av samisk-nordisk språkkontakt måste man framför allt rekonstruera både det dåtida samiska språket och språkkontaktsituationen före och under vikingatiden. Det återstår därvidlag mycket arbete, men redan nu kan konstateras att attityden till samer före och under vikingatiden, då Skandinavien ännu var hedniskt, skilde sig markant från synen på samer som präglade Norden under kristen tid.

SLUTORD. NÅGOT OM NORDBORNAS ATTITYD TILL SAMERNA PÅ VIKINGATIDEN

Om en positiv attityd till samer på vikingatiden och ännu tidigare vittnar inte bara spridningen av personnamnet *Finnr* (*Finna*, *Finni*) i alla fornnordiska länder (och sammansättningar av typ *Þórfinnr* och *Finnbogi*) och ortnamnen med detta personnamn (se t. ex. Rygh 1901, 68–69) även i sydligare delar av Sverige och Norge, utan också den fornisländska literaturen. I den prosaiska inledningen till *Völundarkviða* berättas att Völunds far var en finsk (d. v. s. samisk) konung och en av Völunds bröder hette Slagfiör (Slagfinnr). Völund och hans bröder hade en typisk samisk sysselsättning: de *skriðu ok veiddo dýr* 'åkte skidor och jagade djur'. I *Heimskringla* berättar Snorri (Hkr. 25) om en finne Svase (samiskt namn), som levde på Tofte i Opplanden. Harald Hårfager gifte sig med hans dotter Snöfrid (!) och de hade fyra söner. När hon dog sörjde han hennes död i tre vintrar. Snorre föreställer Haralds kärlek som om han var förtrollad av den finska (d. v. s. samiska) kvinnan i överensstämmelse med en förreställning om samernas kunskap i trolldom (på Snorres tid var samer ännu hedningar). I hans berättelse finns andra kristliga motiv: när Snöfrid efter döden brändes på ett bål, 'vällde ormar och ödlor, grodor och paddor och all slags otyg ut ur hennes kropp och han kom då ur sin galenskap'. Men det finns en annan tradition, som berättar att Harald Hårfagers sorg var så stor, att han diktade en dråpa *Snjófríðardrápa*, som är bevarad i *Flateyrbók*. Även om hela historien är full av sagomotiv och drapan betraktas

ofta som oäkta visar berättelsen om Harald Hårfagers giftermål med en samisk kvinna och en drapa efter hennes död på en attityd till samer som man inte kunde föreställa sig under senare (kristen) tid.

Förändringen av attityden till samerna i Sverige återspeglas i folkets benämning: ordet "finne", som inte hade någon negativ konnotation på vikingatiden (jfr. fornnordiskt personnamn *Finnr*) undanträngdes på 1400- och 1500-talen av ordet "lapp", som på grund av sin negativa konnotation (det spelar ingen roll vilken etymologi ordet har) i dag ersatts av den samiska självbenämningen "same".

LITTERATUR

- Aleksandrov, A.M., 1940: "Genesis stradatel'nogo zaloga v drevneislandskom jazyke." I: *Učenyje zapiski LGU* 58. Leningrad. 50–93.
- Anderson, S.R., 1990: "The Grammar of Icelandic verbs in -st." I: Maling, J.; Zaenen, A. (utg.) *Syntax and Semantics. Modern Icelandic Syntax*. 24. San Diego. 235–273.
- Bartens, H.–H., 1989: *Lehrbuch der saamischen (lappischen) Sprache*. Hamburg.
- Bergsland, K., 1946: *Røros lappisk grammatikk*. (Inst. for sammenliknende kulturforskning. Ser. B. 43). Oslo.
- Bergsland, K., 1994: *Sydsamisk grammatik*. Vaasa.
- Bubrih, D.V., 1949: *Grammatika literaturnogo komi jazyka*. Leningrad.
- Collinder, B., 1965: "Lapparna". I: *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid*. Stockholm, Oslo, København. 316–320.
- DR = *Danmarks runeindskrifter*. 1941–42. Jacobsen, L.; Moltke, E. (under medverknin af A. Bæksted og K. M. Nielsen). København.
- Elstad, K., 1982: *Borgfjerdingsmål*. Oslo.
- Holm, G., 1952: *Om s-passivum i svenskan*. Lund.
- Holodovič, A.A., 1970: "Zalog". I: *Kategorija zaloga. Materialy konferencii*. Leningrad. 2–26.
- Julien, M., 1996: *Syntactic word formation in Northern Sámi*. Oslo.
- Kiebaev, D., 1965: "O grammaticeskoj kategorii opredelennosti i neopredelennosti v uralo-altajskih jazykah". I: *Sovetskoe finno-ugrovedenie*, Bd. 1, Nr. 4. 237–244.
- Kintel, A., 1991: *Syntaks og ordavledninger i Lulesamisk*. Bodø.
- Kjartan G. Ottósson, 1992: *The Icelandic middle voice. The morphological and phonological development*. Lund.
- Kock, E.A., 1946: *Den norsk-isländska skaldediktningen*. (reviderad av Ernst A. Kock). Bd. 1. Lund.
- Korhonen, M., 1967: *Die Konjugation im Lappischen I*. Helsinki.
- Korhonen, M., 1974: *Die Konjugation im Lappischen II*. Helsinki.

- Kress, B., 1982: *Isländische Grammatik*. Leipzig.
- Kuz'menko, Ju.K., 1983: "Istoki skandinavskoj metafonii (o saamskom vlijanii na skandinavskie dialekty)". I: *Areal'nye issledovanie v jazikoznanii i étnografii*. Tolstoj, N.K. (utg.) Leningrad. 44–50.
- Kusmenko, J., 2000: "Varifrån kommer konsonantförlängningen i öppen stavelse i svenska och norska dialekter?". I: *Kors och tvärs i nordistiken*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts. Bd. 20) Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.) Berlin. 120–132.
- Kusmenko, J.; Rießler, M., 2000: "Traces of Sámi-Scandinavian Contact in Scandinavian Dialects." I: Gilbers, D.G. et al. (utg.) *Languages in Contact*. Amsterdam, Atlanta, GA. 209–224.
- Nickel, K.P., 1990: *Samisk grammatikk*. Oslo.
- NIYR = *Norges innskrifter med de yngre runer*. Bd. 1–5. 1941–1960 Olsen, M. m. fl. (utg.). Oslo.
- Noreen, A., 1913: *Geschichte der nordischen Sprachen*. Strassburg.
- Nygaard, M., 1865: *Eddasprogets syntax*. Bergen.
- Nygaard, M., 1905: *Norrøn syntax*. Kristiania.
- Peterson, L., 1994: *Svensk runordregister*. Stockholm.
- Rießler, M., 2000: "Den suffigerade adjektivartikeln och andra 'egendomligheter' i nordskandinavisk morfosyntax" I: Kusmenko, J.; Lange, S. (utg.) *Kors och tvärs i nordistiken*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts. Bd. 20). Berlin. 78–85.
- Ruong, I., 1943: *Lappische Verbalableitung dargestellt auf Grundlage des Pite-lappischen*. Uppsala.
- Rygh, O., 1901: *Gamle personnavne i norske stedsnavne*. Kristiania.
- SAG: *Svenska akademiens grammatik* Bd. 2 (Ord) Teleman, U.; Hellberg, S.; Andersson, E (utg.), 1999. Stockholm.
- Sammallahti, P., 1998: *The Saami languages. An Introduction*. Karasjok.
- Schlachter, W., 1984: *Passivstudien I*. Göttingen.
- Serebrennikov, B. A., 1967: *Istoričeskaja morfologija mordovskih jazykov*. Moskva.
- Ureland P.S., 1975: "The rise of the Swedish clitical passive in *verba dicendi* och *putandi*." I: Dahlstedt, K. H. (utg.) *The Nordic languages and modern linguistics*. Stockholm. 704–731.
- Ureland P.S., 1978: "Typological, diachronic, and areal linguistic perspectives of North Germanic syntax". I: *The nordic languages and modern linguistics. Proceedings of the 3. international conference of Nordic and general linguistics*. Austin. 116–141.
- Ureland P.S., 1980: "Language contact in Scandinavia as an impetus to language change." I: Nelde, P.H. (utg.) *Sprachkontakt und Sprachkonflikt*. Wiesbaden. 441–452.

Ureland P.S., 1986: "Some contact linguistic structures in the Scandinavian languages." I: Nelde, P. H. et al. (utg.) *Language Contact in Europe*. (Proceedings of the Working groups 12 and 13 at the 13. International Congress of Linguists in Tokyo 1986). Tübingen. 31–79.

Wessén, E., 1970: *Schwedische Sprachgeschichte*. Bd 1–3. Berlin.

Öhlin, P., 1918: *Studier över de passiva konstruktionerna i fornsvenskan*. Lund.

Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes 24

Redaktion: Charlotta Brylla, Maria Heydenreich, Sven Lange, Tomas Milosch,
Rune Palm

Layout: Maria Heydenreich

Redaktionsschluß: 12. Juni 2001

© Nordeuropa-Institut, Humboldt-Universität zu Berlin

NORDEUROPA-INSTITUT

Humboldt-Universität zu Berlin



Kleine Schriften des Nordeuropa-Institutes 24, ISSN 0946-1841
Humboldt-Universität zu Berlin, Philosophische Fakultät II,
Nordeuropa-Institut, Unter den Linden 6, D-10099 Berlin
(Besuchsadresse: Schützenstraße 21)
Tel. +49-[0]30-20939625 — Fax +49-[0]30-20939626
nordeuropa@rz.hu-berlin.de
<http://www2.hu-berlin.de/skan/>